Immanuel Wallerstein

sistemul mondial modern

Editura Meridiane

Pe copertă:

Antoine Watteau
Firma lui Gersaint (detaliu)

IMMANUEL WALLERSTEIN
The Modern World-System II
Mercantilism and the Consolidation of
the European World-Economy, 1600-1750

ISBN 973-33-0154-X
ISBN 973-33-0149-3

Immanuel Wallerstein

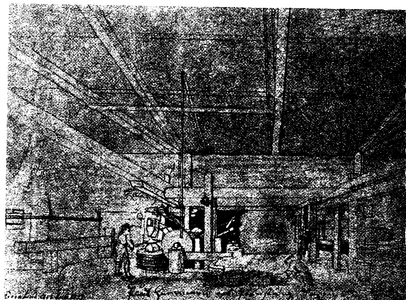
sistemul mondial modern

MERCANTILISM ŞI CONSOLIDAREA ECONOMIEI MONDIALE EUROPENE, 1600-1750

Volumul IV

Traducere de
DOREL ABRAHAM, ILIE BĂDESCU şi
MARCEL GHIBERNEA

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1993

Desen reprezentînd o forjărie suedeză, de Carl Johan Cronstadt (1709-1779), care a studiat mecanica și geometria ca bază pentru arhitectură, devenind cel mai renumit arhitect suedez din vremurile sale.

Capitolul V
ZONELE SEMIPERIFERIALE LA RĂSCRUCE

O trăsătură cu caracter permanent într-o economie mondială capitalistă este diviziunea ierarhică a muncii (şi distribuţia acesteia în spaţiu). O trăsătură similară este însă şi localizarea variabilă a activităţii economice şi, în consecinţă, a anumitor zone geografice în cadrul sistemului mondial. Privind lucrurile prin prisma aparatului de stat, schimbările sistematice, dar nu continue, în forţa economică relativă a localităţilor, regiunilor sau statelor pot fi considerate (şi într-adevăr cel mai adesea aşa sînt considerate) ca un fel de „mobilitate" ascendentă sau descendentă a statului ca entitate, o mişcare evaluată în raport cu alte state în cadrul sistemului interstatal. În secolul al XX-lea se vorbeşte despre „dezvoltarea" statelor. În secolul al XVII-lea se vorbea despre „bogăţia" regatului, însă oamenii din secolul al XVII-lea vedeau adesea mai clar decît vedem noi astăzi că evaluarea era ordinală şi nu cardinală, cel puţin în cadrul limitelor sistemului mondial modern. Schimbările de poziţie au loc îndeosebi în perioadele de declin general sau stagnare; iar pentru acele state din mijlocul scării ierarhice, semiperiferia, mişcarea este realizată şi afectată în primul rînd de acţiunea statului. Statele din semiperiferie sînt acelea care, în mod obişnuit, decad şi se ridică.

Aceasta aduce a voluntarism, şi într-o oarecare măsură este. O politică de stat inteligentă are o mare legătură cu ceea ce se întîmplă. Trebuie însă să adăugăm imediat două obiecţii. În primul rînd, politica de stat nu este principala forţă motrice, ci o variabilă de intervenţie.

În al doilea rînd, nu toate aparatele de stat se pot folosi de o anumită politică cu aceeaşi speranţă de reuşită. Chiar dimpotrivă. Multe pot încerca, dar numai cîteva reuşesc să ridice statul lor pe o treaptă superioară în diviziunea internaţională a muncii. Aceasta pentru că succesul însuşi al unuia elimină posibilităţile şi alternativele celuilalt. În secolul al XVII-lea erau numeroase zonele semiperiferiale care au rămas în urmă – Spania, Portugalia, vechea coloană vertebrală a Europei (Flandra, Germania de vest şi de sud, precum şi nordul Italiei); dar au fost cîteva zone care au făcut progrese: în special Suedia, Brandenburg-Prusia şi coloniile „nordice" din America de Nord britanică (Noua Anglie şi coloniile din centrul coastei Atlanticului). Primul grup de state a cunoscut aceleaşi evoluţii la care ne-am referit deja în cazul zonelor periferiale, deşi, din diverse motive, ţările respective şi-au menţinut importante deosebiri structurale faţă de aceste zone. Cel de-al doilea grup de-abia începuse lupta pentru a deveni parte a centrului economiei mondiale din epoca respectivă. Pentru aceste din urmă entităţi, însuşi faptul că au pornit pe acest drum constituia o realizare, nemaivorbind de faptul că au ştiut să transforme toate dificultăţile economiei mondiale în propriul lor avantaj, evitînd să se îndepărteze de zonele din centru, aşa cum s-a întîmplat celor mai multe zone periferiale şi semiperiferiale.

În această privinţă, „declinul" Spaniei a constituit cel mai spectaculos fenomen al secolului al XVII-lea, sesizabil chiar şi de oamenii din vremea aceea. Aşa cum am văzut anterior, cauzele se găsesc în profunzimea structurilor economice şi politice ale Spaniei, relativa sa slăbiciune constituind deja într-o măsură considerabilă o realitate a secolului al XVI-lea[1]. Această slăbiciune fusese parţial pusă în umbră de puterea militară a Spaniei şi de bogăţia efectivă în metale preţioase; dar schimbările din economia mondială în ansamblul ei au ridicat vălul de pe faţa Spaniei, scoţîndu-i la iveală slăbiciunile, atît pentru spaniolii înşişi cît şi pentru lumea întreagă. Dacă dorim o dată, poate anul 1596, momentul celui de-al doilea faliment al lui Filip al II-lea, va fi la fel de bun ca oricare altul. Acest faliment „a însemnat mai mult decît sfîrşitul superiorităţii financiare a nordului Castiliei: a însemnat totodată şi spulberarea viselor imperiale ale lui Filip al II- lea"[2]. Tabloul istoriografic tradiţional al

Spaniei secolului al XVII-lea era acela al decadenţei economice. Pentru Earl Hamilton, acest tablou constituia o exagerare, dar, cu toate acestea, adaugă el, secolul al XVII-lea a reprezentat „una din cele mai dificile situaţii din analele economice ale Spaniei"[3]. Ce ştim despre producţia agricolă a Spaniei din această perioadă? Nu atît cît am putea şti[4]. Secolul al XVII-lea a devenit o perioadă „a cîmpurilor necultivate şi neirigate [şi] a insuficienţei acute a şeptelului"[5]. În legătură cu prima treime a secolului al XVII-lea, au avut loc numeroase discuţii pe tema exploatării exagerate a pămîntului, cultivării anuale în locul rotaţiei trienale a solului şi deci a epuizării acestuia. Grînele de calitate mai slabă – meiul, sorgul şi orzul – ca şi porumbul au fost înlocuite cu grîu[6], care ne reaminteşte de evoluţiile din zonele periferiale. Dezvoltarea producţiei de vin pe seama cerealelor, aşa cum s-a întîmplat în sudul Franţei, a luat o amploare atît de mare încît oamenii au început să facă schimb în natură, dînd vin pe grîu[7].

O dată cu reducerea producţiei de cereale a apărut şi un declin din punct de vedere cantitativ al exporturilor. În general, „ca exportatoare de materii prime, Spania nu a realizat [în secolul al XVII-lea] o performanţă impresionantă"[8]. Totuşi, în secolul al XVI-lea, Spania nu fusese o ţară periferială limitată la exportul de materii prime. Fusese un centru al manufacturilor, iar declinul a fost şi mai frapant în acest sector. Cel mai puternic declin al Spaniei s-a înregistrat în industria textilă. Toledo, centrul producţiei de mătase şi pînzeturi al Spaniei, a fost practic desfiinţat în cei 20 de ani dintre 1600 şi 1620[9]. Aşa s-a întîmplat şi cu Segovia şi Cuenca. Nu a decăzut numai industria textilă, ci şi cea metalurgică şi a construcţiilor de nave. În toate aceste trei „industrii de creştere". din Europa modernă timpurie, Spania „şi-a pierdut pieţele de export, pierzînd de asemenea o mare parte a pieţelor interne şi din colonii; le-a pierdut în favoarea englezilor, francezilor şi olandezilor"[10]. Astfel, în această epocă de stagnare, Spania a suferit nu numai involuţia agricolă specifică regiunilor periferiale, ci şi o dezindustrializare. Efectul a fost dublu: pe de o parte, în interiorul Spaniei au avut loc o creştere a polarizării şi un conflict regional; pe de altă parte, Spania a fost nevoită să-şi cheltuiască avuţia sa colonială pentru a supravieţui.

Încă din secolul al XVI-lea, în Spania se produsese o adîncire a deosebirilor dintre Castilia şi celelalte regiuni ale ţării. „Totul era o uneltire care să dea Castiliei o preponderenţă covîrşitoare, din ce în ce mai mare"[11]. Dificultăţile economice în general, plus cheltuielile solicitate de puternica implicare a Spaniei în Războiul de 30 de ani au dus la o creştere continuă a impozitelor. Desigur, Castilia, ca şi restul Spaniei, sau poate chiar mai mult, a dus pe umerii săi povara cheltuielilor; însă, aşa cum observă Jaime Vicens Vives, Castilia s-a bucurat de „compensaţii colosale... : exploatarea continentului american; întîietate culturală şi politică în chiar inima Spaniei"[12]. Este probabil că deosebirile s-au accentuat şi mai mult. În orice caz, Catalonia şi Portugalia, cele două regiuni principale care s-au menţinut relativ la acelaşi nivel economic cu Castilia pînă la începutul secolului al XVII-lea, au simţit suflul unor noi presiuni economice în favoarea Castiliei[13]. Astfel, cînd guvernul, prin Olivares, a dorit mai mulţi bani, „era logic ca, neîncrezători, [catalanii] să se apere în spatele puternicelor metereze ridicate de legislaţia autonomă a lui Ferdinand"[14] – şi nu numai catalanii. Au avut loc răscoale antifiscale în Oporto în 1628 şi la Santarém în 1629 şi „Revolta sării" în Ţara Bascilor în 1632, principala cauză a acestora fiind noile impozite – „ultima picătură care a umplut paharul şi a făcut ca poporul, deja stors prin alte forme de exploatare, să-şi piardă răbdarea"[15]. Specific Cataloniei nu a fost faptul că resentimentele populare „au izbucnit brusc şi exploziv la suprafaţă"[16], ci faptul că acest resentiment popular s-a combinat cu „nemulţumirea burgheziei" şi ambivalenţa „claselor guvernante ale Cataloniei"[17]. Aceste surse combinate de nemulţumire au făcut ca revolta catalanilor să fie atît de îndelungată şi de ameninţătoare[18].

Exact în acest moment al reorientării economiei mondiale europene de la o epocă de expansiune şi inflaţie la una a stagnării, Portugalia a devenit în mod legal parte din Spania – în Uniunea Iberică, sau în ceea ce vor numi portughezii mai tîrziu „captivitatea de 60 de ani". Lipsa unui urmaş la domnie, plus o înfrîngere militară a portughezilor din partea marocanilor în 1578 la Alcazar-el-Kebir a permis regelui Spaniei să intre în Portugalia cu armata sa şi să devină regele Portugaliei în 1580. Opoziţia a fost slabă deoarece Uniunea avea

anumite avantaje pentru portughezi. Unul dintre acestea a fost anularea taxelor vamale de frontieră din peninsulă, dînd acces Portugaliei la grîul spaniol fără taxă vamală[19]. Un al doilea avantaj l-a constituit faptul că Uniunea a dat burgheziei portugheze acces la imperiul spaniol, care în 1580 „ajunsese la apogeu şi care apela puternic la iniţiativele portughezilor, obişnuiţi cu alte culturi şi metode diferite de comerţ, doritori să-şi lărgească pieţele pretutindeni, conştienţi de imensele posibilităţi pe care le ofereau asemenea relaţii"[20]. Din punctul de vedere spaniol, Uniunea avea avantajul economic că permitea accesul la noi reţele financiare într-un moment în care asupra administraţiei de stat castiliene apăsau dificultăţi financiare tot mai mari. Bancherii portughezi puteau acum să intre în circuitul financiar al Castiliei - oficial după 1606, dar neoficial înainte de această dată.

Portughezii se bucurau de sprijinul lui Olivares, care căuta să soluţioneze problemele financiare ale monarhiei. Bancherii portughezi erau legaţi de bursa din Amsterdam şi probabil foloseau fonduri olandeze[21]. Ei erau, de fapt, aproape toţi, *marranos*, adică evrei convertiţi (*conversos*)[22]. Ei erau, în plus, comercianţi-bancheri[23] şi pentru ei accesul în Spania însemna şi accesul în America hispanică - Buenos Aires, Rio de la Plata, Terraferma, Antilele[24]. Mai mult, portughezii puteau profita de pe urma coloniei lor înfloritoare din Brazilia producătoare de zahăr[25], avînd protecţia flotilelor spaniole[26]. Astfel, în parte, şi datorită avantajelor pe care le oferea Uniunea, portughezii s-au apărat împotriva primului suflu rece al secolului al XVII-lea; dar aceasta nu putea să dureze. Pe de o parte, spaniolii au început să reacţioneze împotriva acestor avantaje ale portughezilor[27], ceea ce a luat uşor forma xenofobiei antisemite[28]. Pe de altă parte, portughezii au ajuns şi ei să fie nefericiţi, deoarece spaniolii deveniseră din ce în ce mai incapabili să le ofere protecţia de care aveau nevoie. Ocuparea Braziliei de către olandezi a fost pusă de portughezi în parte pe seama conflictului permanent dintre olandezi şi spanioli[29]. În orice caz, comerţul transatlantic al Portugaliei, care se menţinuse în perioada dintre anii 1600 şi 1630 mult mai bine decît comerţul transatlantic al Sevillei, a început să decadă[30]. Aceste dificultăţi din Brazilia au fost amplificate de pierderea, în

1638, a comerţului maritim cu aur vest-african în favoarea englezilor şi olandezilor[31].

Portughezii s-au răsculat în 1640, în acelaşi timp cu catalanii, dar fără diviziunile interne de clasă ale acestora din urmă, ceea ce „a făcut ca [burgheziei portugheze] să-i fie uşor să accepte trecerea de la relaţia cu Spania la independenţă"[32]. Portugalia şi-a cerut independenţa şi a pornit pe drumul relaţiilor cu Anglia. La începutul secolului al XVII-lea ea şi-a pierdut imperiul comercial în Asia în favoarea olandezilor, spune Boxer, deoarece aceştia din urmă „erau mult superiori din punct de vedere al puterii efective şi al celei potenţiale faţă de regatul sărăcit al Portugaliei"[33]. Aşa cum am văzut, acesta obţinuse o anumită compensaţie prin unirea cu Spania; totuşi, presiunea declinului economiei mondiale europene a eliminat chiar şi compensaţia. Pentru Braudel, „marea întrebare este: Portugalia n-a fost oare pentru Spania, din punct de vedere economic, un partener de vremuri bune?"[34]. În timp ce Spania este afectată astfel de un prea mic profit material, ea suferea în acelaşi timp efectele începutului epuizării coloniilor. În primul rînd, a avut loc marea recesiune a relaţiilor comerciale dintre America şi Spania, pe care Chaunu o plasează între 1622 şi 1680[35]. În al doilea rînd, se dezvoltă contrabanda ca o faţetă importantă a schimburilor europeno-americane, mai întîi practicată de olandezi[36], apoi de englezi şi francezi[37]. Treptat, în secolul al XVII-lea, s-a ajuns ca, prin relaţiile directe ale statelor din centru cu America hispanică, „cea mai mare parte a nevoilor esenţiale ale acesteia din urmă să fie satisfăcute pe calea contrabandei"[38].

Astfel, de-a lungul secolului al XVII-lea, Spania a devenit în cel mai bun caz o curea de transmisie pasivă între ţările din centru şi coloniile ei. Spania importa textile şi peşte uscat de Terra-Nova din ţările din centru pe care le consuma acasă şi, cînd nu luau drumul contrabandei, le expedia în colonii. Spania plătea parţial prin exporturi de materii prime din peninsulă, prin vopsele din colonii şi, mai presus de toate, prin metale preţioase din America – „atracţia principală a comerţului cu vechea Spanie"[39]. Războaiele permanente – cu Provinciile Unite, cu Franţa, cu Catalonia, cu Portugalia – într-o perioadă de criză financiară au dus la succesive bateri de monede din cupru inflaţionare, deosebit de

intense după 1650. Aceasta a determinat prin anii 1680 „prăbuşirea totală administrativă şi economică a Castiliei"[40]. În asemenea circumstanţe, monarhia spaniolă a fost arareori în situaţia de a rezista violărilor şi jafurilor puterilor din centru întreprinse în Americi sau chiar permanentei expansiuni a exportului manufacturilor din nord-vestul Europei în Spania însăşi[41]. Rambert rezumă: „La sfîrşitul secolului al XVII-lea, Spania ocupa în economia mondială un loc special; era o piaţă vastă practic neexploatată spre care rîvneau puterile europene... [Spania] trăia într-o strînsă dependenţă [faţă de ţările mai avansate]"[42].

Portugalia era confruntată, mai mult sau mai puţin, cu aceeaşi situaţie. În ceea ce priveşte textilele engleze din perioada Restauraţiei, atît Portugalia cît şi Spania „au deschis perspectivele unor uriaşe pieţe de peste mări, deşi comercianţii englezi puteau face comerţ prin intermediari numai cu America de Sud"[43]. De fapt, tratatele succesive anglo-portugheze din 1642, 1654 şi 1661 au implicat Anglia chiar mai mult în Brazilia decît în America hispanică[44]. Inserarea Angliei în comerţul triunghiular portughez (făcîndu-l tetragonal) va plasa Portugalia „din ce în ce mai mult la periferie"[45]. Cînd ascensiunea economică temporară, care a început aproximativ în 1650 în Europa, în general, şi în Portugalia în particular, a luat sfîrşit în 1670[46], Portugalia a făcut un efort curajos de a scăpa de această poziţie de intermediar, de curea de transmisie, adoptînd remediul universal al secolului al XVII-lea – mercantilismul – politica recunoscută deschis a marchizului de Fronteira şi a ducelui de Ericeira, secretari de stat din 1675 pînă în 1690. Portughezii au conceput aceasta ca o imitare a politicii lui Colbert. Ei au importat tehnicieni francezi pentru a-i ajuta să creeze industrii care să poată concura cu industriile engleze şi franceze[47] şi au înfiinţat o companie comercială pentru comerţul cu sclavi africani pentru a încerca să preia de la Spania această afacere. Într-un anumit moment, ei au mărit valoarea nominală a monedei cu 20%, sperînd să atragă metale preţioase, îndeosebi din Spania[48].

Tot ca rezultat al crizei din anii 1670, Portugalia şi-a reluat acţiunea de căutare în Brazilia a metalelor preţioase[49], deşi pînă în 1693-1695 nu se va descoperi de fapt nici o cantitate mai importantă de aur[50]. Criza a dus în plus la căutarea unor noi pieţe de export şi chiar în

perioada respectivă s-a deschis o largă piaţă de export pentru vinul de Madeira. Englezii au descoperit că „Madeira era vinul care se putea păstra şi transporta cel mai bine în zonele cu climă caldă“[51]. Ei l-au apreciat atît de mult încît în Actul de navigaţie din 1663 vinul importat din Madeira şi din Azore făcea parte din cele trei produse exceptate de la regulile antrepozitului, care cereau ca mărfurile provenite din Europa să treacă prin Anglia în drumul lor spre coloniile britanice din cele două Americi[52]. Indiile de Vest britanice şi Noua Anglie au devenit rapid principala piaţă pentru aceste vinuri[53], iar importanţa viticulturii a crescut permanent în Portugalia[54]. Ericeira a murit în 1690, iar prin 1692, mercantilismul portughez a dispărut. Ce se întîmplase? Godinho dă trei explicaţii[55]: prima, faptul că atît criza comercială generală din 1690, care a făcut să crească preţul mediu al zahărului şi al tutunului, cît şi avantajul obţinut de portughezi ca urmare a dificultăţilor temporare ale olandezilor au luat sfîrşit; a doua, vînzarea vinului în coloniile britanice din cele două Americi a crescut permanent, la care s-a adăugat faptul că, drept rezultat al războiului anglo-francez, Anglia a interzis importul vinurilor franceze, importînd în locul acestora vinuri portugheze[56]; a treia, a început goana după aurul brazilian[57].

Mercantilismul fusese adoptat ca o politică de răspuns la o criză comercială acută[58], dar forţele antimercantile indigene se întăriseră deja prea mult şi era imposibil să fie împiedicate să se afirme politic în clipa în care climatul redevenea oarecum favorabil intereselor lor[59]. Portughezii au acceptat tratatele Methuen în 1703 şi în 1713, ceea ce, potrivit cuvintelor lui Godinho, „în fond a confirmat o situaţie *de facto*“[60], creată încă din 1692 şi care provenea din toate evenimentele secolului al XVII-lea. Faimoasele tratate, modelul pentru teoria lui Ricardo a binefacerilor diviziunii internaţionale a muncii, nu au creat englezilor privilegii, le-au *re*creat, însă, pe acelea păstrate cu sfinţenie în tratatele din 1642, 1654 şi 1661[61]. Ţesături englezeşti contra vin portughez – avea să devină simbolul glorios al politicii comerciale a whig-gilor[62].

Dacă perioada mercantilismului sub Ericeira (1675-1690) a fost intervalul scurt în care portughezii s-au împotrivit descreşterii tot mai mari a rolului lor în

economia mondială a epocii respective, Războiul de succesiune la tronul Spaniei poate fi interpretat ca o încercare asemănătoare a spaniolilor, şi ea zădărnicită. Statul spaniol devenise atît de slab în secolul al XVII-lea, încît, începînd cu pacea de la Rijswijk din 1697, Franţa, Austria, Anglia şi Provinciile Unite s-au tîrguit pentru împărţirea imperiului spaniol. Prin 1702, Spania şi-a legat soarta de Franţa, împotriva restului Europei, inclusiv a Portugaliei, care a semnat în anul următor Tratatul Methuen[63]. Din punctul de vedere britanic, francezii se înfruptaseră de prea mult timp şi prea mult din „plăcinta" spaniolă, iar o succesiune la tronul Spaniei a unui Bourbon ameninţa să reducă şi mai mult porţia englezilor – nu atît în cele două Americi, unde aceştia îi manipulaseră deja pe francezi cu mai multă iscusinţă, cît în Spania însăşi şi, în general, în regiunea Mediteranei[64]. Războiul, aşa cum era dus de Franţa şi Anglia, s-a întins mult dincolo de Spania şi a reprezentat o încercare de a-şi distruge reciproc reţelele comerciale, îndeosebi prin piraterie[65]. După opinia lui Arsène Legrelle, „istoria Războiului pentru succesiune la tronul Spaniei nu [a fost] istoria internă a Spaniei"[66]. Francezii şi-au dat seama destul de curînd că preocuparea principală a aliaţilor lor spanioli nu era aceea de a promova interesele Franţei, ci de a scoate Spania din strîmtorarea economică în care se găsea[67].

Revolta din Catalonia trebuie privită în aceeaşi lumină. Catalonia trecuse printr-o lentă refacere economică după 1670, în mare parte pentru că „povara impozitelor era mai uşoară şi...epuizarea economică fusese mai puţin completă" decît în Castilia[68]. Această prosperitate moderată a avut la bază rolul de intermediar comercial. O Spanie mercantilă şi centralizată nu ar fi servit „această clasă în dezvoltare care...visa la «un comerţ liber» şi să ajungă o a doua Olandă"[69]. În plus, „Franţa, ca putere, era inamicul"[70], care, în 1659, prin tratatul Pirineilor, pusese stăpînire pe teritoriul Cataloniei. Astfel ia naştere Mişcarea catalană – o mişcare a grupurilor conducătoare, şi nu o revoltă populară ca în 1640 – care „s-a pus la dispoziţia «aliaţilor» anglo-austrieci pentru a realiza recucerirea peninsulei aliate Franţei"[71]. De această dată a fost mai puţin o mişcare ce urmărea separarea de Spania, cît o mişcare ce dorea să apere interesele economice ale

burgheziei catalane, împiedicînd grupurile cu concepţii mercantile să vină la putere în Spania[72]. Or, o concepţie mercantilă era, în acest context, progresistă, o concepţie la modă[73]. Care a fost rezultatul Războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei? Spania a fost obligată să renunţe la teritoriile ei din afara peninsulei. Chiar şi mai important, Spania a trebuit să semneze Tratatul Asiento cu Anglia, dînd acesteia dreptul, deţinut înainte de Franţa, de a duce sclavi în Indiile spaniole (un minimum de 4800 pe an); două aspecte caracteristice care nu faceau parte din anteriorul tratat Asiento cu francezii le constituiau o aşezare a unei comunităţi engleze în valea rîului La Plata şi permisiunea ca anual un singur vas de 500 tone să transporte marfă diversă în America hispanică[74]. Numeroasele tratate care au pus capăt războiului au fost „o victorie incontestabilă a coaliţiei împotriva lui Ludovic al XIV-lea“[75], dar în special pentru Anglia[76].

În Spania, însă, catalanii au fost abandonaţi de aliaţii lor, iar Filip al V-lea a putut să treacă la centralizarea Spaniei. Aragon şi Catalonia şi-au pierdut privilegiile şi instituţiile prin proclamarea, în 1716, a aşa-numitului Nou Plan *(Nueva Planta)*[77]. Legile *(furs)* care garantau privilegiile Valenciei fuseseră deja abolite în 1707[78]. Numai Navarra şi Ţara Bascilor, care rămăseseră loiale lui Filip al V-lea, şi-au păstrat privilegiile *(fueros)*, fiind cunoscute din acel moment sub denumirea de Provinciile Exceptate[79]. În contextul acordului general interstatal şi al Tratatului Asiento, această centralizare a Spaniei nu putea să atingă obiectivele pe care şi le propusese[80]. Prevederile Tratatului de la Utrecht nu permiteau Spaniei să modifice taxele în dezavantajul Marii Britanii. Mai mult decît atît, cursul conversiei impozitelor în argint în monedă curentă *(vellón)* a fost fixat la nivelul care predomina la sfîrşitul domniei lui Carol al II-lea în 1700. Aceasta a făcut „realmente imposibilă existenţa unor taxe vamale cu adevărat protecţioniste“[81].

Nu există nici o îndoială, după cum subliniază Romero de Solís, că triumful Bourbonilor în războiul spaniol de succesiune „a fost triumful claselor de mijloc şi al micii nobilimi asupra bisericii şi a aristocraţiei seniориale“[82]. După cum nu există nici o îndoială că Filip al V-lea va încerca, „în limitele permise de Tratatul de la Utrecht“, să pună capăt rolului semiperiferial al

Spaniei[83]. Este însă oare adevărat, după cum susţine Kamen, că: „Degrevată la Utrecht de povara Italiei şi a Ţărilor de Jos, ţara se putea consacra refacerii interne şi redresării pe plan extern“[84]? Fără îndoială, Bourbonii au încercat. Dar, aşa cum însuşi Kamen susţine, creditul necesar începerii tentativei îl găsim în timpul domniei lui Carol al II-lea şi în anul 1680, aceeaşi perioadă în care Portugalia făcea tentativa. „Cînd Filip al V-lea s-a urcat pe tron, Spania scăpase în cea mai mare măsură de haosul monetar care o marcase aproape un secol“[85]. Este clar că, oricît de mari ar fi fost eforturile regilor Bourboni, Spania nu şi-ar fi schimbat prea mult rolul economic în secolul al XVIII-lea; de fapt, în timpul reluării, după 1750, a expansiunii economiei mondiale, ea va pierde imperiul său din America. Nu ar trebui oare să comparăm ceea ce au realizat regii Bourboni cu ceea ce ar fi putut să realizeze dacă Tratatul de la Utrecht nu s-ar fi încheiat cu Tratatul Asiento şi cu slăbirea capacităţii Spaniei de a continua tactica mercantilă? Lui Filip al V-lea i se poate *probabil* atribui meritul de a fi oprit slăbirea şi mai mult a rolului Spaniei în economia mondială, cel puţin pentru un timp; nu se poate spune însă că el a inversat tendinţa. În măsura în care Spania a obţinut vreun succes în redezvoltarea bazei industriale, aceasta s-a făcut pe seama Franţei, nu a Angliei[86].

Problema-cheie era Asiento. Bineînţeles, englezii au realizat profituri imense din comerţul cu sclavi. În plus, Asiento a făcut posibil ca acest comerţ legal „să fie folosit drept paravan în spatele căruia să se importe mărfuri interzise în coloniile spaniole“[87]. Volumul acestui comerţ ilegal sub egida companiei South Sea a devenit imens prin anii 1730[88]. „Comerţul de contrabandă era parte integrantă a fiecărei faze a operaţiunilor companiei South Sea“[89]. Acesta a devenit una din cauzele importante ale „Războiului pentru urechea lui Jenkin“* în anii 1740[90]. Comerţul de contrabandă opera în primul rînd din Jamaica, dar şi din Barbados şi Buenos Aires[91].

* Război împotriva Spaniei provocat de adversarii lui Walpole în scopul de a-i răpi acesteia coloniile. Războiul a fost declanşat de prezentarea în Camera Comunelor a unui oarecare căpitan de vas Jenkin, care a relatat că bricul său *Rebecca* a fost percheziţionat de spanioli, care i-au tăiat căpitanului o ureche.

El a reuşit să micşoreze considerabil traficul prin Cádiz[92]. Ceea ce nu au putut obţine englezii ca avantaj din comerţul lor direct cu America hispanică[93], au realizat prin comerţul indirect prin Cádiz, în care Spania a folosit în cele din urmă metale preţioase din America pentru a-şi achita plăţile restante către Anglia[94]. Scurgerea metalelor preţioase din Spania a fost însoţită de un buget de stat într-un dezechilibru cronic şi mereu crescînd, generat tocmai de centralizarea regilor Bourboni, ceea ce a dus, între 1701 şi 1745, la o creştere de trei ori a cheltuielilor Coroanei[95]. Eforturile francezilor de a se opune englezilor în Spania şi pretutindeni în lume au dat Spaniei un moment de răgaz; dar în cele din urmă, la sfîrşitul războiului de 7 ani, în 1763, cînd Franţa era „practic eliminată ca factor în situaţia colonială din America, Spania a fost lăsată singură să se confrunte cu ameninţarea Angliei în următoarele două decenii“[96]. În îndelungatul interval de timp dintre 1600 şi 1750 sau 1763, Spania s-a dovedit incapabilă să oprească valul a ceea ce a ajuns să fie cunoscut ca „decadenţa“ Spaniei.

Alături de comerţul său înfloritor, licit şi ilicit, cu Spania şi America hispanică, comerţul Angliei, licit şi ilicit, cu Portugalia şi Brazilia a fost chiar şi mai important[97]. Efectele tratatelor Methuen au fost imediate. Într-un deceniu, importurile portugheze din Anglia au înregistrat un volum mai mare decît dublu – dar exporturile sale au crescut numai cu 40%. Tratatul a redus la zero industria textilă „încă în faşă“[98]. Acest lucru a fost însoţit de creşterea de cinci ori a producţiei de vin portughez între 1670 şi 1710, care „a absorbit cea mai mare parte a capitalului portughez disponibil, şi, ceea ce era şi mai important, o tot mai mare cantitate de forţă de muncă portugheză“[99]. Avantajul pe care îl prezenta pentru Anglia vinul portughez faţă de cel francez consta în faptul că, deşi era mai scump, nu trebuia plătit în metale preţioase, ca în Franţa, graţie cantităţii de textile englezeşti exportate în Portugalia[100]. Pe cumpărătorul englez îl costa probabil mai mult, dar oamenii de afaceri burghezi din Anglia prosperau. Comerţul cu vin nu era, de fapt, foarte avantajos pentru Portugalia. În plus faţă de impactul negativ pe care îl avea asupra produselor industriale, acest comerţ era „controlat în mare măsură de oamenii de afaceri englezi care îşi însuşeau cea mai mare parte a profiturilor“[101].

Avea, aşadar, toate motivele ducele de Choiseul, ministrul afacerilor externe al Franţei, să afirme în 1760 că Portugalia „trebuie privită ca o colonie engleză“[102].

Totuşi se exporta mult mai puţin vin, în termeni valorici, decît se importau textile. Deficitul balanţei comerciale cu Anglia, neglijabil pînă în anul 1700, a crescut la circa 1 milion lire sterline anual[103]. Din fericire pentru Portugalia, aceasta continua să fie cel puţin o ţară semiperiferială. Ea avea propria sa colonie, şi încă una bogată, Brazilia[104]. Aurul brazilian a fost acela care a făcut posibilă echilibrarea comerţului portughez cu Anglia din perioada după 1710 pînă la mijlocul secolului[105]. Istoricul portughez J.P.Oliveira Martins nota cu amărăciune în 1908: „Aurul brazilian trecea numai prin Portugalia pentru a ajunge în Anglia unde se efectuau plăţile pentru făina şi textilele cu care Anglia ne hrănea şi ne îmbrăca. Industria noastră se compunea din opere şi rugăciuni“[106]. Anglia, pe de altă parte, a obţinut o infuzie de metale preţioase foarte necesară, care permitea rezervelor sale monetare să se situeze la nivelul participării ei tot mai mari la producţia generală şi la comerţul economiei mondiale[107]. Mai mult decît atît, Anglia a reuşit să acapareze nu numai comerţul ilicit cu aur, dar şi cel de contrabandă cu metale preţioase[108]. Istoricul englez Charles Boxer găseşte în aceste aranjamente o consolare pentru Portugalia: „Avantajul pe care Portugalia l-a obţinut din posesiunile sale şi din resursele sale care proveneau din acestea a făcut [ca Portugalia] să scape de soarta pe care au avut-o Scoţia şi Catalonia“[109]. Judecînd prin prisma a ceea ce înseamnă avantaj în secolul al XX-lea, Portugalia ar fi putut s-o ducă mai bine dacă ar fi fost mai săracă (fără Brazilia) în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Povestea Scoţiei şi a Cataloniei este complexă, dezvoltarea ulterioară a industriei lor depăşind limitele acestei discuţii, dar, probabil, aceste două ţări nu au fost afectate de faptul că ele nu au avut o Brazilie care le-ar fi permis ca schimbul inegal cu Anglia, avantajos pentru anumite grupuri portugheze, să aibă loc fără revolte politice interne. Producătorul direct brazilian a fost acela care a plătit preţul acestei situaţii, dar în vremea aceea în Portugalia s-a făcut simţită o mai mică presiune în vederea unor schimbări structurale.

Dacă statele din Peninsula Iberică, care în secolul al XVI-lea au fost glorioşii colonizatori şi cei ce supravegheau mişcarea metalelor preţioase, aveau să decadă în secolul al XVII-lea atît de dezonorant în rolul de simple curele de transmisie ale manufacturilor din nord-vestul Europei, ce s-a întîmplat cu regiunile care fuseseră mari centre industriale în secolele al XV-lea şi al XVI-lea? Coloana vertebrală a Europei – partea de nord a Italiei, statele germane din sud şi vest şi sudul Ţărilor de Jos (Ţările de Jos spaniole) au decăzut şi ele, dramatic, dar într-un mod diferit. Neavînd colonii şi deci nici surse de metale preţioase sau materii prime tropicale cu care să plătească importul mărfurilor, acestea aveau pentru a supravieţui numai propria lor industrie şi agricultură, precum şi îndelungata lor experienţă comercială şi financiară.

Secretul supravieţuirii lor l-a constituit aşa-numitul *Verlagssystem*. Acest sistem a fost definit în esenţă prin următoarele caracteristici. Adevăratul producător lucra la domiciliu cu propriul său echipament. El folosea propriile sale unelte. Fie că era un meşter care avea cîţiva ucenici, fie că lucra singur sau în mici grupuri de familie, el primea materia primă necesară pentru prelucrarea ei de la un negustor-antreprenor *(Verleger)*, care primea, în consecinţă, dreptul de „a cumpăra" produsul prelucrat la un preţ stabilit şi care se angaja să transporte produsul pe piaţă. Dacă producătorul lucra singur sau într-un mic grup de familie, el lucra în mod normal numai cîteva ore pe zi, combinînd această activitate productivă cu altele. Adesea, din felul în care funcţiona sistemul rezulta o îndatorare cronică a producătorului faţă de negustorul-antreprenor, care semăna cu situaţia de iobăgie provocată de datorie, ce predomina în vremea aceea în diversele tipuri de producţie agricolă.

Verlagssystem-ul era deja cunoscut în Evul Mediu, dar s-a răspîndit într-o măsură mai mare în secolul al XVI-lea, îndeosebi în industria urbană[110]. Acest sistem a fost adesea aplicat în industria textilă, dar a fost folosit aproape în toate genurile de producţie industrială[111]. În perioada stagnării din secolul al XVII-lea, *Verlagssystem*-ul s-a răspîndit şi mai mult decît în secolul al XVI-lea, însă cu o modificare importantă. Pretutindeni în Europa industriile bazate pe acest sistem au trecut în zonele rurale. Motivul principal era creşterea profitului

negustorului-antreprenor. Braudel ne spune: „Oriunde era introdus, sistemul însemna o lovitură dată breslelor“[112]. Atîta timp cît procesul de producţie rămînea în oraşe, însă, breslele se aflau într-o poziţie politică ce le făcea apte să reacţioneze *dinăuntrul* acestui sistem, îndeosebi în anii prosperi, reglementînd prin contracte relaţiile dintre negustorul-antreprenor şi meseriaşul-producător[113].

Odată industria amplasată în zonele rurale, negustorul-antreprenor scăpa de bresle[114], înlocuind pe meseriaşii din bresle cu ţărănimea care „constituia o forţă de muncă mult mai ieftină“[115]. O amplasare rurală garanta şi o dispersare fizică a forţei de muncă, reducînd la minimum riscurile pe care le prezentau organizaţiile muncitoreşti atîta timp cît distribuţia se afla încă concentrată în mîinile cîtorva mari negustori-antreprenori[116]. Kellenbenz subliniază cît de important este să realizăm că acest sistem nu era deloc static[117], ci răspundea evoluţiei situaţiei economice. Una din căile prin care s-a dezvoltat a fost aceea care a dus la o permanentă dependenţă[118] a muncitorilor de negustorii-antreprenori, dependenţă care se extindea tot mai mult. *Verlagssystem*-ul avea, în special în ţările semiperiferiale, o trăsătură în plus care trebuie sesizată. El era adesea în mîinile negustorilor-antreprenori *străini*. Olandezii, care deţineau puterea hegemonică, erau pretutindeni: în oraşele-state din Marea Nordului şi Marea Baltică; în Brandenburg, în Scandinavia, în Kurland şi Rusia; în Renania şi nordul Italiei. În multe din aceste regiuni erau instalaţi şi englezi şi francezi. În secolul al XVII-lea, vechi grupuri de antreprenori, ca de exemplu cele ale italienilor, jucau un rol mai mic, dar încă semnificativ. Grupuri străine ale unor „minorităţi“ au înflorit şi ele: hughenoţii în statele germane, în America de Nord, Elveţia, Olanda şi Anglia; evreii erau peste tot; menoniţii în cîteva zone germane de importanţă primordială[119].

Verlagssystem-ul a marcat începutul proletarizării, tot aşa cum corupţia funcţionarilor şi folosirea trupelor de mercenari au marcat începutul birocratizării (adică proletarizarea) serviciilor de stat. În cadrul acestui sistem, producătorul direct era, formal, proprietarul mijloacelor de producţie, dar în fapt devenea un angajat al comerciantului-antreprenor, care controla venitul real al

producătorului şi îşi însuşea plusvaloarea, fără să fie totuşi în situaţia de a-şi arăta eficienţa maximă prin supravegherea directă la locul de muncă[120]. (Prin analogie, situaţia era aceeaşi în rîndul funcţionarilor de stat.) Faptul că statele semiperiferiale aveau cît de cît industrii pe baza *Verlagssystem*-ului le deosebea în această perioadă de regiunile periferiale. Faptul că aceste industrii din regiunile semiperiferiale tindeau să fie parţial sub controlul unor grupuri neindigene şi astfel le era greu să obţină o legislaţie care să le protejeze, le distingea de industriile regiunilor din centru din vremea aceea. *Verlagssystem*-ul era ceea ce Mendel denumeşte în cunoscuta sa formulă proto-industrializare[121], deşi nu cred util să apreciem această industrializare ca proto-, pentru că termenul nu exprimă realitatea. *Verlagssystem*-ul era mai puţin eficient, dar de fapt exploata mai mult forţa de muncă decît sistemul fabricilor[122], şi de aici concluzia că era sistemul ideal pentru o epocă de relativă stagnare.

Vechile industrii ale zonelor coloanei vertebrale au suferit un declin în secolul al XVII-lea. Acesta a fost deosebit de puternic în nordul Italiei, manifestîndu-se îndeosebi în statele germane, ca şi în partea de sud a Ţărilor de Jos. Romano descrie situatia din nordul Italiei în termeni sumbri. El o rezumă ca urmînd patru tendinţe: declin al populaţiei urbane (dar nu totale); declin al producţiei industriale în centrele clasice (Florenţa, Milano, Veneţia; şi, de asemenea, Neapole), îndeosebi pentru ţesăturile mai ieftine; declin în comerţul distributiv; şi declin al preţurilor şi al banilor în circulaţie, dar cu salarii relativ neschimbate (ceea ce a dus la şomaj şi de aceea la o creştere a numărului de nevoiaşi şi vagabonzi). Astfel, economia *urbană*, după cum apreciază Romano, a fost între 1620 şi 1740 într-o „stare de depresiune extremă“. În plus, Romano vorbeşte despre „involuţia generală a economiei agrare italiene“[123]. El consideră că Italia este indiscutabil o parte a acelei majorităţi din Europa secolului al XVII-lea care (spre deosebire de Anglia, Provinciile Unite şi într-o oarecare măsură Franţa) trăia „sub semnul involuţiei“[124]. După părerea lui Romano, Italia a pierdut deci, ca şi în secolul al XIV-lea, „o mare ocazie istorică de reînnoire“, deoarece avea o „întreagă clasă conducătoare pregătită să reziste“ crizei şi „să iasă din acea noapte lungă“ slăbită dar intactă[125]. Procacci atacă abordările voluntariste ale

conceptului de oportunitate pierdută[126]; iar Sella atacă descrierea empirică, susţinînd că aceasta este exagerată. Sella crede că spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, scena industrială a nordului Italiei era „departe de a fi neproductivă" şi că mărfurile manufacturate deţineau încă un „loc remarcabil" în exporturi[127]. Mai mult decît atît, susţine el, cei de la sate (în special în Lombardia) o duceau totuşi mai bine - într-un secol al XVII-lea despre care se spune că a fost „de mare suferinţă, adaptare şi rezistenţă" la vicisitudini[128].

Evaluări la fel de variate întîlnim şi în literatura tratînd despre statele germane din vest şi sud. Încă din secolul al XIX-lea, Schmoller pusese accent pe „dependenţa necondiţionată" de Olanda a acestei regiuni în perioada dintre anii 1600 şi 1750[129]. O sursă din anul 1770 citată de Beutin menţionează că în vremea aceea Frankfurt nu era „altceva decît un mare antrepozit, dominat de olandezi"[130]. Anderson vorbeşte despre o „economie renană îngrădită"[131], rezultat al controlului olandezilor asupra ieşirilor sale la mare. Kuske apreciază că, începînd de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, în Renania asistăm la o „perioadă a pasivităţii"[132], iar Liebel descrie „efectul devastator" al războaielor din secolul al XVII-lea asupra oraşelor din Swabia - Augsburg, Ulm, Nürnberg[133]. Kisch vorbeşte mai degrabă despre „influenţa transformatoare a optimismului olandezilor din vecinătate"[134], considerînd aceasta ca o explicaţie a faptului că Renania „a scăpat de depresiunea" care a afectat cele mai multe regiuni din Germania în secolul al XVII-lea[135].

Cînd ne întoarcem spre partea de sud a Ţărilor de Jos, găsim aceleaşi discuţii. Ni se prezintă opinia clasică a lui Pirenne - declinul economic rezultînd din închiderea rîului Scheldt şi din incapacitatea de a obţine măsuri protecţioniste fie din partea spaniolilor, fie din partea austriecilor[136]. Această opinie este întărită de Stols, care susţine că flamanzii nu erau în stare să profite de pe urma olandezilor în ciuda legăturii lor continue cu spaniolii în secolul al XVII-lea, deoarece aceştia îi suspectau de posibile sentimente pro-olandeze[137]. Brulez, pe de altă parte, insistă asupra faptului că situaţia la Anvers în secolul al XVII-lea era „mai puţin rea decît am crezut pînă acum"[138]. Brulez explică aceasta prin rolul permanent al Anversului de *Dispositionshandel*, unde se

luau deciziile privind comerţul european şi se făceau aranjamentele comerciale, iar negustorii flamanzi profitau de legăturile de afaceri dobîndite de-a lungul istoriei[139].

Să privim, de aceea, mai îndeaproape la ceea ce cunoaştem despre adevăratele structuri economice în aceste zone din vremea aceea. Declinul industriei *urbane* a avut loc în mod cert în centrele din nordul Italiei. Dacă anul declanşării acestuia este 1619 sau 1636 este o chestiune discutabilă[140]. În orice caz, producţia de lînă din Milano a scăzut de la 60-70 de întreprinderi care produceau anual 15 000 bucăţi stofă *(panni)* în 1619, la 15, producînd 3 000 de bucăţi în 1640, la 5 în 1682 şi la una în 1709, producînd 100 de bucăţi[141]. Bulferetti atribuie acest declin mercantilismului francez din secolul al XVI-lea, care, după părerea sa, „a dat o lovitură de graţie“ atît activităţii manufacturiere cît şi meşteşugăreşti din Lombardia (ca şi din Toscana); el pune însă aceasta şi pe seama rezistenţei muncitorilor la schimbările tehnologice[142]. De Maddalena adaugă că încorporarea *de facto* a oraşului Milano la Imperiul Austriac în anul 1706 poate fi considerată ca „extinderea“ definitivă „a tendinţei seculare de declin“[143]. Lombardia a ieşit de sub dominaţia spaniolă „istovită *[stremata]*“[144]. Acelaşi lucru se petrecea cu industria lînii din Genova[145] şi cu sectoarele industriale din Veneţia[146]. Liebel relatează despre un declin similar al meşteşugarilor din Württemberg, „teritoriul cel mai burghez din Sfîntul Imperiu Roman“ în timpul Războiului de 30 de ani, îndeosebi în domeniul ţesăturilor din lînă şi din in[147].

În ceea ce-i priveşte pe elveţieni, aceştia par a-şi fi făcut din necesitate o virtute, transformînd legăturile lor speciale cu Franţa într-un mecanism al semiperiferializării. Începuturile acestor legături speciale le găsim în secolul al XVI-lea, cînd elveţienii deţineau un anumit rol în procurarea de mercenari, pe care autorităţile elveţiene îi foloseau în negocierile pentru eliminarea barierelor vamale ale francezilor. Piaţa franceză a devenit astfel „principalul stimulent al industriei elveţiene“[148]. Deşi consolidaţi de această legătură, elveţienii au început în timpul Războiului de 30 de ani să-şi manifeste clasica lor poziţie de neutralitate, care le-a dat posibilitatea „să alunge Franţa de pe piaţa germană“[149] şi să folosească aceasta ca bază a dezvoltării unei industrii de export[150].

Cînd Franța a anexat însă, în 1678, Franche-Comté, dependența industriei elvețiene a laptelui de sarea importată din această regiune a mărit și mai mult dependența *politică* a Elveției de Franța[151]. Acceptînd combinația dintre antimercantilismul economic[152] și protecția politică a Franței, și ducînd tratativele pentru munca rurală în continuă dezvoltare în domeniul producerii ceasurilor și al produselor lactate, Elveția a devenit, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, „țara cea mai industrializată de pe continentul european"[153].

Așa cum se poate observa din cele expuse mai sus, nu se poate spune că industria a dispărut în secolul al XVII-lea din zona pe care am numit-o coloana vertebrală a Europei. Ceea ce s-a întîmplat a fost că industria, îndeosebi aceea a țesăturilor din lînă și bumbac, s-a mutat la sate. Se relatează că acest lucru s-a petrecut pretutindeni: la Veneția, Genova, Aachen, Flandra, Zürich, și, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, chiar în Olanda[154]. În fiecare caz, reducerea costurilor salariilor mari, ca urmare a puterii corporațiilor urbane, este prezentată ca principala cauză. Pe de altă parte, industria mătăsii *de lux* a continuat să înflorească în orașe, unde filaturile de mătase au devenit adevărate fabrici[155]. O a doua „industrie" de lux urbană care s-a extins în această perioadă a fost producerea și exportul obiectelor de artă[156]. La sate constatăm că, în același timp și în aceleași locuri, exista o tendință spre înăsprirea exploatării țăranului și crearea unor industrii bazate pe munca la domiciliu. În nordul Italiei, în secolul al XVII-lea, a avut loc o uzurpare a terenurilor comunale[157]. Beltrami a caracterizat proprietatea nobiliară în Terraferma ca avînd „de-acum încolo caracterul unei adevărate latifundii"[158]. În 1633, Senatul venețian a interzis în mod oficial țăranilor să emigreze, chiar dacă și-ar fi abandonat animalele și uneltele de muncă. Borelli își pune întrebarea: „Nu ne putem gîndi... la o reînnoire, într-o formă modernă, a vechii instituții a șerbiei legate de pămînt?"[159].

Avînd în vedere că în întreg secolul al XVII-lea puterea proprietarilor de pămînt asupra țărănimii s-a consolidat în nordul Italiei (un rezultat al semiperiferializării „descendente") și întrucît puterea statului s-a întărit la est de Elba (ca rezultat al semiperiferializării „ascendente"), structurile sociale ale

celor două regiuni s-au apropiat tot mai mult, astfel încît la începutul secolului al XVIII-lea, Piemontul şi Brandenburg-Prusia, unităţile în jurul căror se vor forma viitoarele state Italia şi Germania, prezentau unele asemănări remarcabile[160]. Evoluţii similare par să fi avut loc în sudul Ţărilor de Jos (şi Liège), unde puterea marilor proprietari de pămînt a crescut în secolul al XVII-lea şi la începutul celui de-al XVIII-lea şi unde numeroşi ţărani au pierdut o parte din independenţă, schimbîndu-şi statutul din arendaş în dijmaş[161]. Literatura privind sudul şi vestul Germaniei pune adesea accent pe măsura în care ţăranii mai aveau control asupra pămîntului[162]; totuşi, nu ar trebui să ignorăm *schimbările* din structurile rurale ale acestor regiuni care au făcut ca cercetătorii germani să inventeze un nou termen, *Wirtschaftsherrschaft*, care indică noi structuri undeva între tradiţionalul *Grundherrschaft* şi *Gutsherrschaft* de la est de Elba[163]. Aşa cum s-a arătat mai înainte *Wirtschaftsherrschaft* a fost un sistem care a predominat în zonele periferiale din Europa centrală.

Declinul unei zone geografice înseamnă în mod normal că deţinătorii de capital din zonele respective încep să schimbe locul investiţiilor lor, astfel încît declinul geografic colectiv nu înseamnă declinul personal sau al unei familii. Există două forme de transfer de capital: transfer într-o zonă geografică cu perspective economice mai bune, care adesea ia forma unei mişcări fizice, şi transfer în aceeaşi zonă la unităţi de producţie cu o rată a profitului mai înaltă, adeseori datorită unei exploatări mai mari.

În timpul stagnării din secolul al XVII-lea, transferul de capital în interiorul unei zone a luat forma investiţiilor în terenuri. Capitaliştii stabiliţi în regiunile coloanei vertebrale a Europei s-au angajat, în epoca respectivă, în ambele tipuri de transfer. Operaţiunile bancare s-au mutat treptat din centre ca Genova la Amsterdam[164], iar meşteşugarii care lucrau în industrie au emigrat – flamanzii în Anglia, germanii în Olanda, veneţienii la Lyon şi aşa mai departe. Rapp are perfectă dreptate să insiste asupra faptului că aceşti muncitori industriali nu căutau un salariu mai bun, pentru că, în definitiv, ei emigrau din zone unde se plăteau salarii mari. Această mişcare reprezenta un „exod antreprenorial" al micilor

capitalişti care riscau o emigrare în scopul de „a realiza venituri enorme“[165].

Transferul de capital din industrie în agricultură din această perioadă a fost studiat *in extenso* pentru nordul Italiei, poate pentru că aici a avut loc în modul cel mai dramatic. Bulferetti numeşte aceasta o trecere la „investiţii sigure în terenuri agricole“[166], dar aceasta, cred eu, dă o imagine falsă. Woolf ne reaminteşte că mărturii din Piemont „indică destul de concludent metodele eficiente de administrare a domeniilor“[167] folosite atît de vechii cît şi de noii proprietari de pămînt din această perioadă. Sereni vorbeşte despre „relativa continuitate“ în îmbunătăţiri aduse agriculturii italiene şi indică faptul că din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea a existat „o dezvoltare mercantilă a agriculturii, iar recesiunea economică [din secolul al XVII-lea] nu a fost destul de puternică pentru a o putea întrerupe“[168]. Agricultura capitalistă din nordul Italiei era, în mod evident, un admirabil domeniu în care un antreprenor putea să-şi plaseze banii cînd industria lînii avea o perioadă nefavorabilă. Autosuficienţa sporită a ofertei de alimente din nordul Italiei, ajutată şi încurajată de „marşul orezului“[169], plantat pe terenuri nefolosite în alt scop, a contribuit şi ea la supraproducţia mondială a principalelor produse alimentare, fapt ce a dus la dramaticul declin al exporturilor de cereale din estul Europei în secolul al XVII-lea.

Capitalul din nordul Italiei a găsit alte căi de a se proteja. Una din acestea a fost constituirea, îndeosebi în domeniul producţiei de mătase din Toscana, a aşa-numitei *commenda* (sau *commandite*), o formă de societate comercială cu răspundere limitată, despre care Da Silva afirmă că ar trebui considerată ca „o formă de centralizare a capitalului“[170]. O a doua cale a fost apariţia arendării impozitelor (*appalti di gabelle*) care era legată de împrumuturile de stat[171].

Apariţia datoriilor de stat în nordul Italiei, după unele aprecieri, ar fi constituit în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea o „neîncetată scurgere a banilor în afara activităţii productive“[172]. Poate, dar în mîinile cui? În primul rînd, în mîinile antreprenorilor, care dădeau bani sub formă de împrumut – declin colectiv, dar supravieţuire (chiar avînt) al capitalistului individual.

Să ne îndreptăm acum atenţia asupra regiunilor care nu făceau parte din centru şi care au considerat îndelungata stagnare din secolul al XVII-lea ca pe un moment favorabil mai degrabă decît ca pe unul de declin. Dintre aceste regiuni, Suedia este în mod clar pe listă. Suedia era un stat mic şi înapoiat din punct de vedere politic, economic şi cultural în momentul în care Sigismund a fost detronat în 1599 şi Carol (mai tîrziu Carol al IX-lea) a devenit regent. Totuşi, prin anul 1697, cînd Carol al XII-lea s-a urcat pe tron, Suedia devenise o mare putere militară în Europa şi, relativ, o importantă putere industrială. Cum s-a produs o asemenea transformare? În ultima parte a Evului Mediu, Stockholm era înregistrat ca un oraş hanseatic şi, în general, pînă în secolul al XVI-lea, Suedia „a fost aproape în situaţia de colonie germană"[173]. Deşi în timpul domniei lui Gustav Vasa (1523-1560) această situaţie începuse să se schimbe, în 1612 încă mai existau cereri cu caracter politic de excludere din serviciile municipale a germanilor[174]. Reversul medaliei îl reprezenta însă faptul că în Suedia breslele n-au prins niciodată rădăcini. Acestea erau considerate un „produs exotic importat din Germania", iar în măsura în care ele au existat, se aflau numai la Stockholm[175].

Cîndva pe la mijlocul secolului al XVI-lea, volumul comerţului a început să crească. Monopolul german a fost eliminat şi au intrat acum în acţiune olandezii şi scoţienii. Importurile de textile s-au extins[176]. Exporturile suedeze au cunoscut şi ele o creştere, cu un accent deosebit pe minereuri[177]. Procesul de periferializare părea să se producă şi totuşi rezultatul era diferit de acela din estul Europei[178]. Este bine cunoscut faptul că în Suedia ţărănimea era, din punct de vedere juridic, foarte puternică. Termenul de clasă socială, stare *(stand)* a intrat pentru prima dată în vorbirea curentă în Suedia în timpul domniei lui Erik al XIV-lea, la mijlocul secolului al XVI-lea[179], aşa cum s-a întîmplat şi cu termenul de *parlament (riksdag)*. Cînd, după negocieri îndelungate, reglementările privind aceste camere au fost în cele din urmă stabilite în 1617 prin *riksdagsordning*, Suedia a apărut ca singura ţară cu patru stări, cea de-a patra fiind ţărănimea, definită ca pătura care deţinea propriile sale ferme[180]. Am explicat anterior această curiozitate ca fiind un rezultat al lipsei puterii economice a agriculturii

suedeze, avînd la bază cauze pedologice şi de climă, ceea ce însemna că aristocraţia nu vedea un profit prea mare în „(re)feudalizarea“ relaţiilor agrare în perioada expansiunii economiei mondiale europene din secolul al XVI-lea[181]. Drept rezultat, interesele aristocraţiei nu erau atît de direct opuse centralizării de stat instaurată de dinastia Vasa, aşa cum erau interesele marilor proprietari de pămînt din estul Europei faţă de conducătorii lor[182].

Cînd recesiunea economică a început să dea primele lovituri Europei în secolul al XVII-lea, o puternică personalitate, cum a fost Gustav Adolf (1611-1632), a ştiut să folosească această criză pentru a consolida şi mai mult statul suedez şi să lanseze o transformare economică. El a mobilizat resursele Suediei pentru a putea lupta în cadrul Războiului de 30 de ani. El a mărit impozitele, obligînd ca plata lor să se facă în monedă. A instituit sistemul arendării impozitelor. A strîns bani din Prusia (aşa-numitele autorizaţii prusace, sau taxe vamale în porturi). A creat monopolurile regale, care au înregistrat eşecuri la comerţul cu sare şi cereale şi mai mult sau mai puţin succes la cupru şi fier. Pe scurt, după cum rezumă Michael Roberts:

> „Poziţia periferială şi primitivă pe care o ocupase Suedia sub Gustav Vasa...a fost acum abandonată pentru totdeauna; sub domnia lui Gustav Adolf, interesele economice ale Suediei au devenit total europene, iar politica sa în problemele economice se conforma modelelor mercantile ale epocii“[183].

Secretul l-a constituit în multe privinţe cuprul. „Cuprul era aurul săracului“[184]; iar săracul care avea cea mai mare nevoie de cupru era acel bogat ce se numea Spania, care monopolizase în mare măsură, în secolul al XVI-lea, sursele de argint. Eforturile financiare pe care le făcea Castilia de a menţine dominaţia Habsburgilor în Ţările de Jos l-au făcut pe ducele de Lerma, aflat în fruntea guvernului regelui Filip al III-lea, să autorizeze, în 1599, baterea monedelor de vellón din cupru pur. Aşa a început marea inflaţie spaniolă, care s-a produs din cauză că „tentaţia de a face bani din bani s-a dovedit a fi prea puternică pentru un guvern veşnic falimentar“[185]. Baterea monedelor vellón a început şi a fost oprită în întreg cursul secolului al XVII-lea datorită permanentelor devalorizări, pînă cînd inflaţia a încetat în sfîrşit în 1686[186].

Deşi Spania a fost principala victimă a devalorizărilor bazate pe cupru şi din această cauză principalul stimulent pentru o creştere a cererii de cupru pe plan mondial[187], ea nu a fost însă singura victimă. Între 1621 şi 1623 în statele germane a existat acea *Kipper-und Wipperzeit*, iar din 1607 pînă în 1621 francezii au bătut monede din cupru într-o cantitate mare[188]. Suedia însăşi a lansat un etalon cupru-argint în 1625[189]. În afară de aceasta, cuprul nu era folosit în vremea aceea numai pentru monede. Era necesar şi pentru cazanele şi vesela din alamă care se produceau în Olanda; iar de la mijlocul secolului al XV-lea a fost folosit pentru turnarea tunurilor din bronz. Aceste tunuri, care au fost înlocuite cu tunurile din fier în cursul secolului al XVII-lea, au atins punctul culminant al folosirii lor în anul 1600[190]. În secolul al XVI-lea, principalele resurse pentru cupru erau Tirolul, Ungaria superioară şi Turingia. De îndată ce situaţia acestor surse s-a înrăutăţit din cauza epuizării lor sau pentru că au fost puse în umbră de producţia suedeză[191], Suedia a devenit repede producătorul principal al Europei, iar extracţia cuprului a devenit o activitate economică cheie a Suediei[192].

În acest prim mare salt înainte - care a început în perioada domniei lui Gustav Adolf şi a continuat sub conducerea administrativă a lui Axel Oxenstierna în timpul domniei reginei Christina - relaţiile cu olandezii au fost vitale. Putem vorbi despre faptul că dezvoltarea economică a Suediei a fost în mare măsură (cel puţin pînă în 1600) „sub protecţia olandezilor", aşa cum face De Vries[193]; dar aceasta provoacă o oarecare ambiguitate. Treue se pronunţă în legătură cu acest fenomen cu mai multă prudenţă; „A fost foarte semnificativ, vorbind în termenii istoriei universale, ... că Suedia în diverşi ani ai luptei sale pentru existenţă şi pentru a deveni o mare putere, a avut de partea ei comercianţi şi antreprenori din Olanda şi din Hamburg care aveau relaţii internaţionale"[194]. Pieţele din Amsterdam (şi de asemenea din Hamburg) cumpărau cupru suedez, atît pentru a-l reexporta ca materie primă pentru monede, cît şi pentru „importanta industrie prelucrătoare a cuprului din oraşele Ţărilor de Jos"[195]. Sub domnia lui Gustav Adolf, asistăm la începuturile investiţiilor străine (îndeosebi olandeze şi flamande) şi la

o considerabilă implicare managerială străină directă în industria extractivă şi metalurgică suedeză[196]. S-au înregistrat numeroase împrumuturi olandeze care condiţionau ca „rambursarea lor să se facă efectiv în cupru"[197]. Se instalează astfel modelul cunoscut al peonajului pe datorie internaţional.

Gustav Adolf a încercat să elimine această ameninţare în anul 1619 prin înfiinţarea Companiei suedeze de comerţ, cu misiunea de a controla tot ce era legat de comercializarea cuprului suedez[198]. Regele a căutat să combine avantajele fiscale ale unor venituri mai mari pe termen scurt cu schimbări structurale. Prin decretul de înfiinţare i s-a acordat un monopol companiei cu condiţia ca aceasta să creeze în Suedia, în decurs de trei ani, uzine de prelucrare a minereului de cupru şi rafinării de cupru. Capitalul străin putea fi investit în companie, şi acesta a fost atras într-adevăr cu succes. Compania a încercat să înăsprească concurenţa dintre piaţa din Hamburg şi cea din Amsterdam; dar piaţa mondială a cuprului s-a prăbuşit brusc, şi în 1627 compania a fost dizolvată. A fost oare aceasta o operaţiune pusă la cale de capitaliştii olandezi? Ştim că firma Trip, un investitor important în industria cuprului din Suedia, a avut legături şi cu *VOC* care a lansat, în 1624, comenzi de cupru din Japonia. Trip a cumpărat, în 1626 şi 1627, întreaga cantitate de cupru importată de *VOC* din Japonia. Ştim, de asemenea, că firma Trip a acordat suedezilor, după 1627, noi împrumuturi, şi de această dată rambursabile în cupru, şi astfel a reînfiinţat antrepozitul pentru cupru de la Amsterdam[199].

Eşecul acestei presupuse încercări de a face ca economia suedeză să nu mai fie dependentă de olandezi nu afectează credibilitatea afirmaţiei noastre, dacă ne amintim de Proiectul consilierului municipal Cockayne, un comparabil eşec al englezilor, care a avut loc aproximativ în aceeaşi perioadă (1614-1617). În definitiv, discutăm epoca hegemoniei olandeze. Ceea ce frapează cînd vorbim despre eforturile lui Gustav Adolf nu este incapacitatea de a-i învinge pe antreprenorii olandezi, ci măsura în care a reuşit să făurească puterea militară şi industrială a Suediei – şi amîndouă au mers mînă în mînă pentru că, aşa cum afirmă Nordmann, în secolul al XVII-lea Suedia era „o naţiune înarmată, trăind din război şi făcînd [din război] industria sa

națională“[200]. Gustav Adolf a fost principalul inovator militar din vremea sa. El a preluat metodele de organizare ale lui Mauriciu de Nassau, le-a îmbunătățit și a creat un model pentru armatele europene care a durat pînă la Revoluția franceză. El a acordat importanță instrucției și disciplinei, introducînd reforme în domeniul tacticii care a pus din nou accentul pe ofensivă la toate armele. Cea mai importantă inovație a fost probabil faptul că armata sa se compunea din țărani înarmați. „Modernitatea sa“, spune Nordmann, „constă în aceea că era o armată națională și nu o armată de mercenari“[201].

Mercenarii, să nu uităm, constituiau marele progres al secolului al XVI-lea. Gustav Adolf n-a putut să se lipsească total de mercenari, dar le-a redus rolul. El a știut să se bazeze pe slăbiciunea tradiției feudale din Suedia și pe faptul că puternic înarmata cavalerie din Evul Mediu nu a fost niciodată adoptată de Suedia, pe de o parte datorită situației topografice, iar pe de altă parte datorită forței țărănimii, care și ea era, în parte, o consecință a condițiilor de relief.

> „Aici, mai mult decît oriunde în Europa, tradiția militară primitivă germanică a persistat; iar invadatorul care îndrăznea să pătrundă în pădurile Suediei se confrunta cu o ridicare în masă *(levée en masse)* a populației, care lupta în special pedestru și care se organiza în grupuri mari neregulate în cazul luptelor în cîmp deschis“[202].

Armata regulată se baza pe regimente provinciale care preferau meseriași și țărani tineri, și care, spre deosebire de alte armate ale vremii, respingeau elementele degradate. S-au creat depozite centrale de îmbrăcăminte. Armata era plătită cu regularitate printr-un sistem descentralizat de alocare a fondurilor obținute din impozitele plătite de gospodării. Armele și munițiile erau standardizate și se punea un accent deosebit pe artilerie.

Gustav Adolf a creat o industrie a armamentului, astfel încît Suedia n-a mai depins de nimeni pentru a se înarma[203]. O trăsătură deosebit de importantă pe care el a adăugat-o organizării militare a constituit-o faptul că o mare parte a cheltuielilor le-a transferat în afara Suediei. Un exemplu binecunoscut este rolul pe care l-au jucat așa-numitele autorizații prusace în finanțarea participării militare a Suediei la Războiul de 30 de ani. Aceste autorizații au fost instituite prin Armistițiul de la

Altmark, încheiat de Polonia şi Suedia în 1629, şi permiteau Suediei să fixeze taxe vamale în porturile Brandenburg şi Courland şi, ceea ce era şi mai important, la Gdansk. Sumele au fost considerabile, aproximativ echivalentul a 20% din cheltuielile de război ale Suediei. Cînd aceste privilegii au luat sfîrşit în 1635, ele au fost înlocuite prin Tratatul de la Stuhmsdorf cu dreptul de a se asigura taxe vamale în Livonia[204]. În fond, Suedia a primit o parte din plusvaloarea transferată din est în nord-vestul Europei, folosind-o pentru a-şi crea un statut de semiperiferie.

Armata a fost un instrument vital pentru Suedia în ridicarea sa la statutul de semiperiferie, dar avantajul avea să constea în industrializare – iar cuprul nu era suficient. În cursul secolului al XVII-lea, cuprul a fost înlocuit cu fierul ca pivot al exploatării miniere şi al producţiei industriale suedeze. Fierul a înlocuit cuprul în primul rînd ca material pe piaţa mondială – nu numai în artilerie[205], dar şi ca obiecte casnice[206]. Din punctul de vedere al avantajului Suediei, însă, diferenţa dintre cupru şi fier consta în faptul că ea deţinea o proporţie mică din minereul de cupru existent în lume în această perioadă, în timp ce zăcămintele de fier erau numeroase în Europa. Pentru a concura în calitate de producător de fier, Suedia nu putea să se bizuie numai pe faptul că deţinea cvasimonopolul asupra minereului, sau pe tehnicile de protecţie. Totuşi, a putut să concureze, foarte eficient, profitînd de oarecare şansă în ceea ce priveşte această resursă, pe care a transformat-o într-un avantaj socio-economic. Şansa a fost că minereul de fier suedez era „de o neobişnuit de mare puritate", care, dat fiind tehnologia vremii, avea o mare importanţă şi a plasat Suedia într-o „extrem de puternică poziţie marginală"[207]. „Accentul pus pe calitatea" producţiei de către Suedia[208] a constituit factorul principal în vînzarea fierului suedez pe tot parcursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea.

Extracţia fierului în Suedia datează cel puţin din secolul al XII-lea. Încă de atunci, calitatea deosebită a fierului maleabil suedez, *osmund*, era cunoscută în întreaga Europă[209]. Gustav Vasa, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a fost primul care s-a înfuriat cînd acest *osmund* s-a exportat la un preţ scăzut în Germania pentru prelucrarea lui în bare de fier care erau vîndute la preţuri mari. Pentru a opri scurgerea acestei resurse, el a

adus tehnicieni germani, înfiinţînd forje în Suedia. Cu toate acestea, a continuat să se producă mai mult *osmund* decît bare de fier. *Osmundul*-ul reprezenta două treimi din producţie în perioada dintre anii 1600-1650, la sfîrşitul căreia proporţia devenise egală. S-a lansat atunci o industrie a oţelului. Trecerea de la extracţia *osmund*-ului la forjarea barelor de fier a solicitat o investiţie de capital considerabilă, o bună parte din aceasta fiind asigurată de rege. Investiţia implica, la rîndul său, o extindere a minelor şi o concomitentă colonizare a regiunilor îndepărtate în care existau mari zăcăminte de minereu, aşa cum era Varmland[210]. În perioada aceasta, industria suedeză a fierului căpătase o importanţă destul de mare pentru a tenta pe antreprenorii olandezi. În anii 1580, Villem van Wijck dobîndise un contract de concesionare a minelor regale din Uppland şi o participare la monopolul cuprului. Sub Gustav Adolf, statul a renunţat la conducerea directă, iar o dată cu dezvoltarea industriei armamentului, capitalul străin a devenit şi mai interesat. La începutul secolului al XVII-lea, olandezul Louis de Geer a avut un rol primordial[211]. În timp ce controlul real al industriei s-a deplasat mereu între stat şi antreprenorii străini, relaţia ce a existat între aceştia a fost mai mult de simbioză decît de conflict.

Nordmann vorbeşte despre o creştere a producţiei de fier şi o „primă revoluţie industrială"[212]. Statul a încurajat producţia de fier şi a fost principalul ei client, folosindu-i produsele pentru echipamentul său militar. Rolul micilor producători de articole din fier tradiţionali a fost păstrat – adică, au fost angajaţi în extracţia fierului şi în producerea fontei brute – în timp ce antreprenorilor străini cu mari turnătorii „li s-a acordat monopolul proceselor de prelucrare, plus accesul garantat la materie primă ieftină şi la produse semifinite"[213]. În aceste mari turnătorii, forţa de muncă era formată în mare măsură din persoane recrutate din zonele periferiale ale Suediei – finlandezi şi ţărani din regiunile suedeze în care recoltele de cereale erau deficitare – ca şi din persoane care voiau să fie scutite de serviciul militar sau care se ascundeau de justiţie. Pe scurt, antreprenorilor străini li se punea la dispoziţie forţă de muncă ieftină[214]. Rolul rezervat micilor producători de articole din fier nu a fost acela de a lăsa loc pentru antreprenorii suedezi, ci dimpotrivă, de a-i reduce, prin *Verlagssystem*, la statutul de

semiproletari îndatoraţi negustorilor străini. Ceea ce s-a întîmplat cu fierul suedez nu face decît să repete ceea ce s-a întîmplat în toată Europa cu textilele:

„Importatorii străini dădeau avansuri exportatorilor din Stockholm şi Göteborg, care, la rîndul lor, îi creditau pe producătorii de articole din fier, şi care, ca un ultim inel al lanţului, dădeau avansuri muncitorilor. ...Toţi depindeau de creditorii lor...În general, muncitorii obţineau credite sub forma mărfurilor pe care le luau de la magazinul proprietarului. Cu greu putea fi evitat acest lucru întrucît întreprinderile erau situate de obicei în locuri izolate în provincie"[215].

Nu ştiu dacă acest tablou al producţiei de cupru şi fier ar putea fi un motiv de mîndrie, ţinînd seama de faptul că dominaţia străină pare să fi fost *leitmotivul*. Trebuie să avem în vedere totuşi două lucruri. Primul: pentru Suedia, spre deosebire, să zicem, de Polonia, secolul al XVII-lea a fost o perioadă de dezvoltare a noi industrii de export. Acestea se adăugau la exportul de gudron şi alte materiale pentru nave, care s-ar putea compara mai bine cu exporturile poloneze de cereale şi lemn[216]. Al doilea: Suedia putea în cele din urmă să „naţionalizeze" industriile prin acordarea unor titluri nobiliare antreprenorilor[217]. Factorul crucial a fost folosirea conştientă a mecanismelor statului. Într-adevăr, în economia mondială europeană a secolului al XVII-lea Suedia deţinea cvasimonopolul a trei produse – cupru, fier de calitate superioară şi gudron. Stabilind legături mai întîi cu puterea hegemonică, iar mai tîrziu manevrînd între statele rivale din centru şi profitînd de această rivalitate, aparatul de stat suedez a aplicat o politică mercantilă comparabilă cu aceea a Angliei şi a Franţei din perioada respectivă[218]. Suedia era un fel de OPEC al acelor vremuri. Ea a folosit cele trei cvasimonopoluri pentru a-şi crea o puternică poziţie de negociere, „fără de care expansiunea politico-militară ar fi fost de nerealizat"[219]. Expansiunea politico-militară a făcut la rîndul ei posibilă dezvoltarea industriilor prelucrătoare.

Gustav Adolf a pus bazele puterii militare a Suediei, permiţînd urmaşilor lui să domnească peste ceea ce Anderson numeşte „ciocanul răsăritului"[220], cel puţin ajuns la limita puterii sale cînd s-a recunoscut înfrîntă, în 1721, în Marele război nordic. Atîta timp cît Olanda a

rămas o putere hegemonică, Suedia a prosperat[211]. Ea a dobîndit din partea Danemarcei, în baza Tratatului de la Roskilde din 1658, Scania. Această peninsulă nu era numai „cheia Balticii", datorită controlului asupra strîmtorii Øresund, dar a devenit, un secol mai tîrziu, grînarul Suediei[222]. Pe la mijlocul secolului, Suedia a dobîndit Estonia, Livonia, Ingria şi Kexholm, transformînd această zonă de la est de ea în „colonii ale patriei suedezo-finlandeze"[223]; a dobîndit, de asemenea, mai departe spre vest, Bremen-Verden, Pomerania, Halland şi Hämtland. Pe scurt, dacă vorbim despre politica Suediei în regiunea baltică în anii 1650, aceasta nu putea fi definită decît ca „un imperialism economic conştient"[224]. Expansiunea politico-comercială a mers mînă în mînă cu creşterea ca volum şi importanţă a flotelor comerciale[225] şi militară suedeză[226] din Marea Baltică.

Crearea unui aparat de stat suedez relativ puternic şi eficace depindea de reducerea puterii nobilimii. Acest lucru era posibil datorită structurii de clasă a Suediei din vremea aceea şi datorită rolului acesteia în cadrul diviziunii internaţionale a muncii şi al sistemului de relaţii interstatale. Politica de *avsöndring* (dezmembrare) a proprietăţilor şi veniturilor Coroanei pentru a le trece nobilimii, care a început să se manifeste în secolul al XVI-lea, s-a intensificat în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Această politică „a cuprins un şir întreg de fenomene istorice în domeniul finanţelor statului"[227]. Ea includea procesul arendării impozitelor, început de Gustav Adolf, ca şi înstrăinarea pămîntului Coroanei şi a venitului de pe terenurile proprietăţilor libere, cedate nobilimii prin vînzare sau donate drept recompensă pentru serviciile aduse pe plan civil sau militar[228]. Acestea erau mijloace prin care Coroana obţinea rapid resurse lichide, dar care duceau şi la extinderea monetizării economiei suedeze; dar avantajele pe care le obţinea Coroana erau obţinute cu preţul creşterii puterii politico-economice a marii nobilimi. Noua putere a fost codificată în *ridderhusordningen* (Legea înmatriculării nobilimii) din 1626 (reconfirmată în 1644), care limita dreptul de vot al nobilimii (creată prin *riksdagsordning* – Legea privind funcţionarea parlamentului – din 1617) la 126 de familii nobiliare înmatriculate, excluzînd astfel mica nobilime săracă *(knapar)*. Această „mare nobilime

era, după criteriile suedeze, extrem de bogată şi probabil se îmbogăţea continuu – atît în termeni absoluţi, cît şi în raport cu regele“[229].

Ţărănimea era, totuşi, şi ea puternică şi fusese organizată, tot ca o stare în cadrul *riksdagsordning*-ului din 1617. Erau, de fapt, trei feluri de ţărani: *kronbönder* sau ţăranii de pe domeniul Coroanei; *frälsebönder*, sau ţărani de pe pămînturile nobililor; şi *skattebönder*, sau ţăranii care plăteau impozite, adică ţărani liberi. Aceştia plăteau impozite asemănătoare cu renta pe care o plăteau ţăranii de pe moşiile Coroanei, însă se bucurau de o mai mare protecţie a legilor. Ţăranii de pe pămînturile nobililor erau scutiţi de impozitele către stat şi plăteau nobilului numai jumătate faţă de ceea ce plăteau celelalte două tipuri de ţărani, dar situaţia lor era mult mai nesigură. Ei puteau fi uşor alungaţi, erau supuşi autorităţii juridice a stăpînului şi trebuiau să muncească pentru nobil 30 de zile pe an[230]. În plus, atunci cînd s-a constituit starea ţărănimii, *frälsebönder* au fost excluşi din aceasta[231]. În general, deşi se părea că există o diferenţă mică în ceea ce priveşte veniturile celor trei tipuri de stări ţărăneşti, se aprecia îndeobşte că situaţia nesigură a proprietăţii ţăranilor de pe pămînturile nobililor reprezenta „un dezavantaj considerabil“[232] Politica de *avsöndring* a avut drept efect transformarea unor foşti ţărani de pe moşiile Coroanei în *frälsebönder*, şi, *de facto*, dacă nu şi *de jure*, aceasta s-a întîmplat multor ţărani liberi[233]. Cifrele arată o situaţie dramatică. În 1654, proporţia terenurilor controlate de nobilime a crescut de la 21,4% la 63% [234]. Ţăranii au reacţionat. În 1634 starea ţărănimii, temîndu-se că ţăranii se îndreptau spre *servitus* (înrobire), „cerea o îngrădire a privilegiilor nobiliare“. Un purtător de cuvînt al ţărănimii spunea în 1650: „Ei ştiu că pe alte loturi de pămînt oamenii de rînd sînt sclavi; ei se tem să nu aibă aceeaşi soartă, ei care s-au născut totuşi oameni liberi“[235].

Dificultatea în ceea ce privea arendarea impozitului pentru a face să crească veniturile constă în faptul că aceasta rezolva criza bugetară a unui an cu preţul agravării crizelor bugetare în anii următori. Trebuie să avem în vedere faptul că atunci cînd în eforturile mercantile ale Suediei erau cuprinse mari cheltuieli militare în vederea unei permanente expansiuni[236], ţara era săracă în resurse naţionale (care erau epuizate) şi

avea o populaţie restrînsă (formată la mijlocul secolului al XVII-lea din circa un milion de suedezi şi o jumătate de milion de finlandezi şi alte naţionalităţi). Aceasta a dus la o „situaţie de tensiune" a finanţelor statului, care a predominat în tot secolul al XVII-lea[237]. Nevoia de a finanţa Războiul polonez în 1655 a grăbit aşa-numita *reduktion* (restituţie) sau recuperare de către Coroană a moşiilor marilor feudali[238]. Această *reduktion* de la 1655 a fost relativ minoră. Fostele moşii ale Coroanei din aşa-numitele suprafeţe neînstrăinabile au fost recuperate, după cum a mai fost recuperat exact un sfert din celelalte terenuri „donate" începînd din anul 1632 *(fjärdepartsräfsten)*. Pentru orice teren oferit, din anul 1604, ca proprietate alodială, în ciuda hotărîrilor Dietei din Norrköpping, potrivit cărora donaţiile nu puteau fi făcute decît în condiţii „feudale", urma să se specifice din nou că era deţinut pe baza unor asemenea condiţii „feudale". Deşi Restituţia din 1655 nu a fost nici masivă ca proporţii, nici aplicată cu fermitate[239], a constituit totuşi un început; şi, combinată cu creşterea numărului nobililor, ea a exercitat asupra lor o presiune care i-a determinat să caute să obţină un venit mai mare prin funcţii guvernamentale[240].

Am menţionat deja rolul autorizaţiilor prusace în căutarea de surse de venit. Ele au încetat a mai exista în 1635, fiind înlocuite, între 1637 şi 1679, de subvenţiile franceze. Aceste subvenţii erau atît de importante încît Åström considera Suedia din această perioadă „practic un satelit francez", iar armatele suedeze un „instrument direct al politicii externe franceze în Europa centrală şi de est". Sumele cuprinse în subvenţiile franceze erau însă mai mici decît cele pe care le presupuneau autorizaţiile prusace; fără îndoială, aşa cum observă Åström, „tributul ilegal al comerţului baltic era de preferat dependenţei pe care o presupuneau subvenţiile franceze"[241], dar acestea reprezentau mai mult decît nimic. Desigur, francezii, al căror comerţ baltic era minim[242], doreau foarte mult să facă din Suedia un potenţial rival comercial al olandezilor şi al englezilor. Această dependenţă de subvenţiile franceze a slujit, de asemenea, aristocraţiei, care şi-a susţinut „ costisitorul stil de viaţă aristocratic" cu ajutorul venitului din subvenţii şi al veniturilor din ipoteci sau din vînzarea pămînturilor Coroanei. Într-adevăr, membrii înaltei aristocraţii au cumpărat pămînturile regale şi apoi au cheltuit venitul realizat

pentru ei înşişi în calitate de membri ai Consiliului de stat în timpul regenţelor *de jure* şi *de facto* de la mijlocul şi sfîrşitul secolului al XVII-lea – peste jumătate din perioada dintre moartea lui Gustav Adolf la 1632 şi venirea efectivă la putere a lui Carol al XI-lea spre sfîrşitul celui de l optulea deceniu[243].

„Marea" *Restituţie* a avut loc în 1680 şi nu pare dificil să fie explicată în termeni economici. Cheltuielile crescînde ale statului într-o perioadă de stagnare generală[244], o transferare sporită a veniturilor statului către nobilime[245] şi sistarea subvenţiilor franceze[246], toate la un loc au produs o criză financiară a Coroanei, care s-a rezolvat printr-o decizie politică, ce a fost posibilă d torită faptului că regele avea mult mai mulţi aliaţi decît marea aristocraţie. Decizia a constat în două acte succesive de *restituţie*. În 1680, Dieta a hotărît să fie restituite domeniile hotărîte la Norrköpping, care proveneau de la Coroană şi erau deţinute în condiţii „feud le" (cu excepţia acelora care valorau mai puţin de 600 de *daleri* de argint, ceea ce excludea deci proprietăţile micii nobilimi). În 1682, Dieta a mai aprobat ca legea funciară medievală să dea regelui nu numai puterea de a crea feude, dar să le şi anuleze; aceasta dădea de fapt regelui mînă liberă să procedeze la restituţii după cum dore [247]. Nu încape îndoială că suprafeţele mari de pămînt au fost de fapt transferate Coroanei şi că aceasta a devenit mai bogată, dobîndind venituri în dauna nobilimii[248]. În plus, o bună parte din acest pămînt a fost vîndut mai tîrziu de Carol al XII-lea funcţionarilor de stat, burgheziei şi nobilimii – dar în condiţii care le-au transformat în terenuri impozabile[249].

Pe de altă parte, nu trebuie să exagerăm declinul nobilimii. Pentru că în perioada care a precedat Restituţia, în afara creşterii constante a ponderii pămîntului deţinut de nobili *(frälse)* în detrimentul atît al terenurilor Coroanei, cît şi ale ţăranilor liberi, a mai avut loc o a doua schimbare. În cadrul tipului de pămînt *frälse*, exista o subcategorie de pămînt, *ypperligt* (prin excelenţă) *frälse*, care consta din moşiile gospodărite direct de nobili, aşa-numitele *säteri*, şi împrejurimile imediate ale acestora, spre deosebire de *strögods*, sau pămînturile răspîndite cultivate de *frälsebönder*. Deşi proprietarii acestor pămînturi aveau unele obligaţii minore faţă de Coroană, celelalte nu aveau deloc. În secolul care a

precedat restituţia, pămîntul *ypperligt frälse* s-a extins ca procentaj al terenurilor *frälse*; adică se intensificase concentrarea pămînturilor nobiliare[250]. Cînd a avut loc Restituţia, nobilii au avut dreptul să aleagă terenurile pe care să le restituie. În general, ei alegeau *strögods* şi îşi reţineau moşia feudală, aceasta făcînd să crească şi mai mult concentrarea pămîntului lor pe seama acelor *frälsebönder*[251].

Cu toate acestea, prin Restituţie statul a obţinut mai mult decît creşterea veniturilor în general. În mod concret, el şi-a asigurat o bază mai solidă pentru finanţarea armatei prin revizuirea din 1682 a sistemului de plată cunoscut sub numele de *indelningsverket* (sistemul repartiţiei). Toate fermele din ţară erau împărţite acum în grupuri de trei-patru ferme *(rote)*, din veniturile cărora erau plătiţi soldaţii şi pe terenurile cărora aceştia erau încartiruiţi în căsuţe special amenajate *(soldattorp)*. Ofiţerii s-au stabilit pe pămînturile confiscate de la nobilime prin restituţie. Fermele mai mari *(rusthall)* trebuiau să întreţină un cavalerist; fermele de pe coastă, marinari *(batsmän)*. Un sistem de „înlocuire" a recrutării însemna că soldaţii, cavaleriştii şi marinarii nu mai erau recrutaţi din rîndurile clasei ţăranilor proprietari de pămînt, ci mai degrabă dintre muncitorii rurali fără proprietăţi, „obişnuiţi de mici copii să asculte de superiorii lor laici şi religioşi"; iar ofiţerii erau acum „slujitori plătiţi ai Coroanei, neavînd altă profesiune decît armata"[252]. Acest sistem mai raţional a devenit posibil datorită restituţiei; înainte de aceasta, Coroana nu a avut suficiente ferme pentru a crea baza unui astfel de sistem[253].

Judecînd după măsura în care aparatul de stat s-a întărit considerabil în secolul al XVII-lea, statul suedez se număra printre zonele care nu făceau parte din centru. El a creat o armată de temut. Ţinea în frîu lăcomia claselor posesoare de pămînt, pe care le dirija spre funcţiile de stat[254]. A creat o industrie a fierului de o oarecare importanţă şi o respectabilă flotă comercială. A împiedicat Anglia să preia, cel puţin într-un viitor foarte apropiat, toate privilegiile de care se bucurau în regiunea baltică Provinciile Unite, aflate în declin[255]. În comparaţie cu Spania şi Portugalia, ca să nu mai vorbim de Polonia şi Ungaria, statul suedez era puternic – în multe privinţe, aproape tot atît de puternic ca şi statul

francez, deşi încă mult mai slab decît statul englez sau acela al Provinciilor Unite. De fapt, din punctul de vedere al ultimelor două, Suedia şi Franţa au fost cele două mari state expansioniste militare în secolul al XVII-lea. Şi totuşi, tocmai cînd forţa Suediei părea că a atins punctul culminant sub Carol al XII-lea, s-a dovedit a fi „un colos cu picioare de lut"[256].

Raportată la standardele europene, Suedia avea un număr restrîns de locuitori şi de aceea o slabă bază financiară pentru întreţinerea aparatului său de stat. Aşa cum afirmă Lundkvist, resursele imperiului suedez „erau insuficiente pentru a-şi putea menţine pe termen lung poziţia[257]. Din punct de vedere economic, Suedia *s-a ridicat* la poziţia din care Spania şi Portugalia *decăzuseră* – aceea de intermediar între periferie şi centru. Ea a profitat nu numai de amplasarea sa strategică în regiunea Mării Baltice, dar şi de slăbiciunea *accentuată* a zonelor periferiale din Europa de est în secolul al XVII-lea. Din perspectiva unui polonez, Marian Malowist vedea Suedia ca pe un parazit:

> „În secolul al XVII-lea, Suedia a profitat de faptul că vecinii ei aveau o industrie slabă şi guverne slabe, ca o consecinţă a creşterii enorme a puterii nobilimii. În concluzie, Suedia era un fel de parazit care trăia de pe urma slăbiciunii vecinilor săi, şi datorită în mare măsură acestei slăbiciuni, ea va deveni, pentru o sută de ani, cea mai puternică ţară din regiunea baltică. Dar şi ea, la rîndul ei, va trebui să cedeze locul Rusiei"[258].

Va ceda locul Rusiei şi, trebuie să adăugăm, Prusiei.

În 1696-1697, înainte ca Marele Război Nordic să înceapă, Finlanda fusese decimată de foamete, pierzînd poate o treime din populaţia sa. Cu toate acestea, statul nu a fost destul de puternic să poată împiedica pe orăşenii din Scania să exporte cereale în afara regatului[259]. În plus, rolul de intermediar al Suediei a fost pentru prima oară atacat nu numai de puterile din centru, dar şi de Rusia – celălalt capăt al fluxurilor comerciale. Anglia, Provinciile Unite şi Suedia au înregistrat cel mult un succes limitat, în încercările lor pe tot parcursul secolului al XVII-lea[260] de a încorpora Rusia în economia mondială. În 1695, ţarul Petru I (Petru cel Mare) a preluat puterea în Rusia şi a început marea sa campanie de reforme şi de „occidentalizare", care

includea vizitele sale („marea solie") în ţările Europei occidentale (unde şi-a concentrat atenţia asupra construcţiei de nave), întemeierea în 1703 a oraşului Petersburg (care urma să devină portul Rusiei la Marea Baltică) şi, în acelaşi timp, confruntarea cu Suedia. Din punctul de vedere al sistemului mondial în ansamblu, eforturile lui Petru pot fi considerate ca o încercare de a participa plenar în economia mondială, dar mai curînd ca o zonă semiperiferială decît periferială (ceea ce devenise Polonia). Pentru a face aceasta, era esenţial, deşi în mod limpede insuficient, să anihileze rolul de intermediar al Suediei, lucru de care îşi dădea seama şi Suedia tot atît de bine ca şi Petru. „Cuceririle Suediei de pe coastele de est ale Mării Baltice erau considerate pe bună dreptate ca bastioane ale poziţiei sale de mare putere, care trebuiau să fie apărate cu orice preţ"[261].

Marele Război Nordic a început în anul 1700 printr-un atac asupra Livoniei al regelui polonezo-saxon August al II-lea. Petru a intrat în război. În dorinţa ei de a folosi această ocazie pentru a-i zdrobi pe ruşi, Suedia a rezistat încercărilor de a se pune capăt războiului[262], dar ea nu era nicăieri suficient de puternică pentru a zdrobi Rusia cu forţa armată. Petru a folosit în retragere tactica pămîntului pîrjolit, care era menită să devină apărarea clasică a Rusiei împotriva invadatorilor; în cele din urmă, logistica militară, la care s-a adăugat asprimea iernii, a provocat suedezilor în anul 1709 dezastrul de la Poltava din Ucraina[263]. Imperialismul politic al lui Carol al XII-lea, spune Nordmann, „a răsturnat echilibrul" stabilit de Carol al XI-lea[264]. Care echilibru? Cheltuielile excesive interne pe care le implica conducerea în manieră imperială de către Carol al XII-lea nu erau acceptabile pentru poporul suedez; era exact echilibrul pe care l-a răsturnat Carol al V-lea în Castilia cu un secol mai înainte. Sistemul *indelningsverk* crease „o legătură indisolubilă între sursa de venit şi capitolul de cheltuieli"[265], şi, în timp ce aceasta echilibra mai mult sau mai puţin bugetul, era dificil să susţii sistemul într-un război de durată, îndeosebi fără subvenţii străine şi recruţi. În Marele Război Nordic, cei 80 000 de oameni pentru armată „trebuiau recrutaţi în cea mai mare parte din inima imperiului"; şi în momentul în care ruşii s-au mobilizat cu adevărat pentru război, „Suedia n-a avut de ales şi a renunţat la acest joc"[266].

Are vreun sens să analizăm măsura în care Carol al XII-lea a judecat greşit atunci cînd a decis continuarea războiului? Dacă îngîmfarea a fost aceea care a produs dezastrul? Greu de spus, deoarece Suedia avea o posibilitate mult prea mică de a opta[267]. Într-un anumit sens, bluful era puterea sa; dar, îndată ce înşelătoria a fost demascată, poziţia ei a fost „revoluţionară"[268]. În 1721, Suedia a pierdut în favoarea Rusiei Livonia, Estonia, Ingria, Carelia - cea mai mare parte a estului regiunii baltice. Ea a cedat, de asemenea, Prusiei unele părţi ale posesiunilor sale din Germania. Suedia a pierdut astfel teritorii, populaţie, venituri de stat, controlul asupra „grînarului" său[269] - şi mai presus de orice, poziţia sa de monopol în regiunea baltică[270]. Avînd în vedere că puterea colosului suedez se baza pe situaţia sa de cvasimonopol, această „lovitură germano-slavă" a reuşit să transforme Suedia într-o putere de mîna a doua[271]. Consecinţele pe plan intern pentru Suedia au fost dramatice. La suprafaţă, se părea că absolutismul a fost înlocuit cu libertatea parlamentară. Perioada dintre 1718 şi 1772[272] este cunoscută în Suedia ca *Frihetstiden*, Epoca libertăţii. Compromisul important din anii 1680-1682 constase în existenţa unui guvern central puternic şi fuziunea dintre vechile aristocraţii, noua nobilime şi burghezie; acest compromis s-a desăvîrşit şi încheiat în Epoca libertăţii în acelaşi mod în care Revoluţia glorioasă din 1688-1689 şi epoca lui Walpole în Anglia au desăvîrşit şi încheiat Revoluţia engleză. Singura deosebire consta în faptul că în secolul al XVIII-lea Anglia era pe punctul de a deveni o putere mondială hegemonică, în timp ce Suedia era chinuită de dilema eşecului său de a ajunge un puternic stat semiperiferial avînd pretenţiile unui eventual statut de centru. În felul acesta Anglia se bucura de stabilitate sub un regim care era *de facto* al unui singur partid, iar Suedia dezvăluia public o dispută intraburgheză într-un regim cu o minunată diversitate pe care o dă existenţa a două partide.

În primii ani ai Epocii libertăţii, problema de bază a Suediei a fost falimentul statului. Contele Arvid Horn a condus un guvern care şi-a fixat drept obiectiv pacea[273] şi un „mercantilism moderat"[274]. În 1738 a luat fiinţă un partid mercantil puternic cunoscut sub numele de *Hattar* (Pălăriile), care l-a răsturnat pe Horn, dar care, în esenţă,

a continuat aceeaşi politică[275]. *Hattar* au rămas la putere pînă în 1765, fiind înlocuiţi de adversarii lor *Mössorna* (Scufiile de noapte) în momentul în care britanicii au înregistrat victoria pe plan mondial. *Hattar* au urmat o politică profranceză, mercantilă şi inflaţionistă; ei reprezentau marile interese în domeniul exportului, al producerii fierului şi al manufacturii textile, iar lozinca lor era *Svensker man i svensk dräkt* (suedezi în îmbrăcăminte suedeză). Politica urmată de *Mössorna* era proengleză, deflaţionistă, în favoarea unui comerţ liber; ei reprezentau sectorul importatorilor, al micilor negustori şi al industriaşilor, prezentîndu-se drept partidul radical al celor cu mai puţine privilegii sociale[276]. Dar au existat oare opţiuni reale în spatele acestui joc pe care Anderson îl numeşte „parlamentarism aristocratic corupt“?[277] Probabil nu mai mult decît în Spania Bourbonilor. Marele Război Nordic a fost pentru Suedia ceea ce Războiul pentru succesiunea la tron a fost pentru Spania: o încercare de a elimina constrîngerile structurale pe care economia mondială i le impusese. Nici un efort n-a dat roade, dar a împiedicat probabil apariţia unor dificultăţi.

Atîta timp cît nu era foarte clar cine va învinge în lupta dintre Anglia şi Franţa, adică, pînă în 1763, Suedia (ca şi Spania) mai putea încă să-şi folosească marja de manevră şi să încerce să joace un rol mai mare decît cel la care ar fi putut să aspire[278]. Momentul socotelilor a venit mai tîrziu, în perioada dintre 1763 şi 1815, cînd Anglia a cerut restituirea datoriilor din cauza ultimei faze a rezistenţei Franţei. Suedia era un stat puternic în măsura în care economia sa îi permitea. Faptul că puterea aparatului de stat avea o prea mică legătură cu putera oficială a regelui se poate observa comparînd Suedia cu Danemarca, ţară care a fost absolutistă mai de timpuriu şi pentru un timp mai îndelungat decît Suedia, dar cu toate acestea mult mai slabă, reflectînd rolul economic de periferie al Danemarcei în comparaţie cu rolul de semiperiferie pe care politica Suediei i-a permis acesteia să şi-l asume. Danemarca este adesea considerată ca o „constelaţie unică“[279], neîncadrîndu-se în nici un model al diviziunii muncii din Europa modernă timpurie. Am arătat în capitolul IV că am considerat Danemarca o parte din periferie, care era orientată în principal spre exportul de mărfuri obţinute cu cost redus, în cazul ei exportul de

cereale şi vite. Spre deosebire de cele mai multe zone periferiale din secolul al XVII-lea, însă, Danemarca a instituit, în 1660, o monarhie absolutistă. Ceea ce trebuie să explicăm este pentru ce această schimbare cu caracter politic *nu* a fost suficientă pentru a catapulta Danemarca în categoria ţărilor semiperiferiale, aşa cum s-a întîmplat cu Suedia şi Brandenburg-Prusia, şi, de asemenea, pentru ce această schimbare a avut totuşi loc.

Cum se puteau compara structurile economice ale Danemarcei cu acelea din estul Europei, pe de o parte, şi Suediei, pe de altă parte? Petersen subliniază avantajele pe care Danemarca le avea asupra ţărilor din estul Europei datorită faptului că aceasta exporta *atît* cereale *cît şi* vite, ceea ce însemna că avea o mai mare flexibilitate în perioadele dificile[280]. Aceasta poate explica în parte de ce Danemarca a fost afectată mai puţin decît ţările est-europene în prima fază a crizei din Europa (1600-1650); într-adevăr, deceniul al treilea al secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al patrulea deceniu au fost o „vară indiană" pentru profiturile danezilor pe piaţa internaţională[281]. Împrejmuirile masive, plus scutirea de impozite a nobilimii daneze au dat acestora posibilitatea intensificării concentrării terenurilor în mod constant în această perioadă[282]. Regele, însă, era el însuşi un foarte mare proprietar de pămînt[283], şi dacă la aceasta mai adăugăm abilitatea sa de a mări taxele vamale din strîmtoarea Øresund în timpul Războiului de 30 de ani, ne dăm seama cum şi-a asigurat un considerabil venit de stat[284]. Sistemul economic al Suediei era diferit prin aceea că agricultura nu era principala sursă de venit, Suedia producînd şi exportînd în primul rînd minerale, care, aşa cum am văzut, au constituit baza dezvoltării sale industriale. În afară de aceasta, deficienţele ecologice ale agriculturii suedeze au consolidat puterea socială a ţărănimii şi au împiedicat dezvoltarea a tot ceea ce nu semăna cu un *Gutswirtschaft*.

Danemarca era la extrema cealaltă în ceea ce priveşte structura socială a satelor. Organizarea agriculturii daneze cuprindea mari domenii înconjurate de ferme ţărăneşti care nu erau obligate să plătească proprietarului domeniului o rentă, ci să presteze munci neplătite. Numărul grupurilor de ţărani care prestau asemenea munci, în daneză *ugedagsbønder* sau fermieri zilieri, a crescut reprezentînd pe la mijlocul secolului al XVII-lea

40% din toţi aceşti *bønder*: „Munca gratuită [claca] nu era folosită numai la cîmp, ci şi în cărăuşie, construcţii, meşteşugărie şi chiar la încărcat şi descărcat în port"[285]. În aceeaşi perioadă, rolul negustorilor danezi a scăzut simţitor. Negustorii germani şi olandezi i-au eliminat pe cei danezi din comerţul de export, îndeosebi în timpul „verii indiene" dintre 1630 şi 1645[286]. Prin Pacea de la Christianopel, din 1645, suedezii (de comun acord cu olandezii) au determinat o reducere a taxelor vamale din strîmtoarea Øresund, astfel încît veniturile Coroanei au devenit „o rămăşiţă fără importanţă"[287] din volumul pe care îl deţineau anterior. Astfel, cînd vremurile bune ale Războiului de 30 de ani au luat sfîrşit[288], Danemarca era exact modelul de zonă periferială: avea agricultură domenială orientată spre export realizat cu muncă de clacă larg răspîndită; comerţul său era în mîinile străinilor; aparatul său de stat avea o bază financiară slabă (pămînturile care produceau cel mai mult fiind scutite de impozite, iar taxele vamale din strîmtoarea Øresund nemaifiind importante).

Coroana daneză a încercat să-şi refacă avantajul economico-strategic declarînd război Suediei în 1657, cînd aceasta era deja angajată în alte războaie. Ea spera să primească ajutor din partea Ţărilor de Jos, ajutor pe care nu l-a primit. Tratatul de la Roskilde din 1658, cu care s-a încheiat războiul cu Suedia, a grăbit declanşarea crizei politice a Danemarcei. Aceasta a trebuit să cedeze Suediei provinciile Scania, Halland şi Bohuslän, adică întregul mal drept al strîmtorii Øresund şi căile de acces spre ambele părţi ale strîmtorii[289]. Totuşi, spre sfîrşitul aceluiaşi an, cînd Carol al X-lea al Suediei a reînceput războiul şi a încercat să anexeze întreaga Danemarcă la Suedia, s-a văzut repede confruntat cu împotrivirea olandezilor, a englezilor şi a francezilor, care s-au întrunit în aşa-numita „Înţelegere de la Haga" (11 mai 1659), prin care cele trei puteri din centru au dictat pacea părţilor în conflict, opunîndu-se „închiderii Mării Baltice pentru flotele statelor neriverane"[290]. Danemarca a fost salvată de la dispariţie deoarece puterile din centru voiau să controleze Suedia. Puterile din centru erau aşadar interesate să se asigure că Danemarca avea fondurile de bază provenite din impozite pentru a putea menţine o armată suficient de puternică pentru a juca acest rol

geopolitic, ceea ce nu era, desigur, cazul în perioada 1657-1660.

În afară de aceasta, datoria de stat a Danemarcei era considerabilă. În 1660 depăşea 4 milioane de *rigsdaleri*, din care 38% reprezentau datorii către persoane străine, un sfert din acestea reveneau Statelor Generale ale Ţărilor de Jos, un alt sfert unor firme olandeze, iar restul unor firme comerciale din Hamburg şi Lübeck. Statul olandez şi creditorii particulari străini manifestau, în consecinţă, un interes direct şi imediat faţă de posibilitatea statului danez de a ieşi din această extrem de dificilă situaţie financiară, aşa cum observă Jørgensen:

> „Rolul exact jucat de creditorii statului în revolta constituţională din 1660 şi în perioada imediat următoare este dificil de definit...dar pe termen scurt trebuie să fi avut o considerabilă importanţă pentru evoluţiile politice...Falimentul statului danez ar fi avut consecinţe neplăcute pentru importante grupuri ale clasei negustorilor din nordul Europei. ...Într-o mare măsură, soluţionarea s-a realizat oferindu-se creditorilor o ipotecă asupra pămînturilor Coroanei“[291].

Acesta era cadrul în care a fost introdus brusc în Danemarca absolutismul, ceea ce aparent este greu de explicat. Ce a însemnat absolutismul? A însemnat că monarhia devenise ereditară şi „suverană“ şi a însemnat reforme administrative, care au inclus crearea unui consiliu privat şi instituirea unui control mai direct asupra structurilor birocratice locale. A însemnat sfîrşitul împrejmuirilor de către nobilime şi impozite mai mari. A însemnat, pe scurt, un stat capabil să joace un anumit rol în plata datoriilor sale externe şi în controlul expansiunii suedeze.

A însemnat aceasta, însă, modificarea structurilor economice de bază? Nu într-o măsură însemnată. Nobilimea beneficia încă de scutirea de impozite, deşi în perioada aceasta statul i-a cerut ajutorul în colectarea impozitelor de la ţăranii liberi. Regele putea acum să-şi vîndă propriile terenuri nobililor germani din serviciul Coroanei care imigraseră de curînd şi care s-au luat repede la întrecere cu vechii nobili pentru crearea în cadrul domeniilor a unor structuri orientate spre export. Accentul se punea acum pe monocultură (cereale mai degrabă decît vite), reducîndu-se astfel mica diferenţă anterioară dintre structurile economice ale Danemarcei şi

ale Europei de est[292]. Într-o perioadă de 30 de ani, suprafaţa pămîntului deţinut de nobilime a crescut – pe seama atît a Coroanei, cît şi a ţăranilor liberi[293]. Situaţia economică şi juridică a ţăranilor, pe de altă parte, s-a înrăutăţit, culminînd cu un decret emis în 1733, care lega ţăranii de pămînt[294]. În ceea ce priveşte statul, desigur, acesta avea o putere de cumpărare mai mare[295] decît înainte; dar, în timp ce Suedia a întărit rolul corpului său autohton de gardă naţională, Danemarca l-a abandonat, acordînd încredere mercenarilor[296]. Se făceau unele încercări firave pentru o legislaţie mercantilă[297], dar puterea statului danez era în mare parte o faţadă şi era susţinută de interesele străine. Rolul economic al Danemarcei a rămas acelaşi. Într-adevăr, dacă a existat un asemenea rol, acesta a devenit tot mai periferial în perioada dintre anii 1650 şi 1750.

Nu este deloc surprinzător că Danemarca a rămas o zonă periferială, în ciuda instituirii oficiale a unei monarhii absolute. Ceea ce este mult mai surprinzător este faptul că Brandenburg, o neînsemnată zonă periferială, a fost capabilă, mai întîi să se transforme, în secolul al XVIII-lea, într-o putere semiperiferială, Prusia[298], şi apoi să depăşească şi, în ultimă instanţă, să lase în urmă mult mai mulţi probabili candidaţi – Suedia la nord, Saxonia şi Austria la sud. Ar exista la aceasta o explicaţie raţională, dar numai dacă ţinem seama de (1) continua interacţiune din cadrul sistemului interstatal ca o expresie a forţelor economice şi (2) rolurile economice (un număr mic de roluri, însă) pe care anumite zone pot să le joace în anumite momente ale istoriei. Factorul principal care a determinat dezvoltarea Prusiei a fost faptul că din perspectiva puterilor din centru, în Europa centrală era loc pentru o singură putere semiperiferială. Cînd Suedia s-a clătinat, Prusia s-a infiltrat în locul liber care s-a creat. Cum şi de ce s-a întîmplat aşa sînt probleme pe care trebuie să le studiem. Dar nu putem înţelege procesul dacă nu pornim de la premisa că *două* state în aceeaşi regiune nu puteau să realizeze simultan ceea ce Prusia a realizat.

În ceea ce priveşte organizarea socială a producţiei agricole, în secolul al XVII-lea cele mai multe din statele germane de la est de Elba au fost supuse aceloraşi procese ca şi Polonia şi alte regiuni din Europa de est. Aceasta a fost zona *Gutswirtsschaft*-ului şi a

Gutsherrschaft-ului, în contrast cu *Grundherrschaft* (şi/sau *Wirtschaftherrschaft*) din Germania de vest şi de sud[299]. Marile domenii s-au dezvoltat în secolul al XVI-lea printr-un proces de acaparare (adesea prin cumpărări forţate), combinat cu mutarea ţăranilor de pe pămînt, *Bauernlegen*[300]. Acest proces s-a intensificat considerabil în Mecklenburg, Brandenburg şi Pomerania[301] după Războiul de 30 de ani. Munca de clacă s-a mărit, mergînd de la o medie de două-trei zile pe săptămînă la şase zile[302]. Cînd pămîntul a trecut din mîinile ţăranilor în cele ale nobililor, a fost scutit de impozite, ceea ce a însemnat că ţăranii care mai rămîneau posesori de pămînt erau „şi mai împovăraţi"[303]. Pe pămînturile Habsburgilor au avut loc aceleaşi evoluţii în Ungaria şi Boemia, însă Austria propriu-zisă a rămas o zonă de *Grundherrschaft*[304]. Dacă am compara zona de la est de Elba cu alte zone periferiale din estul Europei, am constata că asuprirea ţăranilor era aceeaşi; poate chiar mai rea[305].

Cum a luat atunci fiinţă Prusia secolului al XVIII-lea? Un considerent îl constituie faptul că, deşi asuprirea ţăranului era mai mare la est de Elba decît în Polonia, concentrarea pămîntului a fost mai mică. Era mai mult *Gutsherrschaft* decît *Gutswirtschaft*. Lütge ne reaminteşte afirmaţia lui G.N.Knapp: „Stăpînul [*Gutsherr*] nu a devenit mai prosper din punct de vedere economic [*begüterer*]; el a devenit mai puternic". Lütge trage concluzia ca aceasta a fost sursa creşterii puterii prinţului *(Fürstenmacht)*[306]. Lipsa unei adevărate concentrări a pămîntului, suprafeţele medii ale celor mai multe dintre domenii şi absenţa, ca o consecinţă, a unei „pături de mari magnaţi", constituiau deosebirile frapante dintre estul Elbei şi alte regiuni periferiale, în care se include cea mai mare parte a Europei[307]. Aceasta a însemnat că faţă de puternicele autorităţi centrale, clasa iuncherilor era din punct de vedere economic mai puţin capabilă să preia frînele politice decît proprietarii de pămînt din alte părţi ale regiunilor periferiale ale Europei secolului al XVII-lea. Această slăbiciune era o condiţie necesară dezvoltării Prusiei, dar deloc suficientă. Ea se corobora, însă, cu o conjunctură geopolitică favorabilă.

Înainte de sfîrşitul Războiului de 30 de ani, Electorul Brandenburgului „nu a fost mai mult decît un super-iuncher"[308], într-un teritoriu dispersat, lipsit de apărare,

fără mari resurse sau bogăţie comercială, care conţinea „unele dintre cele mai neînduplecate oraşe în ceea ce privea independenţa lor, şi una dintre cele mai nesupuse nobilimi din Europa"[309]. Războiul de 30 de ani a fost totodată apogeul puterii dinastiei Hohenzollern şi al marilor sale posibilităţi, în parte datorită unui simplu noroc[310]. Şansa a constituit-o faptul că Electorul Brandenburgului a moştenit pe linie colaterală anumite teritorii: în 1609, ducatul Clèves (o regiune învecinată cu Provinciile Unite la capătul de nord al Rinului); în 1625, Prusia (care se afla la Marea Baltică, învecinată şi, desigur, sub suzeranitatea Poloniei); iar în 1637, Pomerania. Astfel, Brandenburgul se găsea de-acum în două din principalele zone de conflict, regiunea Rinului şi regiunea baltică. Brandenburgul a dobîndit teritorii „de o mare importanţă strategică", ce erau „rîvnite" de diverse state europene, realizînd aceasta „fără vreun efort militar" propriu, de care, la vremea respectivă, nici nu ar fi fost capabil[311]. Mai mult, Brandenburgul a primit permisiunea din partea marilor puteri să menţină aceste pămînturi rîvnite. Pomerania orientală, care fusese sub ocupaţie suedeză în momentul în care Brandenburgul o reclamase, în 1637, a fost recunoscută ca parte a domeniilor Brandenburgului, ca rezultat al sprijinului primit din partea Franţei la Pacea din Westfalia[312]. În felul acesta, Brandenburgul a fost beneficiarul - unul dintre primii - al echilibrului puterii. Celelalte state au sprijinit expansiunea Brandenburgului în scopul de a menţine sub control puterea suedeză; iar în scopul de a-l împiedica pe regele Suediei să pună capăt acestei stări fericite de lucruri, Electorul Frederick Wilhelm de Brandenburg, Marele Elector, şi-a pus în gînd să creeze o birocraţie şi o armată care să poată menţine acest teritoriu extins[313].

În acest moment, iuncherii nu erau, probabil, destul de puternici din punct de vedere economic pentru a crea mici armate, deşi semenii lor, magnaţii polonezi, erau. Dar Electorul Brandenburgului nu era nici el puternic; el alerga după impozite pentru a-şi forma o armată suficient de puternică cu care să-i forţeze pe iuncheri, împotriva voinţei lor, să plătească impozite[314]. Marea Suspendare din 1653 a constituit primul pas spre un compromis ingenios prin care Marele Elector a dat în fapt clasei iuncherilor toate veniturile de pe domeniile lor (care nu

erau, să ne amintim, prea mari), plus noi venituri, prin intermediul birocraţiei de stat, în schimbul dreptului său de a stoarce cît mai mult de la ţărănime şi de la populaţia urbană. I s-a permis astfel să creeze o birocraţie şi o puternică armată care au protejat statul împotriva pericolului extern şi au permis în cele din urmă succesorilor săi să instaureze o politică de dezvoltare industrială în interior (fără ca iuncherii să dorească sau să poată s-o împiedice). Un asemenea compromis putea părea înţelept prinţilor de pretutindeni – regelui Poloniei, Habsburgilor din Austria, Bourbonilor din Spania. Cum a putut numai Brandenburgul să facă să reuşească acest compromis? Să vedem ce s-a întîmplat. Pînă în anul 1653, principalul impozit era aşa-numita contribuţie (militară), un impozit funciar. Nobilii erau scutiţi de acest impozit. În zonele rurale, un nobil numit de ceilalţi fixa obligaţiile fiscale ale ţăranilor pentru a se ajunge la impozitul brut pe district. Venitul care îi revenea statului prin acest sistem era destul de mic.

În 1650, Electorul a convocat stările, cu speranţa că le va putea convinge să-i permită să-i imite pe olandezi şi să instituie o taxă de acciză (adică, un impozit indirect pe mărfuri), de la care nimeni să nu fie exceptat. Însă ceea ce putea să facă un stat din centru, cum erau Provinciile Unite, se dovedea imposibil din punct de vedere politic pentru un stat periferial, chiar în cazul în care acesta era condus de o persoană inteligentă şi ambiţioasă. Nobilimea a refuzat să voteze taxe de acciză. Şi totuşi, nevoia unei armate în acele vremuri frămîntate părea evidentă. Ambele părţi au căzut de acord asupra Suspendării din 1653, care era o soluţie de moment. Electorul a primit un supliment de o jumătate de milion de taleri din impozite pentru o perioadă de şase ani, dar nu a obţinut acciza; şi a permis iuncherilor, într-o mare măsură, extinderea instituţionalizării iobăgiei. Clauza cea mai importantă o constituia faptul că din punct de vedere legal ţăranii erau socotiţi a fi *leibeigen* (şerbi), dacă ei nu puteau dovedi contrarul. Dacă aceasta ar fi fost totul, cu greu ne-am aminti astăzi de Suspendarea din 1653. Ar fi părut încă o victorie a nobililor în încă un stat periferial din secolul al XVII-lea. Dar aceasta a reprezentat pentru Marele Elector „un prim pas"[315], care a fost apoi folosit în timpul Războiului Nordic din 1655-1660. Am apreciat deja acest război ca momentul în care rolul militar al Suediei

în regiunea baltică ajunsese la apogeu. Suedia a înfrînt Polonia şi Danemarca, a oprit expansiunea Rusiei şi a obţinut Scania şi prin aceasta un ţărm al strîmtorii Øresund.

În care din aceste evenimente a fost implicat Brandenburgul? El s-a alăturat Suediei împotriva Poloniei pînă în 1657, iar apoi, la instigarea olandezilor, şi-a schimbat aliaţii. Drept urmare, a împiedicat Suedia să înghită Polonia, sau, cel puţin, coasta poloneză, obţinînd pentru el însuşi suveranitate deplină asupra Prusiei. În felul acesta, Brandenburgul a servit pe olandezi (şi pe englezi) prin limitarea puterii Suediei. Brandenburgul era singurul stat capabil să facă aşa ceva la vremea respectivă deoarece avea o armată creată din impozitele obţinute în urma Suspendării din 1653. În interiorul Brandenburgului, Marele Elector a putut să transforme acest succes geopolitic în avantajul său imediat, motiv pentru care Carsten consideră Războiul nordic, şi nu atît Suspendarea din 1653, momentul de cotitură al creşterii puterii statului[316]. Prezentarea în detaliu a acţiunilor politice succesive ale Marelui Elector care au urmat – diverse adunări ale stărilor din diferite regiuni, diferitele decrete, zdrobirea revoltei orăşenilor din Königsberg în 1674 – este mai puţin importantă decît prezentarea a ceea ce se schimbase atunci cînd domnia Marelui Elector lua sfîrşit în 1688, în ajunul Revoluţiei Glorioase şi al Războiului de 9 ani[317].

Marele Elector a reorganizat Consiliul Privat dîndu-i atribuţia de agenţie a administraţiei centrale şi a creat trei aparate birocratice – financiar, militar şi juridic –, menite să pună în aplicare hotărîrile centrale[318]. Dacă aceste aparate erau corespunzătoare din punct de vedere al competenţei, erau şi vor rămîne în secolul al XVIII-lea „surprinzător de restrînse"[319] ca număr de persoane. Venitul, care a crescut de la 3,3 milioane de taleri în 1688, faţă de 1 milion în 1640[320], a fost cheltuit în principal pentru întreţinerea unei armate plătite formată din voluntari, în parte străini. În 1653, armata permanentă era formată din 4000 de oameni; în 1688, din 30000[321]. Autoritatea aparatului de stat se oprea, însă, la poarta domeniilor iuncherilor, în interiorul cărora *Landrat* (împuternicitul districtului), ales de confraţii iuncheri, era suveran[322]. Statul Brandenburg-Prusia avea însă faţă de proprietarii de domenii un mijloc de acţiune pe care

conducătorii din Polonia, Austria, Danemarca şi Suedia nu-l aveau – faptul că existau puţine domenii *mari*. Acest element, combinat cu perioadele de criză[323], marile distrugeri produse de război[324] şi slabele resurse naturale ale solului[325], însemna că „a lucra pentru rege putea fi foarte profitabil pentru satisfacerea unor ambiţii materiale. ...În condiţiile secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, acestea erau cele mai bune şi mai rapide căi fie pentru îmbogăţire, fie pentru adăugarea unor noi bogăţii la cele vechi[326]. Avînd în vedere că nu existau proprietari de *mari* domenii, aceasta nu era pur şi simplu „cea mai bună şi mai rapidă cale", era practic singura cale.

În consecinţă, iuncherii, pe de o parte munceau cu hărnicie pe domeniile lor[327], iar pe de altă parte erau doritori să consolideze aparatul de stat din Brandenburg-Prusia care era pentru ei o necesară sursă de angajare[328]. Aceasta, la rîndul său, a făcut posibil ca statul să creeze un aparat birocratic modern fără a fi folosit prea mult costisitoarea formă intermediară a venalităţii funcţiilor[329]. Aceasta a permis menţinerea unor anumite împrejmuiri[330] ale nobilimii (ceea ce în Franţa nu se putea face), menţinînd în acelaşi timp un aparat de stat modest şi eficient. Brandenburg-Prusia a procedat ca toate statele din Europa din această perioadă, atît prin mărirea drepturilor „feudale" ale nobililor asupra ţăranilor, cît şi prin înglobarea nobililor în aparatul de stat. Totuşi, pentru că domeniile iuncherilor erau în cazul cel mai bun de dimensiuni medii şi comparativ sărace, structura de stat[331] s-a întărit tot mai mult în mod constant – la început ca forţă militară, iar mai tîrziu ca forţă care acţiona în economia mondială – astfel că, pe la începutul secolului al XVIII-lea, Prusia a devenit un stat semiperiferial.

În anumite privinţe, desigur, Austria era mult mai bine plasată să joace rolul pe care Prusia dorea să-l joace. La începutul secolului al XVII-lea, ea era o importantă putere militară. Habsburgii întruchipau Contra-Reforma şi au realizat la mijlocul secolului al XVII-lea reconvertirea la catolicism a Austriei, Cehiei şi a celei mai mari părţi a Ungariei. După răscoala de la Biala Gora din 1620, Habsburgii au zdrobit statul boemian, „reducîndu-l la un statut de provincie"[332]. Răscoala a transformat aristocraţia din Boemia din clasă posesoare de pămînt independentă în nobilime de curte, lichidînd

burghezia autohtonă[333]. În plus, Habsburgii au putut să recruteze un corp ofiţeresc care nu se mărginea la nobili, ca în Brandenburg-Prusia[334]. Totuşi, Habsburgii nu au putut niciodată să-şi transforme teritoriile într-un stat închegat care ar fi putut să funcţioneze corespunzător în cadrul sistemului interstatal. Numai o structură de stat relativ omogenă avea sorţi de izbîndă în economia mondială capitalistă[335]. Habsburgii austrieci au avut aceleaşi dileme cu care a fost confruntat într-o mai mare măsură strămoşul lor, Carol al V-lea.

Principala piatră de încercare pentru a realiza o astfel de integrare în teritoriile Habsburgilor era puterea militară a turcilor. Secolul al XVII-lea a fost un secol al luptei Austriei cu otomanii, culminînd cu aşa-zisul *Türkenjahr* – 1683 – cînd Habsburgii au rezistat cu succes celui de-al doilea asediu al Vienei[336]. Dacă Habsburgii au ieşit triumfători, pentru această victorie a trebuit plătit un preţ – concesiile făcute în această perioadă nobilimii ungare, care ştia totdeauna cum să speculeze ameninţarea turcilor, pretinzînd în consecinţă drepturi de autonomie în teritoriile Habsburgilor[337]. Ameninţarea turcilor cu implicaţiile sale economice directe, plus efectele ei indirecte asupra structurii de stat, au făcut ca Habsburgii să sufere, „poate mai mult decît oricare alţi suverani"[338] din secolul al XVII-lea de incapacitatea de a strînge suficienţi bani pentru vistieria lor, devenind astfel „în mod vizibil mai puţin înstăriţi"[339]. În timpul domniei lui Carol al VI-lea (1711-1740), Austria nu a putut susţine, cu ajutorul veniturilor sale, decît o armată cît jumătate din cea a Franţei şi doar puţin mai mare decît cea a Prusiei[340]. Drept urmare, în ceea ce priveşte eficacitatea eforturilor sale mercantile, Austria, cu o armată de două ori mai mare şi o bogăţie şi o populaţie mult superioare, a putut realiza puţin mai mult decît Prusia.

Trebuie să avem în vedere foarte clar deosebirea dintre mercantilismul puterilor din centru, cum sînt Anglia şi Franţa, şi mercantilismul puterilo semiperiferiale. Treue subliniază:

> „În timp ce [mercantilismul] corespunde, în esenţă şi la marile puteri, unei politici economice de agresivitate şi expansiune, în Germania a dat naştere obiectivului defensiv de autoafirmare; mai bine să controleze pieţele decît să le cucerească; mai bine să

respingă dominația altora, mai ales aceea a vecinilor occidentali, decît să aspire la dominație"[341].

Întreaga perioadă de la Războiul de 30 de ani pînă la sfîrșitul erei napoleoniene a fost o epocă a mercantilismului (cameralism) în toate statele germane, ba chiar în toată Europa centrală[342]. Pot fi găsite semne ale politicii mercantile a Habsburgilor încă din anul 1600[343]. Membrii dinastiei Hohenzollern, începînd cu Marele Elector, au pus această politică în centrul sistemului lor guvernamental[344]. Adevărata întrebare este ce s-a obținut din această politică mercantilă. Pe de o parte, este probabil adevărat că rezultatele încurajării de către stat a manufacturii în perioada dintre 1650 și 1750 nu a fost nicăieri „prea satisfăcătoare"[345]. Într-adevăr, Von Klaveren susține că în țările înapoiate mercantilismul era „*pseudo*-mercantilism", al cărui obiectiv real era „îmbogățirea demnitarilor locali" și că „nimeni nu se aștepta cu adevărat ca mercantilismul să triumfe"[346]. Dacă am spune numai aceasta, ceea ce este într-o anumită măsură adevărat, ar însemna să ignorăm deosebirea dintre țările semiperiferiale, care ar putea fi cel puțin pseudomercantile și țările din periferie, care nu ar putea avea nici măcar această caracteristică.

Este de asemenea clar că mercantilismul țărilor din semiperiferie în această lungă perioadă de recesiune a pus bazele[347] importantei dezvoltări a activităților manufacturiere în perioada expansiunii economiei mondiale după 1750. Ceea ce trebuie să vedem mai îndeaproape este, așadar, ce s-a întîmplat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd Suedia a fost, ca să ne exprimăm astfel, eliminată din competiție și cînd Prusia și Austria se luptau să devină puterea în Europa centrală care să poată beneficia cel mai mult de pe urma dezvoltării în continuare a Europei. Carol al VI-lea s-a urcat pe tronul habsburg în 1711; Frederic Wilhelm I a urcat la tronul Prusiei în 1713. Între 1713 și 1714, Războiul de succesiune la tronul Spaniei a luat sfîrșit cu tratatele de la Utrecht și Rastatt prin care Austria a dobîndit Țările de Jos spaniole (acum teritorii austriece), Milano, Neapole și Sardinia (negociată cu Savoia în 1720 pentru Sicilia). În 1718 Austria a obținut de la turci, prin pacea de la Passarowitz, Serbia, Banatul și Oltenia (după ce obținuse deja Ungaria și Transilvania prin Tratatul de la Carlowitz din 1699). Austria a reînființat *Wiener orientalisch*

Handelskompagnie (prima dăduse faliment în 1683), cu scopul de a profita de noile posibilităţi ale comerţului din Balcani. În 1719, Carol al VI-lea a obţinut în sfîrşit ca Trieste şi Fiume să fie declarate porturi libere, ideea fiind lansată în 1675[348].

Anul 1719 a fost astfel momentul de cotitură pentru Austria care îşi fixase drept obiectiv *Drang nach Meer*. Ea avea acum acces atît la Atlantic (Østende), cît şi la Mediterană (Trieste). Austria putea pretinde să concureze cu Veneţia şi Hamburg[349]. Părea că a devenit, în fine, o mare putere[350]. Brusc s-a văzut însă „în vrajbă în mod simultan"[351] cu Anglia, Olanda, Franţa şi Spania – deoarece toate acestea erau ameninţate de noile pretenţii comerciale ale Austriei. Prusia, desigur, era şi ea foarte puternică în perioada aceea. Prin Tratatul de la Stockholm (1719), ea obţinuse ultimele posesiuni germane ale Suediei. Era acum mai puternică din punct de vedere militar decît Suedia, iar în timpul domniei lui Frederic cel Mare ea va reuşi să obţină „reputaţia vitejiei militare în Europa" pe care o avusese Suedia pînă la moartea lui Carol al XII-lea[352]. Totuşi, prin 1713, Prusia era încă „o ţară preponderent agricolă"[353], ale cărei resurse erau „jalnic de mici"[354]. La mijlocul secolului al XVIII-lea, Austria s-a mărginit să fie o putere de mîna a doua pe plan mondial, ceea ce va rămîne pînă în 1918, în timp ce Prusia era pe cale de a deveni o adevărată putere mondială. Am prezentat deja structura internă specială a Prusiei care a favorizat aceasta[355]; dar faptul că, în cadrul rivalităţii dintre Prusia şi Austria, balanţa s-a înclinat în favoarea Prusiei nu poate fi explicat dacă nu luăm în considerare modul în care a evoluat rivalitatea anglo-franceză, despre care vom discuta în capitolul următor.

Barraclough consideră că în perioada aceasta cei doi rivali „tindeau să se suprime reciproc"[356]. Acesta nu este modul cel mai corect de a pune problema. Prusia a fost folosită pentru a neutraliza Austria, primind drept recompensă Silezia. Aceasta era preţioasă, din considerente politice, economice si strategice. Pentru ea s-au dus lupte încă din secolul al X-lea, iar în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea a constituit preocuparea cea mai de seamă a diplomaţiei Brandenburgului[357]. Silezia era „adevărata zonă industrială a Estului, ...«bijuterie» printre teritoriile [austriece] moştenite"[358]. Evident, pînza sileziană era

comercializată de negustori englezi, olandezi şi din Hamburg, iar despre Silezia se putea spune că ea a reflectat „un model clasic de penetraţie colonială"[359]. Producţia, însă, era locală. Ea s-a dezvoltat, îndeosebi după Războiul de 30 de ani, sub forma *Kaufsystem*-ului la nivelul satului, negustorii de la sate vînzînd apoi unor negustori mai mari care erau angajaţi într-un control de calitate centralizat[360]. În multe cazuri, pe domenii se aflau manufacturi, cu proprietarul de pămînt ca antreprenor şi cu şerbi lucrînd pe salariu[361]. Extinderea acestor activităţii industriale se poate explica prin faptul că dintre cele trei teritorii boemiene habsburgice - Boemia, Moravia şi Silezia - aceasta din urmă era cunoscută pentru „relativa indulgenţă a normelor ce reglementau relaţia şerb-stăpîn"[362]. Cînd în 1748 Prusia a dobîndit Silezia ca răsplată pentru participarea ei la războiul de succesiune al Austriei, ea a dobîndit „cea mai prosperă şi mai industrializată provincie"[363] a teritoriilor Habsburgilor.

Aceasta a fost „o lovitură care a descumpănit" Austria, nu numai datorită producţiei industriale a Sileziei, dar pentru că aceasta era „principalul intermediar comercial" al monarhiei Habsburgilor pe lîngă lumea exterioară[364]. Efectele impasului Austriei au ajuns, de asemenea, pîna în Boemia şi Moravia, deoarece filatorii şi ţesătorii din Moravia îşi vindeau mărfurile, pînă în 1742, negustorilor silezieni. Dacă această situaţie ar fi trebuit să continue, aşa cum permitea tratatul de pace, ar fi făcut aceste legi „dependente din punct de vedere economic de toanele Prusiei"[365]. Austria a fost silită la reconversiune. Dobîndirea Sileziei de către Prusia a fost, aşadar, un eveniment major, contribuind în mod substanţial la industrializarea secolului al XIX-lea[366]. Acest eveniment a fost posibil datorită creării unei armate şi a unui stat prusac, precum şi datorită necesităţii ca englezii (şi olandezii) să ţină sub control Suedia şi apoi să dejoace planurile Austriei; iar crearea armatei şi a statului prusac a devenit posibilă datorită unor slăbiciuni deosebite ale nobilimii posesoare de pămînt în comparaţie cu alte state periferiale. Această serie de conjuncturi pe parcursul unui secol a făcut posibil ca Brandenburgul, o regiune periferială foarte neînsemnată, să devină prin 1750 puterea semiperiferială din Europa cu cele mai mari posibilităţi de a-şi transforma rolul pe care îl deţinea în economia mondială.

Ultima regiune semiperiferială creată în această epocă, una mai diferită decît cealaltă, a fost zona care cuprindea Noua Anglie şi coloniile din Atlanticul de mijloc al Americii de Nord britanice. Colonizarea lor a început de-abia în anul 1620, şi poate cu excepţia lui New Amsterdam ca avanpost strategic şi comercial al reţelei internaţionale olandeze, aceste regiuni nu reprezentau înainte de 1660 nici măcar o parte a economiei mondiale capitaliste[367]. Într-adevăr, New Jersey, Pennsylvania şi Delaware au fost colonizate de englezi abia în perioada Restauraţiei[368]. Momentul de cotitură în America de Nord a fost anul 1660, deoarece acesta a fost un punct de cotitură şi în Anglia. El a marcat instituţionalizarea doctrinei mercantile potrivit căreia „interesele coloniilor urmau să fie subordonate binelui naţiunii“[369]. Diversele acte de navigaţie din al şaselea deceniu al secolului al XVII-lea, care făceau din cele mai importante produse coloniale - zahăr, tutun, lemn folosit în vopsitorie şi altele - produse „înregistrate“, care, în consecinţă, trebuiau să fie transportate cu vase engleze şi vîndute importatorilor englezi, au afectat considerabil producătorii din Indiile de Vest şi din valea Chesapeake. La început, aceste legi nu au prejudiciat aproape deloc coloniile din nord, în parte pentru că au fost aplicate în mică măsură, iar pe de altă parte pentru că aceste colonii nu produceau multe produse „înregistrate“[370]. Într-adevăr, s-ar putea spune că influenţa a fost pozitivă, prin aceea că Actele de navigaţie au stimulat construcţia de nave în aceste colonii, alungînd pe olandezi din America de Nord „înainte ca transporturile engleze să satisfacă toate nevoile coloniilor“[371].

Aceste colonii aveau puţine produse care ar fi fost exportabile în Anglia în secolul al XVII-lea şi erau prea mici pentru a putea constitui o piaţă pentru mărfurile engleze, dar concurau în transportul maritim de mărfuri şi în felul acesta păreau a fi aproape un obstacol pentru Anglia. Dacă Anglia ţinea să le păstreze, aceasta se datora, în parte, temerii ca Franţa să nu pună stăpînire pe ele. Era, într-un sens, o păstrare preemptivă[372]. Dinastia Stuarţilor a acţionat în vederea revocării legilor şi cîştigării unui control efectiv asupra acestor colonii cu probleme dificile prin înfiinţarea în 1684 a dominionului Noua Anglie. Aceste teritorii ar fi putut fi periferializate în mod efectiv dacă rezistenţa acestui dominion la

politica Stuarţilor nu ar fi coincis cu revolta internă din Anglia, ce a culminat cu Revoluţia Glorioasă, care „a pus capăt ameninţării asupra coloniştilor sau cel puţin a amînat-o“[373]. Şi dacă negustorii din Noua Anglie şi Atlanticul de mijloc „făceau, prin anul 1700, progrese mari“, nu numai în calitatea de constructori de nave, ci şi ca intermediari comerciali[374], aceasta s-a datorat, după cum afirmă Eleanor Lord, „neglijării acestor colonii“, sau mai bine zis anumitor dificultăţi interne în îndeplinirea măreţului plan mercantilist al Angliei.

Aceşti negustori făceau parte din aşa-numitul comerţ triunghiular, care avea de fapt numeroase variante. În triunghiul cu Africa şi Indiile de Vest, melasa din Indiile de Vest mergea în coloniile din nord, al căror rom şi podoabe ieftine mergeau în Africa, iar sclavii africani mergeau în Indiile de Vest. În triunghiul cu Anglia şi Indiile de Vest, produse alimentare şi lemn mergeau din coloniile din nord spre Indiile de Vest, zahărul şi tutunul din Indiile de Vest mergeau în Anglia, iar produsele manufacturate în Anglia mergeau în coloniile din nord (sau încărcăturile navelor din coloniile din nord erau vîndute în Anglia). Într-un al treilea, şi mai îngust, triunghi cu sudul Europei şi Anglia, grîul[375], peştele şi lemnul din coloniile din nord mergeau în sudul Europei; vinul, sarea şi fructele din sudul Europei mergeau în Anglia; şi, din nou produsele manufacturate din Anglia mergeau în coloniile din nord. În legătură cu aceste faimoase triunghiuri, trebuie să subliniem două lucruri. Ele sînt în mare măsură interpretări analitice şi reprezintă mai mult fluxuri de mărfuri decît mişcări ale navelor. Vasele din coloniile din nord s-au concentrat asupra unor curse navetă din Indiile de Vest, făcînd doar puţine traversări ale Atlanticului pînă în Anglia şi foarte puţine drumuri spre Africa.[376]

În al doilea rînd, englezii au forţat coloniile din nord să menţină o balanţă nefavorabilă a comerţului direct, ceea ce însemna că acestea din urmă trebuiau să-şi procure monedă dacă ar fi dorit să obţină produse manufacturate. În măsura în care comerţul triunghiular nu a procurat metalele preţioase necesare, aceste colonii au trebuit fie să-şi extindă propriile lor manufacturi (şi în felul acesta să reducă importurile din Anglia), fie să găsească o piaţă de desfacere[377]. Lupta politică dintre coloniile din nord şi Anglia în prima jumătate a secolului

al XVIII-lea s-a concentrat în jurul opțiunii pentru una din aceste două posibilități. În secolul al XVII-lea, coloniștii din nord au ajuns să fie concurenții producătorilor englezi în calitate de constructori de nave, transportori navali și furnizori de alimente pentru Indiile de Vest și Europa. Ei erau, potrivit doctrinei mercantile, „mai mult un concurent... [decît] un avantaj" și astfel constituiau cele mai puțin valoroase posesiuni britanice".[378] După 1689, Anglia a făcut un efort considerabil[379] pentru a redresa situația; ea a încercat să extindă funcția coloniilor de piață de desfacere pentru produsele engleze manufacturate prin încurajarea creării unor noi depozite navale și prin sugrumarea incipientei producții industriale.[380] Cum se „creează" o piață într-o anumită zonă? Prin implicarea oamenilor din zona respectivă în economia mondială; iar dacă nu sînt suficienți oameni cu un venit destul de mare, se încurajează „colonizarea". Englezii au adoptat cea de-a doua soluție, ceea ce i-a făcut să difere foarte mult de francezi, olandezi, chiar de spanioli și portughezi în cele două Americi.[381]

Între 1713 și 1739, are loc de fapt un foarte mare flux de emigranți, îndeosebi spre statele din Atlanticul de mijloc. Avînd în vedere că printre englezi nu erau mulți care doreau să emigreze, Anglia a realizat colonizarea deschizînd în perioada aceea America de Nord britanică populației din afara ei: scoțienilor, nord-irlandezilor și așa-numiților olandezi (care erau de fapt germani și elvețieni).[382] Englezii sperau ca noii emigranți să fie angajați în producție în activitatea principală pe care o reprezentau depozitele navale. Aceasta promitea englezilor nu numai un avantaj economic, ci și unul militar. „Grava deficiență"[383] a comerțului colonial englez erau depozitele navale, remedierea acestora fiind „obiectivul permanent"[384] al politicii duse de Anglia în întreg secolul al XVII-lea. Izbucnirea Războiului de 9 ani în 1689 a făcut ca această deficiență să devină și mai acută. Aproape întreaga producție, cît și tranzitul din depozitele navale engleze erau în mîinile suedezilor, care erau neutri, dar simpatizanți ai francezilor, și aceasta a constituit „o cauză permanentă de neliniște"[385]. Sursa alternativă evidentă o constituiau coloniile din nord (și, de asemenea, Irlanda). În 1696, Anglia a înființat Ministerul comerțului și al plantațiilor (*Board of Trade and Plantations*), una din primele preocupări ale acestuia

fiind eliberarea Angliei de dependenţa de Suedia. S-a încercat crearea unui monopol care să realizeze acest deziderat, dar această intenţie a provocat o mare rezistenţă.[386]

Războiul de succesiune la tronul Spaniei a făcut ca această problemă să devină din nou acută, situaţia fiind rezolvată prin formarea societăţii Stockholm Tar Company ca monopol. Aceasta a dus la promulgarea, în 1705, a Legii depozitelor navale, prin care s-a hotărît ca pentru stimularea producţiei în coloniile din nord să se acorde prime guvernamentale de încurajare.[387] Este clar că eliberarea Angliei de sub dependenţa Suediei nu a fost singurul motiv care a dus la Legea depozitelor navale. Nettels prezintă trei motive pentru care înfiinţarea pieţelor în coloniile din nord a constituit un obiectiv central, chiar unul primordial. Primul: în timp ce dependenţa de Suedia se aplica cu adevărat la smoală şi catran, Legea depozitelor navale oferea prime de încurajare şi pentru răşină naturală, terebentină, cînepă şi lemn pentru construcţia de nave – toate acestea putînd fi obţinute din mai multe ţări. Al doilea: reprezentanţii marinei păreau total dezinteresaţi de această dependenţă, ceea ce aruncă o umbră de îndoială asupra realităţii lipsurilor. Ei se opuneau în mod constant obţinerii smoalei şi gudronului din coloniile din nord din cauza slabei lor calităţi. (Nettels ne reaminteşte, însă, că reprezentanţii Ministerului Comerţului au acuzat conducerea marinei că întreţine relaţii neautorizate cu negustori din Răsărit.) Al treilea: Ministerul Comerţului *nu* era interesat în obţinerea smoalei şi a gudronului din Caroline, chiar dacă, în coloniile din nord, acestea erau superioare calitativ (Carolinele, desigur, produceau deja minereuri de bază).

Nettels susţine în continuare că sprijinitorii cei mai statornici ai programului depozitelor navale erau tocmai acei negustori englezi care făceau comerţ cu coloniile din nord.[388] În orice caz, coloniştii din nord au rămas mai interesaţi în producerea materialului lemnos decît a smoalei şi gudronului,[389] dar lemnul nu a mers în Anglia, ci în industria indigenă a construcţei de nave.[390] Adevărul este că dezvoltarea unei industrii a construcţiilor navale a contribuit cel puţin tot atît de mult la dezvoltarea unei pieţe pentru mărfurile engleze cît ar fi făcut un program de producţie al antrepozitelor navale

încununat de succes. Aceasta poate fi cauza principală datorită căreia, pe baza Actelor de navigaţie, „din raţiuni dintre cele mai practice", navele proprietate a coloniştilor nu au fost niciodată excluse de la privilegiile navelor posedate de englezi.[391] Din acest motiv, construirea de nave avea o justificare economică în coloniile din nord, unde, deşi salariile erau mari, preţul materialului lemnos era destul de scăzut, cel puţin pentru a compensa factorul salariu.[392] Acest avantaj comparativ a crescut şi mai mult datorită sporirii constante a productivităţii transportului colonial american în perioada dintre 1675 şi 1775[393]. Drept rezultat, în 1775 aproape o treime din toate navele care erau înregistrate în Marea Britanie ca proprietate a britanicilor erau construite în coloniile din nord – „o importantă sursă de prosperitate colonială".[394]

În ceea ce priveşte celelalte produse manufacturate din colonii, în afara construcţiilor navale, englezii au încercat într-adevăr să le descurajeze, dar într-un mod nesistematic. În 1699 au emis Legea lînii, care interzicea transportul produselor din lînă în afara graniţelor unei colonii. În 1732, au emis Legea pălăriilor, care conţinea restricţii similare. În 1733, prin Legea melasei se intenţiona restrîngerea producţiei de rom. În 1750, Legea fierului interzicea construirea de noi turnătorii.[395] Într-o mare măsură, toate aceste legi nu au fost aplicate.[396] În primul rînd, englezii erau mult mai preocupaţi de concurenţa olandezilor, germanilor şi a francezilor decît de produsele manufacturate în colonii.[397] În plus, aşa cum susţine Bruchey, „lipsa mîinii de lucru calificate, insuficienţa fondurilor pentru investiţii şi alocarea lor preferenţială" în coloniile din nord au acţionat ca o restricţie „naturală".[398] Natural sau nu, acest factor a contribuit la aplicarea mai puţin intensă de către englezi a acestor reglementări, cel puţin pînă în perioada de după anul 1763. Cum am putea să rezumăm tot ce s-a întîmplat în coloniile din nord? Acestea au fost de trei ori favorizate de soartă. Erau sărace în resurse naturale şi totuşi ele au fost coloniile puterii industriale şi comerciale mondiale care se ridica, fiind la o distanţă destul de mare pentru a deveni extrem de rentabile prin exploatarea resursei lor principale, materialul lemnos, pentru o industrie a construcţiilor navale. Această industrie a constituit un început, dar unul vital. S-au creat condiţiile datorită cărora, în situaţia schimbată din a doua

jumătate a secolului al XVIII-lea, a putut avea loc o Revoluţie americană, iar în secolul al XIX-lea s-a ridicat o importantă putere industrială.

Perioada dintre anii 1600 şi 1750 a fost dominată de eforturile Angliei şi Franţei pentru a distruge mai întîi hegemonia olandeză şi apoi să reuşească să ajungă într-o poziţie de frunte. În această îndelungată perioadă de relativă stagnare (relativă faţă de considerabila expansiune economică din lungul secol al XVI-lea), regiunile periferiale au suferit exploatarea mult intensificată de producătorii direcţi, reducîndu-se astfel avantajele păturilor indigene exploatate prin comparaţie cu păturile similare din ţările din centru). Problema ţărilor din semiperiferie a fost mult mai complexă. Ţările din centru au căutat să le transforme în intermediarii lor pe lîngă periferie, în curele de transmisie a plusvalorii. În mare măsură ele au reuşit; dar în situaţia în care între ţările din centru exista o rivalitate, unele zone au putut să-şi îmbunătăţească statutul lor relativ. Aşa s-a întîmplat la început cu Suedia, iar mai tîrziu cu Brandenburg-Prusia, şi pe o scară mai mică acest lucru a fost valabil şi pentru coloniile din nord ale Americii de Nord britanice.

NOTE

1. Vezi Wallerstein (1974, cap. 5, *passim*) pentru o discuţie despre structurile spaniole din secolul al XVI-lea. Pentru modul de înţelegere al gînditorilor spanioli din secolul al XVII-lea cu privire la „decadenţa" Spaniei, vezi Elliott (1977).

2. Elliott (1966, p. 283). Ruiz Martin datează „secolul decadenţei" în perioada 1586-1680/1690 (1970, p. 43). Dar sînt uneori necesare şi alte evenimente şi încă 50 de ani pentru a-i putea convinge pe oameni de realităţile pe care le trăiesc. „Înfrîngerea infanteriei spaniole la Rocroi la 19 mai 1643 părea să simbolizeze prăbuşirea sistemului militar care a susţinut atîta timp puterea spaniolă. Ţara era lipsită acum atît de armate, cît şi de conducători care să valorifice noua situaţie internaţională" (p. 345). Stradling afirmă că „punctul culminant al umilinţei l-a reprezentat recăpătarea formală a independenţei de către Portugalia", la care nu s-a ajuns decît în anul 1668. „Imperiul lui Filip al II-lea a încetat astfel să mai existe" (1979, p. 182). Spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, spune G. Desdevises de Dezert, „forţa militară a Spaniei nu mai era decît o amintire" (1927, p. 354). Vezi, de asemenea, E.J.Hamilton (1943, p. 192).

3. E.J.Hamilton (1935, p. 111). José Gentil da Silva susţine şi el că a avut loc un „declin", deşi aceasta ar putea fi o exprimare „prea

simplă" (1965, pp. 175-179). Două articole recente contrazic această afirmaţie din puncte de vedere opuse. Pentru Kamen, secolul al XVII-lea nu a fost un declin deoarece Spania fusese „dependentă" din secolul al XV-lea şi de aceea „este greu să înţelegem cum o ţară atît de subdezvoltată ar fi putut să «decadă» înainte de a fi fost bogată" (1978, pp. 35, 41). Pentru Stradling, „puterea şi sistemele puterii [au supravieţuit] în cursul anilor 1660", şi cel puţin atunci „nici un duşman sau un grup de duşmani nu au fost suficient de puternici şi organizaţi pentru a administra...lovitura de graţie" (1979, p. 167, p. 171). Stradling repetă aici periodizarea făcută de Henri Tauser „preponderenţei spaniole" - 1560-1660.

4. Vezi nemulţumirea lui J.H.Elliott în legătură cu acest subiect, menţionată în scris în 1961 şi citată şi împărtăşită de Weisser (1973, p. 615).

5. E.J.Hamilton (1935, p. 111). Curbele de producţie care se înregistraseră în Segovia „tind să confirme... definirea secolului al XVII-lea ca secol al «decadenţei» sau al «stagnării»" (Anes şi Le Flem, 1965, p. 16).

6. Vezi Da Silva (1965, pp. 156-158); vezi, de asemenea, Anes şi Le Flem (1965, pp. 18-19) despre creşterea relativă a producţiei de secară şi ovăz şi despre exploatarea peste măsură a pămîntului prin reducerea disponibilităţii de humus şi îngrăşăminte naturale. Ei subliniază, de asemenea, că pentru cultivarea secarei este necesară mai puţină mînă de lucru.

7. Da Silva (1965, pp. 158-160).

8. Lynch (1969, p. 153).

9. Vezi Weisser, care vrea să explice aceasta nu în termenii în care o face E.J.Hamilton, care pune accentul pe „importanţa factorilor „externi (adică avuţia)", ci prin „condiţiile economice interne ale Castiliei". Cei trei factori ai săi, însă, se dovedesc a fi: primul, o „lipsă de echilibru [între] cererea de produse de subzistenţă şi producţia industrială", care a început aproximativ în anul 1575 şi care este la rîndul său explicată de „reducerea turmelor *Mestei* şi întreruperea comerţului cu nordul [care] au obligat Toledo să se bazeze mai mult pe puterea industriei din ţară"; al doilea, „apariţia mărfurilor străine care... vîndute pe plan local cu preţuri mai mici au adus pe piaţă cantităţi mari de mărfuri"; şi al treilea, dezvoltarea oraşului Madrid, care a atras populaţie de la Toledo, a cărui depopulare a fost rezultatul „ambiţiilor imperiale ale Coroanei" (1973, pp. 614-615, 637-640). Weisser atribuie şi el scăderea populaţiei urbane expulzării moriscilor (p. 632), factor citat şi de Warden (1864, p. 261) pentru a explica cvasi-dispariţia ţesătoriilor din Toledo - de la 50 de fabrici în 1550 la 13 în 1665.

10. Lynch (1969, p. 152 şi vezi pp. 149-151).

11. Elliott (1963, p. 11). „Dezbinările din epoca medievală - s-a subliniat oare destul aceasta? - nu s-au atenuat, cum ne-am fi aşteptat, ci s-au accentuat de-a lungul secolelor" (Vilar, 1962 b, I, p. 191).

12. Vicens Vives (1970, p. 107).

13. „În ciuda succesului [din anul 1637] al eforturilor ducelui Conde (adică ale lui Olivares) de a stoarce mai mulţi bani din provincia Castilia, el era conştient, la fel ca toata lumea, că trebuia să vină un moment cînd Castilia va fi secătuită. Aceasta însemna că uniunea armatelor trebuia să devină efectivă şi îndeosebi că Portugalia şi Catalonia, despre care *se spunea* că sînt statele cele mai bogate din peninsulă, trebuiau să fie determinate să joace un rol proporţional cu *presupusele* lor resurse. Ambele state i se păreau lui Olivares periculos de «depărtate» de restul monarhiei" (Elliott, 1966, p. 333), (subl. noastră).

14. Vicens Vives (1970, p. 107). Vezi, de asemenea, Pierre Vilar: „guvernul central, în plină criză financiară, şi-a îndreptat privirea spre resursele catalane, pe care consiliile locale le apărau cu înflăcărare împotriva impozitării" (1962b, I, p. 627).

15. Emiliano Fernández de Pinedo citează această expresie a lui Porchnev despre Franţa ca fiind perfect aplicabilă în vremea aceea la Biscaya (1974, p. 76).

16. Elliott (1963, p. 463), care constată că aceste resentimente populare sînt provocate de „ura ţărănimii sărace şi fără pămînt împotriva ţăranului bogat şi a nobilului; dificultăţile şomajului rural; dorinţa de răzbunare a elementelor corupte împotriva acelora care i-au reprimat; vechile duşmănii dintre oraşe şi sate, între cetăţenii săraci şi oligarhi municipali" (pp. 462-463).

17. Elliott (1963, pp. 127, 465).

18. „Războiul avea să aducă principatului cele mai mari nenorociri pe care domeniile Castiliei le-au avut de suportat din anul 1600: uriaşe cheltuieli publice, inflaţie monetară, paralizarea producţiei, depopulare ca urmare a unei groaznice epidemii şi, în sfîrşit, ca o concluzie a luptei internaţionale, pierderea unei părţi a teritoriului catalan, inclusiv cîmpia foarte bogată a provinciei Roussillon" (Vilar, 1962b, I, p. 633). Cei care au suferit cel mai mult au fost micii ţărani independenţi. Vezi Vilar (1962a, pp. 80-81). Observaţi din nou paralela cu ţările din periferie. Aceasta, desigur, a înăsprit revolta, provocînd „implicaţii sociale care ameninţau să supună aristocraţia conducerii mulţimii" (Elliott, 1966, p. 349). Din această cauză, unitatea Cataloniei s-a destrămat, iar catalanii au fost aduşi prin 1652 din nou în comunitatea spaniolă.

19. A.H. de Oliveira Marques denumeşte această anulare a taxelor vamale „un vis de mult dorit, îndeosebi de portughezi" (1976, I, p. 308).

20. Marques (1976, I, p. 308). Portughezii au profitat la maximum. Israel apreciază că pe la 1640 portughezii reprezentau 6% din populaţia Noii Spanii şi că existau grupuri similare în întreaga Indie spaniolă. El vorbeşte despre „un adevărat exod masiv din Portugalia...[care] oglindea scurgerea populaţiei portugheze de la sate şi din micile oraşe şi fuga antreprenorilor portughezi dintr-o Portugalie în stagnare, dintr-o Spanie în declin şi dintr-o Italie cuprinsă de nenorocire" (1974b, p. 32).

21. Vezi expunerea lui Castillo (1964, în special pp. 311-314).

22. Aceasta se întîmpla şi în alte regiuni necastiliene din Peninsula Iberică: „În zonele marginale ale Peninsulei Iberice [Portugalia,

regiunile de coastă ale Cataloniei, Valencia],... exista o strînsă legătură între statutul burghezului şi acela al «convertiţilor»" (*conversos*) (Chaunu, 1963a, p, 82). Mauro pune aceeaşi problemă: „Portugalia nu era singura ţară, în secolul al XVII-lea, care avea o burghezie şi un grup de noi creştini. Ceea ce o deosebea, însă, de celelalte era confuzia *reală* dintre aceste două statute" (1970, p. 34).

23. Vezi descrierea lui Mauro a acestor comercianţi-bancheri: „În fond nu există criterii tehnice pentru a-i deosebi pe unii de alţii. Comerţ angró, semigró sau cu amănuntul? Toţi fac de toate. Comerţ la distanţe mari, comerţ naţional, comerţ local? Toţi participă, mai mult sau mai puţin, la toate aceste tipuri de comerţ. Comerţ cu mărfuri, comerţ cu bani? Acestea sînt inseparabile" (1961c, p. 20).

24. Vezi Huguette şi Pierre Chaunu (1954, p. 53). Revah subliniază că în aceste regiuni, „substantivul propriu *portughez* a devenit sinonim cu «nou-creştin» şi adesea, cu «cripto-evreu»" (1959-1960, p. 37; cf.p. 48, nota 4). Vezi însă distincţia clară pe care o face Israel între *judaizantes, Cristaos novos*, asimilaţi efectiv, şi un grup intermediar, *conversos*, „care nu mai erau convertiţi la iudaism...dar le-a afectat totuşi în mare măsură cariera" (1974b, p. 24 şi *passim*, pp. 19-32).

25. Mauro ne reaminteşte „că soarta imperiului portughez spre sfîrşitul secolului al XVI-lea nu trebuie confundată cu aceea a imperiului spaniol, deoarece Brazilia şi uriaşa sa dezvoltare în domeniul industriei zahărului au importanţa lor, şi încă nu una mică" (1959, p. 183).

26. Huguette şi Pierre Chaunu (1954, p. 52).

27. Vezi ipoteza lui J.Elliott în lucrarea *Seventeenth-Century Revolutions* (1958, p. 68). Disney, explicînd pentru ce antreprenorii portughezi nu doreau să investească în Portuguese East India Company (fondată în 1628), aduce în discuţie un factor: „Unii portughezi vedeau în aceasta o încercare vicleană a Madridului să limiteze independenţa administrativă pe care Filip al II-lea o acordase Portugaliei în anul 1580" (1977, p. 252).

28. Huguette şi Pierre Chaunu (1954, p. 54), care observă că evreii au devenit ţinta atacurilor şi vorbesc despre „aceste edicte din Nantes care acordă într-o fază A ceea ce vor revoca într-o fază B". Vezi, de asemenea, Chaunu (1963d). Unii dintre aceşti noi creştini s-au mutat pur şi simplu la Hamburg, unde au jucat un rol important în dezvoltarea comercială a portului în secolul al XVIII-lea. Vezi Kellenbenz (1958).

29. Boxer consideră ocupaţia ca „pe una din principalele cauze ale revoltei [portughezilor] împotriva Coroanei Spaniei în 1640", dar observă că „au fost dezamăgiţi în speranţa lor că olandezii vor înceta agresiunea împotriva cuceririlor portugheze de îndată ce aceştia şi metropola vor rupe relaţiile lor cu Spania. Dimpotrivă..." (1961, p. 52).

30. Vezi Chaunu (1961, p. 1194). Mauro vorbeşte despre „splendoarea" economiei atlantice portugheze pînă în 1670 (1960, p. 513); însă Chaunu este mai prudent: „În comparaţie cu sectorul Sevillei, unde inversarea tendinţei seculare la începutul secolului al XVII-lea este mai evidentă decît în oricare altă parte, Atlanticul brazilian este

făcut din umbre şi nuanţe". El vorbeşte, de asemenea, despre „o cotitură tîrzie, în ultima parte a anilor '30, poate în 1650; o încetinire a dezvoltării mai curînd decît un faliment". Nu ar putea oare răscoala portugheză să explice capacitatea Braziliei de a se reface, cel puţin pînă în 1670? Dimpotrivă, după cum susţine Elliott, refacerea a constituit „salvarea Portugaliei", prin aceea că „a ajutat stimularea interesului străin îndeosebi cel englez pentru supravieţuirea ei ca stat independent" (1966, p. 351).

31. Vezi Godinho (1950a, p. 34).

32. Elliott (1963, p. 543).

33. Boxer (1961, p. 53).

34. Braudel (1956, p. 196).

35. Chaunu (1959, VIII, 2*bis*, p. 1568). Vezi, de asemenea, Helmer: „Începînd cu anul 1630, la Sevilla au loc numeroase falimente printre cărăuşii din Indii (*cargadoras de Indias*)" (1967, p. 405). Chaunu notează, „fără a încerca soluţionarea delicatei probleme a cauzalităţii", că această perioadă este corelată cu inflaţia monedei divizionare (vellón) şi face remarca: „O simplă coincidenţă oare? Oricum, o coincidenţă supărătoare" (1959, VIII, 2*bis*, pp. 1568-1569).

36. Într-adevăr, Jaime Vicens Vives critică retrospectiv guvernul apaniol din vremea aceea: „În loc să se implice în conflictele europene aducătoare de necazuri, unde întreaga putere a Franţei şi a Olandei îl aştepta, Olivares ar fi trebuit să panseze primele răni ale imperiului provocate de olandezi în Marea Caraibilor şi să pregătească de război coloniile din America. În schimb, cu aurul pe care îl adunase în Andaluzia pentru a duce acea politică sănătoasă, el a suportat operaţiile militare ale Războiului de 30 de ani. Rezultatul a fost că viitorul Americii spaniole a fost lichidat în Europa" (1970, p. 106).

37. Vignols subliniază că, deşi contrabanda transatlantică varia în intensitate în diferite momente, ea a fost totdeauna de mai mare amploare decît contrabanda intereuropeană şi decît contrabanda internă din orice ţară a Europei (1925, p. 240).

38. Larraz (1943, p. 98). Comerţul prin contrabandă a fost sprijinit şi încurajat de funcţionarii spanioli corupţi şi de coloniştii spanioli. Vezi Pantaleão (1946, pp. 127-129, 235-236).

39. Vezi McLachlan (1940, p. 13); vezi, de asemenea, Allen Christelow (1941, p. 516).

40. Elliott (1966, p. 360), care afirmă că prăbuşirea Castiliei „a fost însoţită de paralizarea vieţii sale culturale şi intelectuale" (p. 361). Vezi, de asemenea, Larraz (1943, p. 96). Kamen, relatînd despre criza dintre 1677 şi 1686, defineşte inflaţia monedei din cupru „foarte aproape de catastrofă" (1964, p. 75). O altă reflectare a dificultăţilor a constat în „intensitatea mereu crescîndă în tot cursul secolului al XVIII-lea" a banditismului, îndeosebi în Valencia (Kamen, 1974, p. 654).

41. Delumeau vorbeşte despre acest comerţ ca despre „marea providenţă a Franţei" (1966, p. 100). Pantaleao afirmă că „negoţul cu imperiul spaniol interesa întregul imperiu britanic" (1946, p. 272).

42. Rambert (1959, p. 269).

43. Francis (1966, p. 187).

44. Vezi Pantaleao (1946, p. 15). Mai mult decît atît, prin tratatul din 1661, care a consemnat logodna Caterinei de Bragança cu Carol al II-lea, Bombay şi Tanger au fost redate Angliei ca zestre pentru Caterina. Boxer explică aceasta prin faptul că Portugalia „căuta protecţie într-o alianţă cu Anglia" împotriva olandezilor (1961, p. 52).

45. Sideri (1970, p. 21).

46. Mauro plasează evenimentul în 1680 (1975, p. 9); dar aici el pare a fi în dezacord cu cei mai mulţi autori. Vezi Vilar (1974, p. 280), care vorbeşte despre o criză între anii 1670 şi 1703; V.M. Godinho sugerează că această criză a avut loc între 1670 şi 1690 (1974, p. 266; de asemenea, 1950b, p. 186); şi Sideri, care vorbeşte despre o „situaţie economică dificilă" pe la 1670 (1970, p. 26). Criza a fost de fapt grăbită de o scădere a importurilor de argint şi de intensificarea excluderii zahărului şi tutunului din coloniile portugheze de pe pieţele franceză, engleză şi olandeză. În plus, concurenţa olandezo-portugheză în Golful Guineii a provocat creşterea preţului sclavilor; aceasta s-a îmbinat cu epuizarea parţială a ofertei angoleze. Toate acestea au început în 1670, punînd Portugalia în situaţia de a nu mai putea să-şi joace rolul în structura anterioară a comerţului. Era ceea ce am numi astăzi o criză a balanţei de plăţi. Vezi Godinho (1950b, pp. 184-185).

47. Una din consecinţe a fost faptul că în perioada dintre 1670 şi 1680 Franţa a devenit principalul partener comercial al Portugaliei. Cînd Mauro caută să explice pentru ce mai tîrziu această situaţie s-a modificat, el subliniază măsura în care produsele franceze şi portugheze erau competitive pe piaţa mondială (1961b). Dar aceasta nu a fost oare urmarea, mai degrabă decît cauza, legăturilor reînnoite între Anglia şi Portugalia?

48. Vezi Godinho (1950b, pp. 186-187). Urmînd această politică, ei au avut un oarecare succes. De exemplu, Godinho notează în ceea ce priveşte operaţiunea monetară: „În 1688 fusese imposibil să se efectueze plăţi; în 1689, banii numerar circulau normal la Lisabona. Aşadar, operaţiune reuşită".

49. Godinho (1950b, p. 191); cf. Vilar (1974, pp. 280-281).

50. Sideri (1970, p. 40).

51. Francis (1972, p. 64); vezi, de asemenea, Silbert (1954, pp. 413-419).

52. Vezi Andrews (1929, I, p. 275); Beer (1912, I, pp. 78-79).

53. Vezi T.Bentley Duncan (1972, p. 46), care notează: „Ţinînd seama de numărul mic al populaţiei din coloniile britanice şi portugheze, comerţul cu vinul de Madeira, chiar dacă era modest în raport cu volumul general al comerţului european, constituia o afacere importantă în cele două Americi" (1972, p. 48). Dar mai notaţi şi că negoţul cu vin spre Americi „era total în mîinile negustorilor englezi din Funchal, care cumpărau transporturile de vin cu sumele de bani încasate din vînzarea textilelor engleze şi a altor mărfuri importate

(peşte sărat, scrumbie în saramură, produse manufacturate engleze, grîu din Azore etc.)" (pp. 50-51).

54. Godinho susţine că mărirea producţiei de vin este „direct legată de dezvoltarea pieţelor în cele două Americi (1953, p. 79).

55. Vezi Godinho (1950b, pp. 188-190).

56. Vezi, de asemenea, Boxer, care afirmă că cererea mărită de vinuri portugheze din timpul războiului regelui William a îmbunătăţit proasta balanţă comercială a Portugaliei şi astfel „a făcut ca înlocuirea importului de ţesături englezeşti prin produse manufacturate pe plan naţional să fie mai puţin urgentă" (1958, p. 34). În realitate, englezii nu *preferau* vinurile portugheze celor franceze. Sideri dă cifre. În 1683, vinurile franceze erau interzise în Anglia. În anul acela, englezii au importat din Franţa 295 litri, iar din Portugalia 76.145 litri. Cînd, în 1686, interdicţia a fost ridicată, englezii au importat din Portugalia 1312 litri, iar din Franţa 57.885 litri (vezi 1970, p. 64).

57. Cardoso observă că un efect al goanei după aur avea să sporească „introducerea ilegală a produselor străine în Brazilia", care era „singura piaţă care aducea [Portugaliei] vreun profit" (1946, p. 146).

58. „Personal, cred că această politică de încurajare a manufacturilor poate fi explicată tocmai prin existenţa crizei" (Godinho, 1953, p. 76). În cele din urmă, spune Godinho, perioada mercantilă nu a fost decît o „placă turnantă" între ciclul zahărului, tutunului şi sării şi ciclul aurului brazilian şi al vinului de Porto şi de Madeira (1950b, p. 190).

59. „«Industriaşii» au cedat locul seniorilor proprietari de podgorii" (Godinho, 1950b, p. 189). Aceasta se va justifica ulterior prin ideologie: „Ulterior chiar şi portughezii au înclinat să accepte că datorită englezilor s-au dezvoltat viile din partea superioară a fluviului Duero şi să creadă că înainte de sosirea lor acolo nu au crescut decît mătură şi drobiţă" (1972, p. 109).

60. Godinho (1950b, p. 188).

61. Vezi Macedo (1963b, p. 53); Sideri (1970, p. 42).

62. „Whigii, care în 1713 au votat [împotriva opoziţiei conservatoare] pentru comerţul cu Portugalia mai degrabă decît cu Franţa, au venit la putere, unde s-au menţinut mult timp. În primii lor ani de guvernare, comerţul anglo-portughez a înregistrat niveluri fără precedent" (Francis, 1966, p. 185).

Într-o convorbire particulară pe care am avut-o cu E.Fernández de Pinedo, acesta a subliniat faptul că începînd din 1650, olandezii şi englezii, nedorind ca navele lor care aduceau în Spania textile, peşte sărat şi grîu să se reîntoarcă goale, au încurajat producţia de coniac în Catalonia şi de stafide şi migdale pe coastele Malagăi. El denumeşte aceasta „un tratat Mehuen de argint", îndeosebi pentru că deficitul comercial a fost echilibrat de metale preţioase din America.

63. Vezi Kamen (1969, pp. 1-5).

64. Vezi Temperley (1940, pp. IX-X); cf. McLachlan, care relatează că negustorii englezi se opuneau tratatelor de împărţire din 1698 şi 1700, deoarece simţeau că, dacă le semnau, Mediterana „ar fi

devenit un lac francez" (1940, p. 30). Clark împărtăşeşte acest punct de vedere: „Dacă francezii ar fi reuşit, olandezii şi englezii, cele două puteri maritime importante, aveau toate şansele să piardă o bună parte din comerţul lor" (1928, p. 262).

65. Francezii vor pierde în cele din urmă această bătălie de pe mare. „Englezii nu numai că au reuşit să stăvilească pericolul venit din partea piraţilor francezi, dar s-au descurcat bine şi ca agresori în acelaşi tip de război" (Clark, 1928, p. 264).

66. Arsène Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, (Paris, 1888-1892), III, p. 332, citat în Kamen (1969, p. 9).

67. Kamen remarcă: „Pentru a promova comerţul franco-spaniol, taxele vamale [trebuiau] menţinute scăzute, iar comerţul cu inamicul [anglo-olandez] interzis. Spre mîhnirea lor, francezii au descoperit că nu era uşor să găsească soluţii la cele două probleme, care ameninţau să diminueze valoarea privilegiilor comerciale de care se bucurau în mod oficial"(1969, p. 127). Cu toate acestea, francezii s-au bucurat de privilegii în Spania. Tocmai aceste privilegii i-au supărat pe englezi; Franţa era mai interesată în obţinerea accesului spre Indiile spaniole. Însă, „în pofida superiorităţii navale a Franţei, în pofida *Asiento*, în ciuda volumului comerţului ilicit desfăşurat prin Saint Malo, pentru Franţa totul s-a sfîrşit printr-un eşec. Ludovic al XIV-lea n-a reuşit niciodată să spargă monopolul exercitat de Cádiz asupra Indiilor" (Kamen, 1969, p. 155).

Vezi Rambert: „Bourbonii Spaniei îşi amintesc într-adevăr zadarnic de originea lor: ei apar, încă de la suirea lor pe tron, ca spanioli sută la sută" (1959, p. 272).

68. Elliott (1966, p. 365). Vilar crede că a fost mai mult decît o refacere lentă. El susţine că „domnia lui Carol al II-lea al Spaniei (1665-1700) a fost pentru Catalonia o perioadă fericită...Pentru ţăranii înstăriţi, pentru negustori, pentru oamenii de afaceri de toate felurile, ...ultima treime a secolului al XVII-lea a fost o epocă de prosperitate. ...Criza din anii 1700-1715 nu a fost deloc precedată, cum fusese secesiunea din 1640, de critici severe la adresa Coroanei" (1962, p. 101).

69. Vilar (1962a, p. 104).

70. Vilar (1962a, p. 103).

71. Vilar (1962b, I, p. 672). Pentru un timp, mişcarea catalană a obţinut un mare succes. Aşa cum observă Kamen, de această dată, spre deosebire de criza din 1640, „în loc ca trupele castiliene să se instaleze la Lisabona şi la Barcelona, asistăm la instalarea trupelor portugheze şi catalane la Madrid" (1969, p. 248).

72. Vezi Vilar (1962b, I, p. 678).

73. Chaunu sesizează implicaţiile culturale ale opţiunii economice: „Spania lui Filip al V-lea se va deschide, dar ea nu o putea face decît lent... Ce însemna a se deschide? Însemna să se deschidă spre Franţa, adică spre nord. ...Partidul german care, la sfîrşitul domniei lui Carol al II-lea, s-a reunit în jurul reginei, Maria-Ana de Neuburg, era, indiscutabil, partidul influenţei italiene în artă, partidul trecutului"

(1963c, pp. 468-469). Despre rolul Bourbonilor spanioli în „modernizarea" culturală după Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei, vezi Vicens Vives (1970, pp. 116-120).

74. Vezi Pitt (1970, pp. 475-476).

75. Veenendaal (1970, p. 444). În acest sens Vilar apreciază Tratatul de la Utrecht ca o cotitură. El a realizat „lichidarea vechiului imperiu spaniol în Europa, a pus capăt hegemoniei Franţei şi a anunţat zorile dominaţiei Angliei în domeniul maritim şi colonial, marcată printre altele de ocuparea Gibraltarului" (1962a, p. 12).

76. G.N. Clark afirmă că, deşi englezii şi olandezii fuseseră aliaţi, „caracterul general al păcii...reflecta intenţia englezilor de a se folosi de dominaţia lor politică pentru a-şi asigura o poziţie avantajoasă în cadrul concurenţei cu comerţul olandez" (1928, p. 279). Vezi, de asemenea, A.W. Ward: „Provinciile Unite au realizat o puternică barieră, solid implantată in teritoriul aliat, împotriva oricărei repetări a agresiunii Franţei. Dar, deşi ele au continuat să-şi asigure, în plus, unele avantaje comerciale derivînd din încheierea păcii, şi-au pierdut pentru totdeauna poziţia politică de mare putere care a revenit, fără ca Provinciile Unite să depună o rezistenţă serioasă, de partea puterii care fusese rivala lor; ...iar supremaţia lor mercantilă a dispărut şi ea" (1908, p. 438).

77. Elliott (1966, pp. 370-371). Jaime Vicens Vives susţine cu duritate: „Catalonii luptau împotriva curentului istoriei, iar preţul care se plăteşte pentru aşa ceva este de obicei foarte ridicat" (1970 p. 111).

78. Vezi Kamen (1974, p. 687).

79. Vezi Vicens Vives (1970, p. 114).

80. Pentru Vicens Vives, „mitul care s-a format în jurul privilegiilor regionale a fost înlocuit pur şi simplu cu mitul centralizării cu orice preţ....Şi în această acţiune dinastia Bourbon şi colaboratorii ei (ca şi predecesorii lor) vor eşua" (1970, p. 113).

81. E.J. Hamilton (1935, p. 116).

82. Romero de Solís (1973, p. 54), care vorbeşte despre „noua clasă de mijloc, capitaliştii agricoli şi burghezia naţională" (p. 66) şi despre partizanii lui Filip al V-lea ca fiind „pătura de mijloc a nobilimii funciare în curs de transformare în capitalişti agricoli, şi burghezia naţională plus agenţii ei *(servidores)*, burghezia de stat" (pp. 67, 108). Dominguez Ortiz spune însă: „Absolutismul Bourbonilor, deşi se opunea oricărei slăbiri a suveranităţii centrale, s-a înţeles cu seniorii *(señorios)* de îndată ce i-a privat şi de ultimele urme ale importanţei lor politice, care era deja aproape inexistentă în ultimele zile ale Habsburgilor austrieci" (1955, p. 301). Kamen este de acord: „Ar trebui subliniat că declinul nobililor spanioli, deşi de o importanţă politică şi administrativă fundamentală, are o mai mică semnificaţie în istoria socială a Spaniei. Ca şi în timpul domniilor precedente, nobilimea a rămas puternică în privilegiile şi proprietăţile ei" (1969, p. 115).

83. Vezi descrierea acestor eforturi făcută de E.J.Hamilton (1943, p. 206); vezi, de asemenea, La Force (1964, pp. 337-338).

84. Kamen (1969, pp. 391-392).

85. Kamen (1969, p. 34).

86. Vezi Rambert: „Politica lor vamală, permanent vigilentă, va reuşi puţin cîte puţin [în cursul secolului al XVIII-lea] să ridice bariere, la adăpostul cărora industriile naţionale vor lua avînt, iar ţara se va elibera parţial de controlul străin. Franţa, care se afla de mai mult timp în fruntea concurenţei, avea să fie principala victimă a acestei evoluţii" (1959, p. 270).

87. Nelson (1945, p. 55).

88. Nelson citează o valoare de 5,5 milioane lire sterline între 1730 şi 1739 şi afirmă că era „de o asemenea mărime încît reprezenta o reală ameninţare pentru mercantilismul spaniol" (1945, p. 64).

89. V.L Brown (1928, p. 179). Nelson arată că South Sea Company folosea orice mijloc posibil să se angajeze în comerţul ilicit: tăinuirea unor secrete (care era posibilă deoarece, deşi guvernul spaniol avea un membru în consiliul de administraţie, cele mai multe comunicări nu treceau prin consiliu); mituirea funcţionarilor spanioli; comerţul cu sclavi ca pretext; înşelăciune; şi forţa, sub protecţie oferită de navele de război britanice (vezi Nelson, 1945. pp. 56-60).

90. Vezi Nelson (1945, p. 55)

91. Vezi Christelow (1941, p. 532); Nelson (1945, p. 57).

92. Godinho (1948, p. 552).

93. Pentru o listă a produselor schimbate, vezi Nelson (1945, p. 91) şi Godinho (1948, p. 553).

94. Godinho observă că scurgerea metalelor preţioase din America hispanică în perioada respectivă, dacă nu tot atît de mare ca aceea din Minas Gerais din Brazilia, „a fost cu toate acestea de o mare importanţă în viaţa monetară a Europei" (1948, p. 553). Vezi, de asemenea, H.E.S. Fisher (1971, pp. 4-5). De comerţul licit şi cel ilicit cu America hispanică au beneficiat probabil într-o oarecare măsură două grupuri diferite de englezi. Statul spaniol a încercat să-i folosească pe partenerii săi din comerţul licit pentru a restrînge comerţul ilicit, dar nu cu prea mare succes. Vezi Godinho (1948, p. 552).

95. Vezi E.J. Hamilton (1949, p. 316).

96. V.L. Brown (1928, p. 187); vezi, de asemenea, Christelow (1941, pp. 519-520) pentru perioada pînă în anul 1763.

97. În perioada dintre anii 1700 şi 1750, Portugalia era al treilea mare consumator al exporturilor engleze (după Provinciile Unite şi statele germane); transporturilor maritime engleze la Lisabona n-au scăzut aproape niciodată sub 50% din totalul acestora. Vezi Maxwell (1968, p. 612).

98. Vezi Sideri (1970, pp. 44-46). Macedo (1963a) susţine că în ciuda acestui avantaj al englezilor, concurenţa altor produse industriale străine a determinat scăderea preţurilor la produsele englezeşti şi a anulat monopolul; dar Sideri neagă acest lucru, referindu-se la afirmaţia contradictorie din însăşi aprecierea făcută de Macedo: „Textilele olandeze sau franceze nu ar fi putut niciodată să contrabalanseze avantajele englezilor, deoarece ele nu beneficiau de o reţea de distribuţie şi de o influenţă bine stabilită ca aceea a negustorilor englezi" (Macedo, p. 51, citat în Sideri, p. 46). H.E.S.Fisher pretinde că

negustorii englezi de textile erau avantajaţi faţă de concurenţii lor francezi, olandezi şi germani datorită faptului că ei erau „specializaţi mai mult...în ţesături uşoare din lînă şi postavuri din lînă din categoria celor cu preţuri mici şi medii", precum şi faptului că englezii puteau „să le transporte...mai ieftin" (1971, pp. 36-37). Citind atent ceea ce scrie Fisher, descoperim că acest proces este circular, deoarece transportul mai ieftin era în funcţie de cantitatea mai mare de marfă, vînzarea ţesăturilor era în funcţie de importul de vin „iar negustorii englezi din Portugalia controlau atît cumpărarea cît şi transportul vinurilor expediate în Anglia" (p. 36).

99. Sideri (1970, p. 46).

100. Sideri (1970, pp. 41, 48), care, la pagina 41, afirmă că balanţa negativă a englezilor cu Franţa era compensată cu argint, iar la pagina 48, cu aur.

101. Sideri (1970, p. 46).

102. Citat în Christelow (1946, p. 27). G.Young, observă şi el în 1917: „Regiunea de porturi pe fluviul Duero a devenit un fel de hintlerland al unei colonii britanice". *Portugal Old and Young*, Oxford, 1917, p. 185, citat în Sideri (1970, p. 56).

103. Sideri (1970, p. 45).

104. Boxer afirmă că în secolul al XVIII-lea „nu poate fi nici o îndoială că [Brazilia] era, în cele mai multe privinţe, mai prosperă decît metropola" (1969b, p. 323).

105. Vezi Francis (1972, pp. 179-180).

106. J.P.Oliveira Martins, *Historia de Portugal*, Londra, 1908, 2 volume, pp. 149-151, citat în Sideri (1970, p. 67).

107. Vezi Sideri (1970, p. 49). Morineau îşi exprimă o opinie mai moderată: Deşi aurul brazilian a avut „o influenţă limitată dar sigură" asupra exporturilor britanice către Portugalia, acesta nu era nici „esenţial", nici „de neînlocuit"; în general, în ceea ce priveşte dezvoltarea economică a Angliei în secolul al XVIII-lea, „aurul brazilian...nu a fost nici singurul factor de creştere, nici cel mai puternic" (1978h, pp. 44, 47). Aceasta, însă, înseamnă să te lupţi cu morile de vînt. Metalele preţioase erau necesare, şi erau de fapt obţinute, în această conjunctură, în cea mai mare măsură din Brazilia.

108. Francis observă că „olandezii şi negustorii din Hamburg, care aveau, de asemenea, nevoie de metale preţioase, nu beneficiau de aceleaşi facilităţi [ca englezii] şi îşi primeau partea lor [din aurul de contrabandă] prin intermediul Londrei" (1966, p. 217).

109. Boxer (1961, p. 90).

110. Vezi Braudel (1972, I, pp. 430-432).

111. Vezi, de exemplu, Friedrichs: „La Nürnberg, la începutul secolului al XVI-lea, *Verlagssystem* fusese introdus în numeroase ramuri ale industriei metalurgice şi în manufacturile care produceau pungi pentru bani, mănuşi, perii, hîrtie şi cărţi, ca şi pînză de in şi finet. În Nürnbergul de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, pînă şi producţia de creioane era organizată pe baza sistemului *Verlag*" (1975, pp. 32-33). Kellenbenz afirmă acelaşi lucru şi adaugă: „La extracţia metalelor

feroase şi neferoase, achiziţionarea pompelor, cuptoarelor şi a altor echipamente tehnice indispensabile obliga adesea micile ateliere să facă datorii, ajutorul negustorului devenind necesar. Aceasta se întîmpla îndeosebi cînd persoana care cumpăra cu regularitate produsul era o vădită sursă potenţială de credit" (1977a, p. 469).

112. Braudel (1972, I, p. 431). Craeybeckx observă pentru Gand şi Bruges: „În secolul al XVII-lea, legăturile breslelor au devenit mai slabe, îndeosebi în a doua jumătate a secolului. Muncitorul, meşter sau calfă, ştia că soarta sa se află în mîinile negustorilor, singurii capabili să asigure desfacerea produselor sale" (1962, p. 427).

113. Vezi Friedrichs, care notează că „breasla putea pune capăt înţelegerii cînd relaţiile se dovedeau a fi dăunătoare membrilor săi" (1975, p. 33).

114. Vezi Kellenbenz (1965, II, p. 420).

115. Kellenbenz (1977a, V, p. 470). Sella crede că trecerea în zonele rurale, cel puţin de la Veneţia, s-a datorat mai mult ineficienţei activităţii membrilor breslei decît salariilor lor ridicate, dar mie mi se pare că este acelaşi lucru. Vezi Sella (1968, pp. 122-123). În zonele rurale, nu toţi ţăranii erau la fel de doritori să joace acest rol. E.L.Jones subliniază că industriile rurale pe bază de muncă la domiciliu se găseau îndeosebi în acele districte de cîmpie cu „sol nisipos nefertil sau foarte argilos", ca şi în anumite „districte de munte". El sugerează că ceea ce a făcut ca populaţia din aceste districte să caute să-şi suplimenteze venitul în acest mod a fost faptul că în aceste zone oamenii „nu-şi puteau asigura existenţa din resursele agricole interne" (1975, pp. 339, 341). În acelaşi spirit, Mendels arată: „Există dovezi...că ţăranii care au devenit ţesători erau pe treapta cea mai de jos a societăţii şi au rămas acolo" (1972, p. 242). Peter Kriedte susţine că: „Cu cît se obţinea un venit mai mic din agricultură din cauza lipsei pămîntului arabil, cu atît creştea tendinţa printre micii meşteşugari de a neglija agricultura şi de a-şi îndrepta priceperea spre producţia industrială" (în Kriedte *et al.*, 1977, p. 68). Klíma şi Macurek observă că în regiunile locuite de cehi, muncitorii din manufacturile rurale erau recrutaţi dintre „săracii satelor" (1960, p. 90). Vezi, de asemenea, afirmaţia lui Thirsk despre legătura dintre industria meşteşugărească şi anumite categorii de comunităţi agricole (1961).

116. Vezi Kulischer (1931, p. 11).

117. Kellenbenz (1965, II, p. 427 şi *passim*).

118. Friedrichs (1975, p. 33). Bulferetti şi Constantini arată: „În cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea, vechiul antagonism între capitalul comercial şi meşteşugarii independenţi s-a transformat la Genova...într-o subordonare uniformă a grupurilor de meşteşugari (*corpi di mestiere*) conducerii negustorilor-antreprenori" (1966, p. 73). Peter Kriedte arată că, pînă şi în *Kaufsystem*, în care, spre deosebire de *Verlagssystem*, munca nu era efectuată pe bază de comision, se constată „începutul unei dependenţe economice" prin acordarea de credite şi că, în ciuda independenţei formale a producătorilor, exista o „exploatare prin

ciuda faptului că pentru munca la stăpîn erau plătiţi (desigur, cu un salariu mic). Rutkowski consideră că obligaţiile ţăranului de la est de Elba în totalitatea lor (munca de slugă plus dările) erau mai mari decît acelea ale ţăranului polonez (1927a, p. 97). *Gesindezwangdienst* exista şi în Boemia, Moravia şi Silezia. Vezi Spiesz (1969, p. 53).

306. Lütge (1963, p. 117). Afirmaţia citată din Knapp este din „Die Bauernbefreiung in Österreich und in Preussen", retipărită în *Grundherrschaft und Rittergut* (1897, I, p. 34). Vezi, de asemenea, Gorlitz, care afirmă în legătură cu transformările sociale din Brandenburg-Prusia din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: „Ţăranul nu mai este doar vasalul [*Untertan*] al nobilului; ca stare, nobilul era alături de ţăran în faţa prinţului. Amîndoi devin vasali ai prinţului. Nobilimea nu mai delimitează sfera de acţiune socială [*Lebenswelt*]. Ea a devenit mai degrabă o parte funcţională a societăţii" (1956, p. 86). Aceasta corespunde explicaţiei lui Rutkowski privind situaţia grea a ţăranului de la est de Elba. El susţine că apariţia industriei şi protecţia ţăranilor asigurată de rege (*Bauernschutz*) a îngreunat obţinerea mîinii de lucru în agricultură în secolul al XVIII-lea. Prin urmare, condiţiile sistemului *Gesindezwangdienst* s-au înrăutăţit, deoarece numai prin permanenta exploatare a ţăranilor aflaţi sub controlul lor stăpînii puteau supravieţui din punct de vedere economic. Vezi Rutkowski (1926, p. 497). Spiesz susţine că domeniile de la est de Elba foloseau munca de clacă mai puţin decît alte părţi ale Europei de est, deşi ar fi avut posibilităţi legale să o facă, şi că munca de pe domeniu se baza mai mult „pe munca plătită a familiilor folosite pe baza angajării forţate sau voluntare" (1969, p. 23).

307. P.Anderson (1974, p. 262). În afară de aceasta, Războiul de 30 de ani a erodat şi el o parte din putere, ceea ce „a marcat, în mod cert, o schimbare hotărîtoare [în rău] în ceea ce priveşte prosperitatea Stărilor din numeroase teritorii germane" (Carsten, 1959, pp. 437).

308. Rosenberg (1958, p. 31).

309. Howard (1976, p. 67). Vezi, de asemenea, Carsten: „Este unul din miracolele istoriei Germaniei faptul că brusc, spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, a apărut un puternic stat centralizat pe o bază atît de nefavorabilă, pentru că Brandenburg părea a fi predestinat să urmeze calea Poloniei sau a Mecklenburgului" (1969, p. 544).

310. Carsten (1954, p. 179), care afirmă că războiul a oferit „circumstanţe fortuite" (1950, p. 177).

311. Carsten (1950, p. 178). Cleves şi ţinuturile vecine Mark şi Ravensburg erau, de altfel, regiuni cu multă industrie înainte de Războiul de 30 de ani.

312. „Dinastia Hohenzollern a ieşit din Războiul de 30 de ani ca cea mai importantă casă conducătoare după Habsburgi" (Carsten, 1969, p. 544); dar Pomerania occidentală a trecut la Suedia.

313. P.Anderson pune un accent deosebit pe rolul Suediei de „ciocan al Răsăritului", care a creat absolutismul prusac ca „o reacţie la iminenta ameninţare suedeză" (1974a, pp. 198-199).

domeniile, au venit şi noi titluri. El era de exemplu duce de Pomerania, de Magdeburg, de Cleves. Era prinţ de Halberstadt şi Minden. Era conte de Mark şi Ravensberg. A devenit duce de Prusia în 1618, dar aceasta însemna numai Prusia de est şi a fost încă sub suzeranitate poloneză pînă în 1657-1660. În 1701 a fost numit rege *în* Prusia, şi de-abia în 1772 a devenit rege *al* Prusiei, cînd, o dată cu prima împărţire a Poloniei, a dobîndit Prusia de vest. Deşi, în diplomaţia internaţională, statul era cunoscut încă din 1794 sub numele de Prusia, *Allgemeines Landrecht* a fost proclamat pentru „statele prusace". Doar în 1807, în perioada revoltei napoleoniene, procesul s-a cristalizat astfel că Prusia a devenit monarhie Hohenzollern în ansamblul ei, pînă cînd, desigur, a devenit Germania. Ar trebui reţinut că de-abia în 1804 „teritoriile Casei de Habsburg" au devenit „Imperiul austriac". Vezi Rosenberg (1958, pp. 27-28); Darby şi Fullard (1970, pp. 138-144, 146).

299. Definiţia exactă a *Gutsherrschaft*, în contrast cu *Grundherrschaft* constituie o largă dezbatere în literatură. (Cu o oarecare aproximaţie, în engleză ar putea fi economie domenială [*Gut*] contra economie seniorială.) Trei definiţii sînt suficiente.

Otto Hintze spune: „Caracteristica principală [a *Gutsherrschaft*] o constituia faptul că proprietarul se ocupa personal de lucrările agricole de pe pămîntul său, întreţinîndu-se din veniturile pe care le obţinea din vînzarea produselor sale în pieţe îndepărtate şi folosind munca şerbilor, care erau deci legaţi de pămînt. Domeniul forma o unitate administrativă legală (*Gutsbezirk*), iar proprietarul pămîntului avea puteri politice şi juridice asupra ţăranilor...Principala caracteristică [a *Grundherrschaft*] o constituia faptul că proprietarul pămîntului nu se ocupa personal de lucrările agricole din domeniul său, veniturile provenindu-i din plata în bani şi în natură a ţăranilor arendaşi. Avînd în vedere că asupra acestora stăpînul exercita un mai mic control economic, ţăranii din cadrul acestui sistem se bucurau de mai multă libertate decît cei din sistemul *Gutsherrschaft*" (1975, p. 39).

Joachim Freiherr von Braun spune: „*Gutswirtschaft* este o mare întreprindere agricolă şi astfel un organism independent, bazat pe iniţiativa managerială [*Betriebsleiters*] şi de aceea poate fi condusă fără a fi luate în consideraţie legile şi obligaţiile indirecte cum ar fi producţia orientată maximal spre piaţă" (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, p. 10).

Friedrich Lütge afirmă: „*Gutswirtschaft*...este un fenomen economic [*Tatbestand*]. *Gut* [domeniul] aparţine unui stăpîn, care îl conduce prin angajarea de muncitori fără familie cărora le încredinţează muncile agricole. *Grundherrschaft* apare sub două forme. Prima este *Rentengrundherrschaft*, în care *Grundherr* [stăpînul pămîntului] îşi reţine pentru el o mică parcelă de pămînt [*Eigenbetrieb*], veniturile sale provenind în principal din rente etc. Cealaltă este *Wirtschaftgrundherrschaft*, ...în care într-un cadru *grundherrlichen* [adică, un sistem legal care corespunde *Grundherrschaft*-ului] se menţine un *Gutswirtschaft* (*Eigenwirtschaft*) mai mare [adică, un domeniu sub controlul direct al

proprietarului de pămînt]" (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, p. 83).

Trebuie să ţinem seama că *herrschaft* se referă la structuri politico-juridice, iar *wirtschaft* la relaţiile sociale de producţie, că era posibil să existe forme „mixte", ca în Saxonia Inferioară, unde *Grundherrschaft* şi *Gutswirtschaft* au predominat. Vezi discuţia dintre Joachim Freiherr von Braun şi Friedrich Lütge (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, pp. 84-85).

Nu vom trece aici în revistă problema, tratată pe larg de Wallerstein (1974), dacă un *Gutswirtschaft* este doar o altă versiune de feudalism sau este un fenomen capitalist. Noi arătăm numai că a avut loc pe această temă o lungă dezbatere în *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, o revistă din fosta Republică Democrată Germană. În 1953, Johannes Nichtweiss a susţinut că, întrucît *Gutswirtschaft* implica producţie de piaţă pe scară largă, se deosebea de economia feudală. El a mai arătat că „în cazul unei economii feudal-vasală [*Fronwirtschaft*], era tipic ca ţăranul să fie legat de *pămîntul său* şi nu de acela al unui stăpîn [aşa cum este cazul în *Gutswirtschaft*]" (1953, p. 705). Jürgen Kuczynski a dat răspunsul (1954). A urmat o întreagă serie de articole: Nichtweiss (1954), Manfred Hamann (1954), Gerhard Heitz (1955), Nichtweiss (1956), Willi Boelcke (1956), Heitz (1957) şi Nichtweiss (1957). Aşa cum arată Nichtweiss, poziţia lui Kuczynski în această chestiune este asemănătoare cu aceea a lui Lütge (1957, p. 805). A.J.P.Taylor ia o poziţie similară celei a lui Nichtweiss, comparînd domeniile iuncherilor cu „marile ferme capitaliste din preria americană" (1946, p. 29).

300. Vezi Carsten (1947, pp. 145, 157); Kuhn (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, pp. 40-41); Lütge (1963, pp. 101-102); Slicher van Bath (1977, pp. 111-112). *Gutswirtschaft* este în mod cert legat de *Wüstungen*, sau terenurile neocupate (vezi Schlesinger în *Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, p. 48); dar care este legătura? Siegmund Wolf susţine că *Bauernlegen* a dus la *Wüstungen*, care a făcut posibilă crearea unui *Gutswirtschaft*. Vezi Wolf (1957, pp. 323-324). Berthold, însă, susţine că fuga ţăranului a fost o reacţie la intensificarea exploatării (1964, pp. 16, 19).

301. Vezi Treue (1955, p. 413); Barraclough (1962, p. 394); Harnisch (1968, pp. 130-131); Slicher van Bath (1977, p. 111).

302. Vezi Kulischer (1932, p. 12).

303. Carsten (1954, p. 198).

304. Vezi Tapié (1971, pp. 123-124). Într-adevăr, Habsburgii au încetat să mai acorde scutiri de impozite pentru pămînturile senioriale care au fost acaparate din terenurile obştei (izlazuri) în 1654 (Tapié, 1971, p. 120).

305. În primul rînd, la est de Elba, exista încă o instituţie - *Gesindezwangdienst* - prin care copiii şerbilor erau obligaţi să lucreze ca servitori timp de 1 pînă la 4 ani la conacul stăpînului. Vezi Kulischer (1932, p. 14); Slicher van Bath (1977, p. 115). Rutkowski (1926, p. 496) arată că *Gesindezwangdienst* presupunea un tratament atît de rău încît şerbii „preferau să stea în închisoare 10 ani decît să fie slugă 2", în

împotriva concurenţei străine". Hatton continuă: „Privind retrospectiv, se poate observa cu uşurinţă că numai profiturile provenite din exporturile bine statornicite ale Suediei şi Finlandei, mai ales din fierul suedez, au permis Pălăriilor să continue un timp atît de îndelungat experienţele mercantile cu noi manufacturi, dar pînă la criza din 1762-1763 (produsă în parte de participarea Suediei la Războiul de şapte ani, în parte de efectele unei crize financiare internaţionale). Scufiile nu s-au ridicat cu vehemenţă împotriva teoriei politicii economice a Pălăriilor, deşi ei au făcut încontinuu apel la moderaţie din partea celor ce erau la putere. De asemenea, cele două partide s-au înţeles într-o oarecare măsură asupra politicii agricole" (Hatton, 1966, p. 357).

Premisa acestei politici mercantile a dispărut, nu numai datorită creşterii puterii Angliei faţă de Franţa, dar şi din cauza permanentei creşteri a rolului Rusiei de concurent în domeniul exportului de produse din fier. Suedia, care la începutul secolului al XVIII-lea deţinea 75-90% din producţia mondială, ajunsese să mai producă doar o treime prin anii 1760, cînd producţia Rusiei a depăşit-o pe aceea a Suediei. Întrucît vînzările Suediei au scăzut în condiţiile de criză din anii 1730-1745, suedezii au redus producţia pentru a menţine preţurile. Samuelsson consideră aceasta nu ca pe o „prostie", ci ca o „transformare a necesităţii în virtute" (1968, p. 89). Vezi, de asemenea, Heckscher (1932, pp. 134-135, 139); Boëthius (1958, pp. 151-152); Hildebrand (1958, p. 13).

279. Østerud (1976, p. 24), pentru care „constelaţia unică" consta dintr-un „stat absolutist, ridicat deasupra temeliei sociale a unei ţărănimi semiservile şi a unor oraşe în dezvoltare".

280. Vezi Petersen (1967, pp. 20-21, şi 1968, p. 1249).

281. Petersen (1967, p. 30). Desigur, ca orice situaţie de acest fel, nenorocirea unui concurent este un avantaj pentru competitorul care nu a fost lovit de nenorocire. Petersen remarcă „poziţia relativ favorabilă a Danemarcei în avîntul luat în timpul războiului" în ceea ce priveşte „rezervele sigure". El afirmă: „Crizele comerciale şi monetare din Germania şi Polonia între anii 1617-1623 şi politica Suediei în zona baltică pînă la mijlocul celui de-al treilea deceniu al secolului al XVII-lea au oferit agriculturii daneze posibilităţi excepţionale; operaţiunile militare ale suedezilor şi politica restrictivă în domeniul comerţului cu cereale...au făcut să crească din nou preţurile cerealelor la bursa de la Amsterdam, permiţînd astfel producătorilor olandezi să aducă în ţară profituri marginale extraordinare."

282. Vezi Petersen (1967, pp. 6-7) şi Østerud (1976, p. 19).

283. Din pămîntul care nu făcea parte din domenii, 56% aparţinea Coroanei. Vezi Petersen (1968, p. 1238).

284. Vezi C.E.Hill (1926, pp. 102-152) şi Roberts (1970, pp. 402-403).

285. Jutikkala (1975, p. 164). Totdeauna depinde ce procent iei în considerare. Petersen, uitîndu-se, evident, la cel de 60%, doreşte să accentueze faptul că agricultura daneză se baza pe *Grundherrschaft*

(vezi 1967, p. 23; 1968, pp. 1251-1252). Petersen observă că nobilimea daneză era „radical diferită" de aceea a Suediei (şi a Angliei şi Franţei) în ceea ce priveşte gradul în care burghezia îi îngrădea mobilitatea (1968, p. 1237).

286. Vezi Jørgensen (1963, pp. 78, 107), Glamann (1977, p. 240) şi Petersen (1970, p. 84).

287. Reddaway (1906, p. 573). Østerud vorbeşte despre „o gravă criză financiară" (1978, p. 15).

288. Danemarca a fost bîntuită de epidemii în anii 1650, cu importante consecinţe demografice. Vezi Petersen (1967, p. 31) şi Jørgensen (1963, p. 79).

289. Tratatul de la Roskilde a transferat, de asemenea, Suediei districtul Trondheim din Norvegia şi insula Bornholm din Marea Baltică; dar acestea au fost restituite Danemarcei prin Tratatul de la Copenhaga din anul 1660. Vezi Rosén (1961, p. 552); C.E.Hill (1926, p. 184) şi harta în Darby şi Fullard (1970, p. 36).

290. Reddaway (1906, p. 588); vezi, de asemenea, C.E.Hill (1926, pp. 174-175). Înaintarea suedezilor fusese deja înfăptuită prin trimiterea flotei olandeze, la 29 octombrie 1658, pentru a lupta împotriva flotei suedeze în strîmtoarea Øresund, şi, în ciuda unei egalităţi tactice, suedezii au intrat în Copenhaga într-un triumf strategic. Hill arată că escadra a fost comandată de De Witt, „acelaşi amiral care a forţat strîmtoarea împotriva lui Christian al IV-lea [al Danemarcei] în 1645" (1926, p. 170). În această primă fază, Suedia, sprijinită de Olanda, obţinuse condiţii extrem de favorabile în Tratatul de la Brömsebro, ale cărui prevederi „au marcat limpede declinul Danemarcei din locul de prim ordin pe care îl deţinea în nord" (Reddaway, 1906, p. 572). Acest tratat a reconfirmat vechea scutire a Suediei de taxele vamale din Øresund şi, ceva mai important, a extins acest privilegiu la noile provincii ale Suediei de pe coastele de est ale Mării Baltice şi din Germania.

291. Jørgensen (1963, pp. 97-98). În acelaşi timp scăderea preţurilor provocată de recesiunea agricolă din 1660 a reprezentat o „totală catastrofă pentru aristocraţia daneză din punct de vedere social, economic şi demografic" (S.A.Hansen, 1972, p. 101). Evident, aceasta a diminuat capacitatea de a rezista noilor măsuri absolutiste.

292. Vezi Rosén (1961, pp. 523-526). Despre tendinţa spre monocultură, vezi Jensen (1937, pp. 41-42).

293. Vezi Rosén (1961, p. 536) şi Jutikkala (1975, p. 160).

294. Vezi Jensen (1937, p. 45), Rosén (1961, p. 526), Imhof (1974, *passim*) şi Munck (1977, *passim*).

295. Jørgensen (1963, p. 96).

296. Vezi Rosén (1961, p. 538).

297. Vezi Kent (1973, pp. 6-8).

298. Evoluţia nomenclaturii statale reflecta acest proces. Electorul din Brandenburg, zona dimprejurul Berlinului, a adăugat domeniilor sale, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, cîteva teritorii care nu se aflau în vecinătate. În secolul al XVII-lea a adăugat şi mai multe. O dată cu

Kellenbenz (1973). În ceea ce priveşte opiniile oamenilor de ştiinţă sovietici despre secolul al XVII-lea, vezi Şerepnin (1964, îndeosebi pp. 18-22). Åström este de părere că momentul de cotitură în relaţiile economice dintre Rusia şi ţările occidentale a avut loc de-abia „la mijlocul secolului al XVIII-lea, cînd un *volum important* al importurilor engleze de fier, cînepă, in, catran, gudron şi potasă venea din porturile ce aparţineau ruşilor" (1962, p. 113).

261. Hatton (1970, p. 648). Aceasta nu era deloc o poziţie iraţională din punct de vedere economic - după cum arată Ohberg: „Se poate spune, aşadar, că exista o oarecare justificare reală a faptului că Suedia a adoptat o politică comercială monopolistă. Suedia nu era o ţară bogată în capital şi nu putea să concureze, numai cu mijloacele de care dispuneau proprii săi cetăţeni, ţări bogate ca Ţările de Jos şi Anglia pe piaţa Rusiei. Dacă, totuşi, Suedia ar fi putut să-şi creeze o poziţie de monopol pe căi militare sau politice, ea ar fi putut să realizeze mari profituri financiare de pe piaţa Rusiei" (1955, p. 161). Evident, din această cauză Anglia şi Ţările de Jos „au adoptat o politică comună în regiunea baltică în timpul războiului din anii 1690" (Åström, 1962, p. 45).

262. „Puterile maritime, preocupate să pună capăt războiului pentru a putea folosi trupele suedeze în iminenta lor luptă cu Franţa [Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei] s-au oferit să medieze, în anul 1700, între Petru şi Carol. Asemenea oferte, repetate de mai multe ori în anii care au urmat, au fost permanent acceptate de ţar şi tot atît de permanent refuzate de regele Suediei, îmbătat de succesele sale şi incitat de ideea unei răzbunări justificate faţă de statele care îl atacaseră" (M.S.Anderson, 1970, p. 734).

263. Vezi Chandler (1970, p. 754).

264. Nordmann (1972, p. 147).

265. Lundkvist (1973, p. 26).

266. Åström (1973, p. 100).

267. „Cauzele care au dus la pierderea imperiului extraordinar al Suediei au fost examinate încă din anul 1721 [Pacea de la Nystad, cu care oficial s-a încheiat războiul]. A fost greşeala lui Carol al XII-lea, care a refuzat pacea în anii în care norocul a fost de partea lui?... Dimpotrivă, se poate susţine că singura speranţă de a-şi menţine poziţia de mare putere a murit o dată cu Carol al XII-lea" (Hatton, p. 1970, p. 679).

268. „Poltava, care l-a transformat pe Carol al XII-lea din cuceritor într-un fugar, a revoluţionat întreaga poziţie. ...Ea a făcut ca influenţa lui Petru să crească enorm în Europa occidentală, dîndu-i în acelaşi timp prestigiul pe care numai succesul militar i-l putea da. «Acum», îi scria Urbich (ministrul rus la Viena) lui Leibniz în august 1709, «oamenii încep să se teamă de ţar aşa cum se temeau înainte de suedezi.» Filozoful a fost de acord că «se spune în mod obişnuit că va fi îngrozitor pentru toată Europa şi că el va fi un fel de turc al nordului»" (M.S.Anderson, 1970, p. 735). Observaţi comparaţia cu Turcia, care, ca şi Rusia, era un imperiu mondial în zona din afara economiei mondiale

europene şi era *ameninţată cu* încorporarea şi periferializarea în secolul al XVII-lea.

269. De fapt, „Livonia nu a devenit cu adevărat un «grînar suedez» decît după încorporarea sa la Rusia în 1721" (Samuelsson, 1968, p. 76). Tratatul din 1721 a permis în mod expres Suediei să importe cereale fără taxe vamale din fostele sale provincii, pînă la valoarea de 50 000 ruble anual. Vezi Lundkvist (1973, p. 56).

270. „După 1720 o cantitate tot mai mare de produse care pînă atunci au constituit un monopol aproape total suedez - fierul, gudronul şi catranul - puteau fi aduse direct din Rusia" (Åström, 1962, p. 106).

271. Nordmann (1971, p. 455).

272. Anul 1718 a marcat moartea lui Carol al XII-lea. El nu a lăsat nici un moştenitor, iar în perioada complicatei probleme a succesiunii „partidul antiabsolutist, o grupare eterogenă formată din proprietari de pămînt influenţi, ofiţeri ai forţelor armate şi intendenţi, ...au obţinut victoria", impunînd candidatei la tron, Ulrika, înainte de încoronarea sa din mai 1719, o declaraţie prin care aceasta se angaja „să semneze şi să respecte o constituţie ce urma să fie elaborată de către stări" (Hatton, 1966, p. 351). Ulrika nu şi-a respectat cuvîntul şi a fost silită să abdice, iar succesorul ei, Frederick I, a semnat constituţia de la 1720, care în principal a creat o monarhie constituţională guvernată de un cabinet care, în cele din urmă, răspundea în faţa Dietei (vezi Hatton, 1966, pp. 352-355).

273. Samuelsson este de părere că eforturile lui Horn de a „descurca iţele marelui faliment" sînt comparabile cu acelea ale cardinalului Fleury sub Ludovic al XV-lea „aproximativ din aceeaşi perioadă" (1968, p. 14). Hatton arată că în anii în care Horn era cel mai puternic în *Rad* (Consiliu), „Suedia apărea ca şi cînd ar fi fost din nou condusă de un consiliu oligarhic în interesul nobilimii funciare, al înalţilor funcţionari şi al păturii superioare a clerului" (1966, p. 352).

274. Hatton (1966, p. 357).

275. Faptul că s-au autointitulat Pălării era o „aluzie la coiful militar", o critică subînţeleasă vizînd lipsa unei fermităţi militare a lui Horn. Pe adversarii lor i-au denumit Scufii de noapte sau Scufii, sugerînd că aceştia erau „fricoşi adormiţi, bătrîni în scufii de noapte" (Hatton, 1966, p. 356).

276. Vezi Samuelsson (1968, pp. 107, 119-120); Eagly (1969, pp. 748, 752; 1971, pp. 13-14, 18-20); Hovde (1948, pp. 23-25).

277. P.Anderson (1974a, p. 190).

278. Pe această temă, între Pălării şi Scufii n-a avut loc o prea mare dispută. Hatton afirmă că „mercantilismul riguros...din anii 1720 [a fost] exemplificat de aşa-numitul *Produktplakatet* din anul 1724", care a fost „modelat după notele de navigaţie engleze [şi] a lovit puternic în transportul maritim al olandezilor şi englezilor în Marea Baltică". Mercantilismul riguros, spune Hatton, a fost de asemenea ilustrat de ordonanţele de import din 1726, care au fost repuse în vigoare după 1738, aceştia „intensificînd sprijinul pentru acţiunile pe plan industrial ale Suediei, la care au adăugat o protecţie din ce în ce mai mare

unei consultări a lui Ludovic al XIV-lea cu Carol al XI-lea a supărat. De asemenea, Franța nu și-a ținut promisiunea, făcută cu ocazia încheierii alianței din 1672, de a nu face pace cu Provinciile Unite pînă cînd nu i se vor fi făcut Suediei anumite concesii în privința taxelor vamale; în tratatul de pace cu olandezii, francezii au introdus un acord comercial atît de nefavorabil Suediei încît Carol al XI-lea a refuzat să-l ratifice" (Rosén, 1961, p. 530). Hatton consideră Restituția în primul rînd ca „o încercare foarte reușită de a soluționa «problema păcii», de a elibera Suedia de alianțe și tratatele de subvenționare care îi limitau libertatea de opțiune în problemele europene și îi stînjeneau «politica de echilibru»" (1968a, p. 74).

247. Vezi Ågren (1973b, p. 243).

248. Ågren (1973b, p. 257). În plus, acest transfer de pămînt a avut un efect indirect asupra productivității în agricultură, după cum arată Heckscher: „Deposedați de întinsele lor loturi de pămînt, nobilii au avut tendința de a deveni mai degrabă moșieri decît rentieri. ...Ei au devenit mai productivi... decît înainte" (1954, p. 128).

249. Vezi Aspvall (1966, pp. 3-4).

250. Vezi Østerud (1976, pp. 13-14).

251. Vezi Rosén (1961, p. 534), Østerud (1976, p. 14) și Dahlgren (1973a, p. 125). Concentrarea pămînturilor a fost încurajată și mai mult de faptul că „unii slujitori de frunte ai Coroanei [au folosit] scăderea prețului pămîntului, care a fost o consecință a Restituției, pentru a dobîndi mari proprietăți de pămînt" (Dahlgren, 1973a, p. 125). Ågren este de acord că nobilimea și-a salvat moșiile feudale, dar despre presupusa dobîndire de pămînturi de către slujitorii Coroanei el spune: „Afirmația că a avut loc o scădere a prețurilor pămîntului - un punct fundamental al întregii argumentări - nu este altceva decît o supoziție, care nu a fost dovedită" (1973b, p. 256).

Disputa dintre oamenii de știință privind puterea relativă a noii mari aristocrații contra celei vechi nu trebuie ignorată îndeosebi, pentru că au avut loc „extrem de frecvente înnobilări în anii 1680 și 1690" (Carlsson, 1972, p. 580). Factorul important îl reprezenta simbioza crescîndă dintre marele proprietar de pămînt și funcționarul care nu era de viță nobilă. În 1700, 25% din înalții funcționari de stat erau nobili prin naștere și 44% erau înnobilați. În timpul Marelui Război Nordic (1700-1721), Carol al XII-lea a înnobilat numeroși ofițeri din armată, adesea făcînd parte din familii nobiliare străine (Carlsson, 1972, p. 586); după război, s-a preferat ca un mare număr de funcționari de stat să fie înnobilați decît să li se acorde drepturi politice separate (p. 610). În același timp, locul important rezervat vechii nobilimi în structura de stat a menținut-o leală Coroanei în timpul războiului, în ciuda Restituției. Vezi Hatton (1974, p. 4).

Toate aceste acțiuni au fost menite să antreneze în activitate toate clasele superioare, vechi și noi, sub conducerea aparatului de stat. Relativa putere a statului s-a oglindit în polarizarea structurii de clasă din jurul anului 1700: între nobili și oamenii de rînd s-a făcut o „distincție foarte clară". „Nobili erau *atît* funcționarii *cît și* proprietarii

de pămînt, în timp ce oamenii de rînd erau *fie* numai funcţionari (clerici, funcţionari de stat, ofiţeri din armată şi marină), numai ţărani cu pămînt, *fie* numai negustori sau meşteşugari" (Carlsson, 1972, p. 608). Vezi Ågren pentru marele scepticism privind opinia istoriografiei suedeze din secolul al XIX-lea potrivit căreia prin Restituţie regele intenţiona să salveze ţărănimea de la oprimarea nobililor (1973b, pp. 244, 257-263). Roberts, pe de altă parte, dă crezare acestei opinii: „Libertatea ţăranului nu va mai fi niciodată ameninţată" (1967, p. 249).

252. Aberg (1972, p. 272). Caracterul universal al sistemului era bine cunoscut. În războiul din anii 1675-1679, „recrutarea pentru infanterie era considerată odioasă de cei mai mulţi dintre ţărani deoarece slujitorii şi arendaşii nobilimii erau adesea scutiţi" (Stoye, 1970b, p. 770).

253. Vezi Dahlgren (1973a, p. 129). Ågren arată că acest sistem mai raţional s-a extins şi în afara armatei: „La drept vorbind, folosirea termenului de *indelningsverk* pentru a defini o organizaţie pur militară este prea îngustă; într-un sens mai larg, aceasta presupune că fiecare paragraf din lista de cheltuieli era legat de o sursă precisă de venituri, astfel încît organizaţia ajungea să aplice acest sistem nu numai la cheltuielile militare, ci şi la cele civile" (1973b, p. 248 n.).

254. „De-acum încolo membrii Consiliului (*Rad*) vor fi miniştri - slujitori ai regelui, sau ai stărilor, după cum se întîmpla - dar în ciuda pălăriilor lor de hermină şi robelor de catifea, elocinţei lor solemne, atitudinii grave şi tradiţionalei demnităţi senioriale, ei nu vor mai fi niciodată ceea ce fuseseră în perioada în care Carol al XI-lea era minor" (Roberts, 1967, pp. 242-243).

255. În secolul al XVII-lea, pe măsură ce nevoia de grîne a Angliei scădea, iar nevoia de material lemnos creştea, comerţul său se deplasa din ce în ce mai mult din Polonia spre Suedia, din cauza preţului prea ridicat al lemnului polonez. Vezi Fedorowicz (1976). Deplasarea acestui comerţ spre Suedia a devenit foarte evidentă după războiul polono-suedez din 1655-1656 (vezi Fedorowicz, 1967, p. 377, Fig.1), însă Suedia a putut să împiedice periferializarea care fusese soarta Poloniei. „Veşnica temă a plîngerilor [englezilor] o constituia îngrădirea libertăţii de mişcare şi comerciale [în interiorul Suediei] a intermediarilor străini" (Åström, 1962, p. 101). Anglia a fost atît de afectată de abilitatea suedezilor de a dicta raporturile de schimb încît, aşa cum vom vedea, a acţionat energic să o distrugă prin încercarea de a crea la începutul secolului al XVIII-lea, fără prea mare succes, antrepozite navale în America de Nord britanică, cu care să-i concureze pe suedezi.

256. Samuelsson (1968, p. 13).

257. Lundkvist (1973, p. 57).

258. Malowist (1959, p. 189). Vezi, de asemenea, Hatton (1970, pp. 648-650).

259. Vezi Jutikkala (1955, pp. 48, 63).

260. Kellenbenz consideră că Rusia secolului al XVII-lea era deja înglobată în economia mondială în secolul al XVII-lea. Vezi

236. „Imperiul suedez din secolul al XVII-lea putea continua să existe atîta timp cît continua să se extindă" (Dahlgren, 1973b, p. 175).

237. Åström (1973), p. 58; vezi, de asemenea, pp. 65-75.

238. Vezi Dahlgren, care crede că războiul nu a fost decît pretextul imediat: „Carol al X-lea proiectase de fapt o restituţie chiar înainte de suirea sa pe tron [în 1654]. El a considerat restituţia ca pe o măsură necesară indiferent dacă Suedia ar fi fost sau nu în război" (1973b, p. 178).

239. Vezi Ågren (1973b, pp. 240-241) şi Dahlgren (1973a, p. 120).

240. Vezi Ågren (1973a, p. 27; de asemenea 1973b, pp. 237-241). Această presiune a fost chiar mai puternică după restituţia din 1680. Vezi Dahlgren (1973a, pp. 126-131).

241. Åström (1973, p. 94), care notează că Suedia a obţinut şi ea mici subvenţii ocazionale din partea Olandei, Angliei, Spaniei şi a unor state germane, dar că acestea erau „de o importanţă cu totul secundară". În general, Suedia a încercat să canalizeze comerţul vest-european cu Polonia şi Rusia prin porturile sale cu vamă de la Narva, Gothenburg şi Stockholm. Vezi Åström (1963, p. 50).

242. Vezi Bamford (1954).

243. Vezi Åström (1973, p. 73, pp. 86-87). Ţăranul finlandez a fost acela care, mai mult decît cel suedez, a plătit preţul acestei rapacităţi a nobilimii. Finlanda (şi, de asemenea, Kexholm) constituiau Pămîntul Făgăduinţei, deoarece donaţiile de pe malurile golfului Bothnia şi ale lacului Ladoga ofereau bune căi de acces „pentru exportul produselor marilor domenii ale nobililor membri ai consiliului" (Åström, 1973, p. 87). Cînd i s-a cerut să pună la dispoziţie cadre pentru armată, Finlanda a contribuit de asemenea într-o mai mare măsură, cu un număr de oameni mai mare decît partea care îi revenea. „Este poate o paralelă incorectă din punct de vedere istoric, sau o exagerare excentrică, să se afirme că la începutul Epocii de glorie cavaleria finlandeză putea fi comparată cu cazacii. Totuşi, în această afirmaţie există un sîmbure de adevăr" (Åström, 1973, p. 64).

244. Nordmann ne reaminteşte importanţa declinului general al preţului în Europa; scăderea preţului în Suedia a fost „tîrzie" (după 1650), „dar cu toate acestea considerabilă" (1971, p. 454). A fost „tîrzie" în Suedia în acelaşi sens în care avusese loc mai tîrziu în Anglia şi Provinciile Unite. Vezi Jeannin (1969, p. 95). Efectele scăderii preţului asupra venitului statului s-au agravat datorită faptului că la puţin timp după ce a apărut o uşoară creştere a preţului (în 1672), Suedia a intrat în războiul franco-olandez (în 1675). Rosén susţine: „Ameninţînd că nu-i va mai acorda subvenţii, Ludovic al XIV-lea a forţat Suedia să atace Brandenburgul, aliatul Provinciilor Unite, iar în iunie 1675 armata suedeză a fost înfrîntă la Fehrbellin. Suedia fusese atrasă în lupta marilor puteri împotriva voinţei sale...Bătălia de la Fehrbellin, o neînsemnată ciocnire armată, a făcut să dispară aureola puterii armatei suedeze pe care i-o crease acesteia Războiul de 30 de ani" (1961, p. 529). Vezi Roberts: „Prin 1679... puterea care cu 30 de ani în urmă îngrozise şi uimise Europa adusă într-o situaţie de

umilinţă...Urmaşii lui Gustav Adolf deveniseră vasalii Franţei: diplomaţii francezi şi olandezi discutau soarta teritoriilor suedeze pe acelaşi ton cu care discutau despre posesiunile Spaniei, vorbind ca despre obiecte de captură sau de schimb" (1967, p. 230). Rosén adaugă: „Aşa cum războiul din 1657-1660 a stimulat introducerea absolutismului în Danemarca-Norvegia, războiul din 1675-1679 a dus la absolutism în Suedia" (1961, p. 531). Vezi, de asemenea, Østerud: „Monarhia absolută s-a instaurat în Suedia în jurul anului 1680 ca rezultat al unei grave crize financiare şi militare" (1976, p. 8).

245. Dahlgren consideră că nobilimea suedeză era mult mai prosperă din punct de vedere economic decît nobilimea din orice altă parte a Europei: „În alte ţări europene, şi chiar într-o ţară atît de aproape de Suedia ca Danemarca, se întîmpla frecvent ca nobilimea proprietară de pămînt să treacă printr-o perioadă de acută criză economică. ...În ceea ce priveşte nobilimea suedeză, apare clar faptul că nu se găseşte nici o urmă a vreunei astfel de crize în perioada dinainte de 1680. O situaţie care pare să indice că aceşti nobili o duceau destul de bine o reprezintă faptul că un număr atît de mare dintre ei, şi nu numai aceia aparţinînd înaltei aristocraţii, foloseau ocaziile care se iveau pentru a investi bani în diverse afaceri riscante, sau în transportul pe mare, sau în companii comerciale...Pînă în 1680, nobilimea suedeză nu a fost confruntată cu o criză, iar atunci cînd aceasta a apărut a fost rezultatul unor decizii politice mai degrabă decît al unor factori economici" (1973a, pp. 124-125).

Nu trebuie să uităm că de *avsöndring* a profitat îndeosebi marea nobilime (aşa-numiţii *högadel*, spre deosebire de *logadel*) şi că dependenţa crescîndă a venitului aristocraţiei de serviciile de stat a fost, pînă în 1680, în mare măsură un fenomen caracteristic pentru *logadel*. Una din explicaţiile restituţiei constă în faptul că aceştia din urmă nu şi-au primit salariile în perioada războiului din 1675-1679 şi au dorit să-şi asigure venitul prin mărirea veniturilor statului, realizînd aceasta prin confiscarea pămînturilor deţinute de *högadel*. Vezi prezentarea teoriilor lui J.Rosén şi C.A.Hessler în Ågren (1976, pp. 56-58, 79-80). Åström adaugă o consideraţie de ordin etnic la discuţia pe tema divizării aristocraţiei. El arată că atît Christina cît şi Carol al XI-lea au ridicat la rangul de *högadel* numeroşi germani din regiunea baltică şi că „adepţii zeloşi" ai restituţiei erau „oameni din Finlanda - precum Creutz, Fleming sau Wrede; sau oameni din centrul Suediei ale căror familii se ridicaseră de curînd pe scară socială" (1973, p. 77). În Finlanda, de asemenea, „campionii" restituţiei erau baronii ale căror domenii erau „amplasate cel mai nefavorabil", adică la Golful Botnic şi lacul Ladoga (p. 87). Cercetările efectuate de Liiv asupra Estoniei tind să confirme afirmaţia lui Åström. În Livonia, aristocraţia a pierdut cinci şesimi din pămînturile sale, în Estland - două cincimi, în Saaremaa - aproape o treime. Vezi Liiv (1935, p. 35).

246. Războiul franco-olandez s-a încheiat cu Tratativele de la Nijmegen din 1678-1679. „Ludovic al XIV-lea, fără vreo consultare reală, a încheiat pacea în numele Suediei cu inamicii acesteia. ...Lipsa

administraţiei publice, tot astfel Suedia, în cursul secolului al XVII-lea, s-a arătat interesată să convingă pe financiarii de odinioară şi pe alţi oameni de afaceri din străinătate să devină cetăţeni suedezi. Intenţia era de a face în aşa fel încît prin «adoptarea» lor, capitalul şi competenţa acestora să devină suedeze". (1968, p. 41).

Vezi, de asemenea, Heckscher: „Negustorii din orşele hanseatice se considerau reprezentanţi ai unei civilizaţii mai înaintate şi priveau Suedia ca pe un teritoriu colonial; ei au rămas întru totul germani şi nu au fost asimilaţi niciodată. Dar străinilor din secolul al XVII-lea nici nu le-a trecut prin minte că ţara le-ar fi putut aparţine şi s-au aclimatizat, ei sau cel puţin copiii lor, cu o viteză aproape incredibilă. De regulă, a doua generaţie devenea suedeză prin limbă, ca şi prin obiceiuri. ...Guvernele din secolul al XVII-lea au dus şi ele o politică deliberată care urmărea absorbirea străinilor" (1954, pp. 107-108). Politica la care se referă Heckscher consta în conferirea titlurilor de nobleţe.

218. Vezi Deyon (1969, pp. 36-37). Totuşi Deyon sugerează, de asemenea, că, spre deosebire de Anglia şi Franţa, Suedia era „prea legată de economia Provinciilor Unite" pentru a avea o politică economică coerentă (p. 22).

219. Samuelsson (1968, p. 29). De fapt, Samuelsson denumeşte cele trei monopoluri o „supremaţie comercială", dar aceasta mi se pare o exprimare bombastică.

220. P.Anderson (1974a, p. 198), care compară rolul militar al Suediei faţă de estul Europei în secolul al XVII-lea cu rolul militar al Spaniei în vestul Europei în secolul al XVI-lea. El plasează perioada de mare putere a Suediei din 1630 pînă în 1720. Roberts încadrează această perioadă între cucerirea oraşului Riga de către Gustav Adolf în 1621 pînă la Pacea de la Nystad în 1721, „exact un secol" (1973a, p. 1).

221. Roberts indică perioada de relativ succes al Suediei ca fiind aceea pînă în anii 1670 - exact perioada sfîrşitului hegemoniei olandeze pe care am indicat-o noi. Aceasta explică, bineînţeles, pentru ce „Suediei nu i s-a potrivit exact nici una din generalizările care au fost enunţate pentru a explica «criza secolului al XVII-lea»" (Roberts, 1962, p. 53).

222. Vezi Samuelsson (1968, p. 75).

223. Åström (1973, p. 68). Structura imperiului era stratificată, aşa cum arată Åström: „Aristocraţia lor veche, organizată sub forma unei corporaţii cavalereşti, era germană ca limbă şi mod de a gîndi. Acelaşi lucru se putea spune despre aşa-numiţii «*bürgeri*» din cele mai importante antrepozite comerciale, în Riga cea stabilă, în Revalul stagnant şi în Narva înfloritoare. ...Guvernatorii generali şi guvernatorii, cu micile lor curţi şi funcţionari şi servitori din Suedia şi Finlanda, administrau ducatele în numele Coroanei suedeze; baza autorităţii lor o formau garnizoanele din Suedia şi Finlanda. Nobilimea estonă şi livoniană trăia în domeniile sale înconjurată de o ţărănime înrobită care vorbea o altă limbă decît aceea a stăpînilor lor." Din punctul de vedere al acestor regiuni estice ale Balticii, secolul al XVII-lea a reprezentat o luptă permanentă, cu nu prea multe reuşite, împotriva invaziei

capitalului străin. Vezi Arnold Soom: „Fără îndoială, lipsa capitalului a jucat un rol important [în această problemă]. Deoarece, pentru a fi cu adevărat competitiv în relațiile cu olandezii, era necesar un capital foarte mare" (1962, p. 458).

224. Roberts (1973a, p. 4), care susține de asemenea că, drept urmare, încercarea de a asigura o „situație financiară permanent stabilă" a eșuat, dar „nu poate exista vreo îndoială asupra importanței economice a imperiului pentru Suedia însăși" (pp. 4, 5, 6). Lundkvist consideră și el că „aspirațiile comerciale" ale Suediei în imperiul său baltic au eșuat, excepție făcînd avantajele care le reveneau din controlul asupra Rigăi și, ca urmare, accesul la inul și cînepa care erau cultivate în hinterlandul acesteia. „Statisticile privind comerțul de la Riga indică o certă tendință ascendentă în ultima parte a secolului al XVII-lea; iar importanța orșului a crescut constant" (1973, p. 47). Dunsdorfs afirmă că pentru comerțul cu piețe de desfacere în afara regiunii baltice, în secolul al XVII-lea existau numai trei porturi importante: Danzig (Gdansk), Königsberg și Riga (vezi 1947, p. 2). Jensch remarcă o creștere a numărului navelor care intrau în portul Riga - de la 96 între anii 1600-1609 la 263 între 1650 și 1657, din care navele olandeze au sporit de la 65 la 221 (vezi 1930, p. 88).

225. Numărul navelor a crescut de la 40 la circa 300 anual în a doua jumătate a secolului. Vezi Dunsdorfs (1947, p. 6).

226. Vezi Jeannin (1969, p. 95).

227. Ågren (1973a, p. 9).

228. Vezi Carr (1964, pp. 20-21).

229. Roberts (1958, II, 1958, p. 59; și vezi tratarea problemei la pp. 57-60). Vezi, de asemenea, Samuelsson (1968, pp. 53-54).

230. Vezi Roberts (1958, II, 1958, pp. 50-52). Vezi, de asemenea, Kåre D.Tonnesson: „Marea majoritate a țăranilor supuși muncii de clacă se aflau printre arendașii nobililor [*frälsebönder*]. Munca de clacă s-a răspîndit și a devenit mai împovărătoare în secolul al XVII-lea ca urmare a creării marilor domenii agricole [*exploitations*] concentrate în jurul castelelor nobililor, care fuseseră construite în această perioadă cu o nouă strălucire" (1971, p. 307). Tonnesson observă că deosebirile regionale erau acestea: existau puține domenii în nord, fără îndoială pentru că în această zonă sistemul fiscal-comercial de organizare agrară nu putea deveni rentabil; era însă o mare concentrare la vest de Stockholm și în fostele provincii daneze Scania și Halland.

231. Vezi Carlsson (1972, p. 575).

232. Dahlgren (1973a, p. 109).

233. Vezi Roberts (1958, II, pp. 55-56).

234. Hatton (1974, p. 4, nota 2). Tonnesson (1971, p. 308) afirmă că proporția terenurilor nobililor a crescut de la 15% în 1560 la 60% în 1655. Jutikkala spune că din anul 1600 pînă la jumătatea secolului, în Suedia creșterea a fost de la o pătrime la două treimi, iar în Finlanda de la 5% la 50% (1975, pp. 159-160).

235. Roberts (1958, II, p. 153). Declarația făcută de un purtător de cuvînt al țărănimii este citată de Roberts din G.Wittrock (1927).

203. Această prezentare se bazează pe un capitol din cartea lui Roberts intitulat „Armata"; vezi, de asemenea, „Marina" (1958, II, capitolele 3 şi 4). Avînd în vedere aceste realizări, nu este de mirare că armata suedeză a servit drept model pentru Cromwell, pentru *Le Roi-Sergent* (Frederic Wilhelm I al Prusiei, „regele-soldat") şi pentru Petru cel Mare (vezi Nordmann, 1972, p. 147).

204. Vezi Bowman (1936, pp. 343-344) şi Åström (1973, pp. 92-94). Cheltuielile de război au crescut drastic între anii 1630 şi 1635, perioada licenţelor. Înainte de 1630, pe suedezi războiul îi costase anual 500 000 rixdaleri, iar după aceea 20-30 de milioane. Jeannin afirmă: „Premisa cea mai importantă a acestei escaladări [a cheltuielilor] era că războiul generează război" (1969, p. 324). El citează pe Gustav Adolf, care în 1628 scria: „Dacă nu putem spune *bellum se ipsum alet* [războiul ajută războiul], nu văd cum putem reuşi să realizăm ceea ce am început". Întrebarea esenţială este: autorizaţiile prusace au dat ele posibilitatea suedezilor să facă faţă cheltuielilor de război care au crescut separat, sau Tratatul de la Altmark şi autorizaţiile prusace care izvorau din acesta le-au dat posibilitatea să sporească cheltuielile de război - pentru ei şi pentru alţii? Analizînd solvabilitatea Suediei, la care a ajuns *fără* vînzarea funcţiilor, o realizare pe care Franţa nu putea s-o obţină, Roberts comentează: „Un posibil răspuns la această dificultate [slăbiciunea bazei de impozitare a Suediei] constă în paradoxul că securitatea şi solvabilitatea pot fi aflate în ceea ce le-a apărut victimelor Suediei ca agresiune. Războiul poate fi declanşat pentru a susţine războiul şi în afară de aceasta poate aduce o răsplată bogată: o economie de război, mai degrabă decît o economie de pace, se potrivea nevoilor Suediei." În plus, atunci cînd, mai tîrziu, „armatele ei au încetat să mai inspire teamă vecinilor, insuficienţa reală a resurselor sale a devenit tot mai vizibilă" (1973a, pp. 12, 14).

205. „Antreprenorul suedez Louis de Geer [de fapt un olandez care a investit şi a trăit în Suedia] a declarat în 1644 că tunul din fier putea fi procurat pentru flota de război la o treime din preţul tunului din aramă... În deceniile care au urmat, tunul din fier, în prezent îmbunătăţit într-o asemenea măsură încît se putea compara cu armamentul de artilerie mai vechi chiar din punct de vedere tehnic, a cîştigat teren pretutindeni" (Glamann, 1977, p. 243).

206. „Se poate observa o trecere de la obiecte fabricate din aramă la cele produse din fier. La aceasta a contribuit parţial scăderea preţului produselor din fier, dar şi faptul că oalele şi cratiţele din fier se curăţau mai uşor şi nu afectau gustul mîncării" (Glamann, 1977, p. 203).

207. Samuelsson (1968, p. 28).

208. Samuelsson (1968, p. 30). Vezi, de asemenea, modul în care este prezentată tehnologia minereului de fier din Suedia (pp. 30- 31).

209. Vezi Roberts (1958, II, p. 29).

210. Roberts citează colonizarea Varmlandului de către Carol al IX-lea (1599-1611) ca un „faimos exemplu al valabilităţii afirmaţiei sentenţioase a [istoricului suedez Erik Gustav] lui Geijer potrivit căreia „fierul a fost începutul ţării" (*järnet bryter bygd*)" (1958, II, p. 36);

Roberts vorbeşte şi despre intervenţia statului în industria fierului (pp. 29-31, 35-36).

211. Aici, şi la nota de subsol nr. 205, De Geer este identificat ca olandez, deoarece în Suedia aşa era considerat. Dar familia De Geer ilustrează mobilitatea capitalului. Din motive de conjunctură politico-economică, familia De Geer din Liège şi-a mutat „cartierul general" la Amsterdam de-abia la sfîrşitul secolului al XVI-lea (vezi Yernaux, 1939, pp. 101, 120-124). Vezi, de asemenea, referirea (p. 195) la investiţiile olandeze în industriile realizate în *Verlagssystem* din Europa centrală şi nordul Italiei. Kamen susţine că aceşti investitori erau flamanzi şi valoni sau belgieni, adică din sudul Ţărilor de Jos - şi Liège? (vezi 1972, pp. 92-99). Acest lucru este valabil pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea, perioadă din care a luat exemplele; dar în timpul Răscoalei Ţărilor de Jos, mulţi dintre aceşti flamanzi s-au stabilit în Olanda, iar după aceea au investit în alte ţări. În aceste ţări, în secolul al XVII-lea, ei erau consideraţi olandezi, şi nu numai de către „englezii contemporani" cărora Kamen le atribuie „folosirea cuvîntului... [care] ascundea" faptul că erau flamanzi (1972, p. 95). Cel mai adesea folosirea unui cuvînt mai mult dezvăluie decît ascunde realitatea socială.

212. Nordmann (1972, p. 137).

213. Samuelsson (1968, p. 31).

214. Vezi Roberts (1958, II, pp. 37-38). Brigitta Odén, într-o comunicare personală, mi-a scris că ea se îndoieşte de aceasta, deoarece, în afara producerii mangalului, „forţa de muncă avea o înaltă calificare şi era organizată ierarhic".

215. Heckscher (1954, p. 99). Un studiu al lui Munktell (1934) indică faptul că muncitorii se ocupau atît de minerit cît şi de primul stadiu al topirii minereului în colibele lor şi că proprietarii turnătoriilor îi aprovizionau în primul rînd cu lemne. Am avut acces la acest studiu cu sprijinul lui John Flint. Acest *Verlagssystem*, denumit aici *utarbetningsträtt*, a fost de asemenea folosit pe scară largă în producerea cuprului. Vezi Roos (1976, p. 59) şi, de asemenea, Boëthius (1958, pp. 148-149).

216. Vezi Samuelsson (1968, pp. 28-29). Exportul de cereale a scăzut practic la zero în secolul al XVII-lea. Vezi Åström (1973, p. 67, tabelul 5). Exportul lemnului de construcţie s-a redus atît din cauza concurenţei norvegienilor, cît şi a embargoului guvernului aplicat exportului de lemn de stejar, de care Suedia avea nevoie pentru propriile sale nave. Vezi Samuelsson (1968, p. 29).

217. Vezi Samuelsson: „Lupta dusă în secolul al XVII-lea pentru o marină comercială «naţională», ca să nu mai vorbim de eforturile Suediei făcute pentru industria casnică şi pentru comerţ în general, poate fi comparată cu aspiraţiile unei foste colonii care, odată obţinînd autonomia politică, încearcă să se elibereze şi de jugul economic. Paralela poate fi schiţată, probabil, cu şi mai mult curaj. „Aşa cum unele state africane nou-apărute au fost preocupate să-i păstreze pe foştii funcţionari coloniali pentru a ajuta la conducerea economiei şi a

au dus la expansiunea statului naţional şi la noi forme ale economiei naţionale" (1976, p. 65, nota 35).

179. Termenul a fost „importat, ca şi mulţi alţii, din Germania, pentru a-i desemna pe toţi cei care aveau aceleaşi drepturi şi datorii, aceleaşi revendicări faţă de societate şi aceleaşi funcţii în societate" (Roberts, 1953, I, p. 285).

180. Vezi Roberts (1958, II, p. 48).

181. Vezi Wallerstein (1974, pp. 312-313). Perry Anderson prezintă un argument similar, susţinînd că „indicele comercializării în agricultură era probabil cel mai scăzut din continent" (1974a, p. 179).

182. Într-adevăr, P.Anderson susţine că „Reforma lui Vasa [exproprierea bisericii de către Gustav Vasa între 1527 şi 1542 cu sprijinul oportun al Reformei] a fost, fără îndoială, cea mai reuşită operaţie economică de acest fel realizată de o dinastie din Europa" (1974a, p. 173). Anderson detaliază realizările economice ale monarhiei, ca şi măsurile centralizării administrative. El conchide că, totuşi, aceste măsuri „nu au fost îndreptate împotriva aristocraţiei, care a manifestat o solidaritate fundamentală cu regimul în toată perioada domniei[lui Gustav Vasa]" (p. 174).

183. Roberts (1958, II, p. 120), care prezintă un tablou general al transformării economice sub Gustav Adolf (cap. 2, *passim.*). Monopoluri au fost, de fapt, şi înainte, prin anii 1580, în care Willem van Wijck a jucat un rol important; totuşi acestea nu au durat.

184. Glamann (1977, p. 242). Despre prioritatea cuprului printre metale (după argint şi aur), în secolul al XVII-lea, vezi Kellenbenz (1977b, p. 290).

185. Elliott (1966, p. 300). Una din consecinţele acestei inflaţii, începută în secolul al XVI-lea şi culminînd în secolul al XVII-lea, a fost concentrarea puternică pe plan intern a capitalului (vezi Ruiz Martín, 1970, p. 60).

186. Vezi Elliott (1966, pp. 300, 329, 344, 352-353, 361, 365). Baterea monedelor din cupru (*vellón*) în Castilia a încetat abia în 1693.

187. P.Anderson, de exemplu, susţine că „punerea în circulaţie a noii monede de cupru (*vellón*) de către Lerma cu prilejul devalorizării de la 1599 a fost aceea care a creat o mare cerere mondială pentru produsele resurselor Kopparbergului de la Falun" (1974a, p. 183). Este cert că nu a fost un accident faptul că „o schimbare în politica monetară a guvernului suedez" a avut loc în 1599; în acel an a început „punerea în circulaţie în cantităţi enorme a monedei *vellón* din cupru pur [ceea ce] a dus la o creştere bruscă a preţului cuprului după anul 1600" (Roberts, 1958, II, p. 33).

188. Vezi Van der Wee (1977, p. 299).

189. Heckscher susţine că scopul acestei operaţiuni era pe de o parte să ridice preţul cuprului, iar pe de altă parte să reducă nevoia de a importa argint (1954, pp. 88-89).

190. Vezi Glamann (1977, p. 243).

191. Glamann susţine că producţia minelor din centrul Europei scăzuse din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (1977, p. 189).

Roberts susţine că Războiul de 30 de ani a fost cel care a întrerupt extracţia din minele ungureşti şi a scos din circulaţie minele din Turingia (1958, II, p. 90). Kellenbenz respinge ambele explicaţii şi consideră că declinul producţiei din Ungaria şi, drept urmare, declinul de pe piaţa centrală germană a cuprului s-a datorat „supraabundenţei cuprului suedez" (1974, p. 262; vezi, de asemenea, 1977b, p. 340).

192. Vezi Roberts (1958, II, p. 90). Vezi Heckscher: „Industria cuprului a constituit cea mai puternică legătură între expansiunea politică a Suediei şi dezvoltarea ei economică" (1954, p. 85). În cele din urmă cuprul suedez va fi concurat de cel japonez, care a apărut pentru prima dată pe piaţa Amsterdamului în 1623; rămîne, însă, o problemă controversată dacă înainte de 1650 această concurenţă a fost semnificativă. Vezi referirile la dezbaterea acestei probleme în Roberts (1958, II, p. 97, nota 3); vezi, de asemenea, Nordmann (1964, pp. 474-475).

193. J. de Vries (1976, p. 21).

194. Treue (1957, p. 28). Vezi Polisensky: „Gothenburg şi alte oraşe erau doar avanposturi ale Olandei pe pămîntul Suediei, în timp ce cuprul şi oţelul său deveniseră mărfuri controlate de grupuri de antreprenori mixte olandezo-suedeze ca acelea reprezentate de familii ca Trip şi De Geer" (1971, p. 175). Vezi, de asemenea, Roberts: „Dezvoltarea noului Göteborg care a luat naştere după 1619 este semnul care pune în evidenţă această schimbare de orientare [spre Occident]. Pentru că întreg comerţul Göteborgului era în afara regiunii baltice; cea mai importantă din pieţele sale era Amsterdam; căpitani de nave olandezi se stabileau la Göteborg, aşa cum se stabileau la Hamburg, pentru a putea face comerţ în mod liber cu Spania, sfidînd prohibiţia Statelor Generale" (1958, II, p. 122).

195. Glamann (1977, p. 244).

196. Vezi Roberts (1958, II, p. 28). Avem exemplul lui Willem van Wijck dintr-o perioadă anterioară, în anii 1580.

197. Glamann (1977, p. 245).

198. Data respectivă a trezit interesul. Compania a fost întemeiată la 24 iulie 1619, an al unei acute crize comerciale. A fost, de asemenea, un an de criză politică în Olanda. La 23 aprilie, Sinodul de la Dordrecht a condamnat oficial cele cinci puncte ale arminienilor, prin aşa-numita *Sententia Remonstrantium*, iar la 13 mai, Oldenbarnevelt a fost executat. A încercat oare în mod deliberat Gustav Adolf să folosească conjunctura de slăbiciune politică a regenţilor implicaţi foarte mult în comerţul baltic, care tindeau să fie în tabăra arminiană, o slăbiciune combinată cu criza comercială generalizată?

199. Vezi aspecte ale acestor probleme în Roberts (1958, II, pp. 92-98) şi Glamann (1977, pp. 245-246).

200. Nordmann (1972, p. 133).

201. Nordmann (1972, p. 133). Armata suedeză a fost astfel prima armată modernă care nu se deda jafului (vezi Hutton, 1968, p. 524).

202. Roberts (1958, II, p. 189). Cealaltă ţară care menţinuse această tradiţie a infanteriei a fost Elveţia.

159. Borelli (1974, p. 15).

160. Stuart Woolf explică aceste asemănări: „În ambele țări, acțiunile reformatoare ale conducătorilor (Vittorio Amadeo II, Carlo Emanuele II - Marele Elector, Frederic William I) erau îndreptate în mod conștient împotriva unei nobilimi considerate ca un prim obstacol în calea creării unei monarhii absolutiste centralizate; a luat ființă o nouă administrație centrală, privilegiile fiscale ale nobilimii au fost atacate; dar în ambele cazuri nobilimea și-a menținut o parte majoră a imunității fiscale, în timp ce controlul ei asupra administrației locale a rămas practic neatins" (1964, p. 283).

161. Privitor la creșterea puterii proprietarilor de pămînt, vezi Jeannin (1969, p. 69); referitor la extinderea arendei în dijmă la Liège, vezi Ruwet (1957, p. 69).

162. Vezi, de exemplu, Weis (1970), care compară situația din partea de vest a Germaniei (cu excepția Renaniei) și din Franța. Țăranii dețineau 35% din pămînt în Franța și 90% din pămînt în Germania la vest de Elba; de aceea „situația economică, socială, juridică și psihologică" a țăranilor francezi „în secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea [a fost] mult mai defavorabilă...deși solul francez era mai fertil, iar progresul general al metodelor din agricultură mai mare" (p. 14). Vezi, de asemenea, Blaschke (1955, p. 116) despre Saxonia.

163. Vezi expunerea pe această temă în Lütge (1963, p. 139 și 1965, p. 685). Conceptul *Wirtschaftsherrschaft* a fost inventat de Alfred Hoffmann, care l-a gîndit în mod explicit ca pe o cale de mijloc între vechiul *Rentenherrschaft* și noul *Gutsherrschaft* astfel: „În această formă, majoritatea covîrșitoare a pămîntului arabil rămîne, ca și înainte, împărțit în ferme individuale, independente, de tip țărănesc [*bäuerlichen Wirtschaften*]. Totuși, printr-o mai mare centralizare a predării impozitelor [*Abgaben*] și o mai mare implicare în efectuarea de servicii seniorului, fermele țărănești devin mai strîns legate între ele decît înainte într-o asociație economică [*Verband*]. Această asociație cuprindea nu numai activități economice exclusiv din domeniul agriculturii, ci și o serie de activități meșteșugărești, fiind strîns legată de o firmă [*selbständingen Organisation*] orientată spre piața de export" (1952, p. 98). Hoffmann crede că trecerea de la *Rentenherrschaft* la mai moderna și capitalista *Wirtschaftsherrschaft* a dus la o creștere sensibilă a rentabilității marii proprietăți (*grundherrlichen*)" (pp. 166-167).

T.M.Barker afirmă că *Wirtschaftsherrschaft* reprezintă „un «domeniu-fermă» centralizat, raționalizat administrativ...care combina agricultura domenială și producția meșteșugărească cu numeroase tehnici de extragere a profiturilor din munca privată a agricultorilor" (1974, p. 27). Makkai sugerează că trăsătura principală este că proprietarul de pămînt „a exploatat drepturile sale de monopol (cîrciumă, mori, abatoare etc.), angajîndu-se în același timp în acțiuni comerciale riscante pe cont propriu pentru a-și mări venitul" (1975, p. 230). Makkai crede că este „nerezonabil" ca acesta să fie considerat ca un al treilea tip de sistem economic (p. 231). În măsura în care accentul

cade pe activităţile comerciale ale proprietarului, el are dreptate şi poate să-l citeze chiar pe Alfred Hoffmann însuşi, care a scris un întreg articol despre *Grundherr* ca antreprenor (1958). Dar în măsura în care *Wirtschaftsherrschaft* era „raţionalizat administrativ", se deosebeşte de tradiţionalul *Grundwirtschaft*. S-ar putea foarte bine ca toate domeniile *Grundwirtschaft* să se îndrepte în această perioadă spre *Wirtschaftsherrschaft*.

164. Despre declinul vechiului rol financiar al Genovei de „bancher" al Spaniei în anii 1620, vezi Van der Wee (1977, pp. 333, 375). Despre noul rol al Genovei ca „bancher" al Europei prin investiţii în titluri de rentă ale statului (*titoli pubblici*), mai întîi al Franţei şi al statelor habsburgice, apoi al Angliei, Scandinaviei, Saxoniei etc., vezi Dermigny (1974, p. 549). Dermigny afirmă că investiţiile financiare genoveze erau atît de modeste încît „s-ar putea vorbi, forţînd puţin termenii, despre parazitism, stadiul cel mai înalt al capitalismului" (p. 562).

165. Rapp (1976, p. 37). Fanfani remarcă, de asemenea, că în secolul al XVII-lea a existat o reală emigraţie din Italia (1959, pp. 130-131).

166. Bulferetti (1953, p. 47).

167. Woolf (1964, p. 283).

168. Sereni (1961, p. 188, 210). Villani spune acelaşi lucru: „În secolul al XVII-lea nu a fost un regres [al sectorului agricol din Italia], ci o continuitate a dezvoltării" (1968, p. 124).

169. Sereni vede în orez „o forţă de propulsare hotărîtoare pentru dezvoltarea agriculturii capitaliste" (1961, p. 187). Vezi, de asemenea, Glamann (1977, p. 201), care consideră introducerea porumbului în Peninsula Iberică un fenomen paralel.

170. Da Silva (1964a, p. 485); vezi, de asemenea, pp. 490-491; Carmona (1964, pp. 106-107).

171. Vezi Romano (1968, p. 735).

172. Ventura (1968, p. 719).

173. Roberts (1958, II, p. 20).

174. Vezi Roberts (1958, II, p. 21).

175. Roberts (1958, II, p. 21).

176. Karl-Gustav Hidebrand afirmă că principalul avantaj pe care îl prezenta poplinul de import asupra produsului indigen nu era rezistenţa sau eleganţa, ci faptul că produsul de import avea „calităţi comparativ constante" (1954, p. 101).

177. Vezi Roberts (1958, II, pp. 139-142).

178. Hans-Edvard Roos se referă la studiul meu despre „mecanismul basculant" din volumul întîi al acestei lucrări (1974) şi spune: „Aceasta nu corespunde condiţiilor din Suedia. Deşi finanţele statului se caracterizau, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prin deficite mari, aceasta nu a dus la o «spirală descendentă» într-un stat mai slab şi, ca o consecinţă, cu o poziţie periferială. Dimpotrivă. Un punct fundamental în această teză îl constituie faptul că s-au găsit noi căi de ieşire din această dilemă, căi care în cele din urmă

erau extrem de slab pregătite pentru a putea reacţiona împotriva protecţionismului din ce în ce mai frenetic al ţărilor vecine" (1962, p. 465). Van der Wee susţine că renaşterea sudului Ţărilor de Jos în secolul al XVII-lea este de fapt însoţită de o „clară dezurbanizare" şi de o „reîntoarcere la o agricultură autosuficientă, *tradiţională*" (1978, p. 14, 17).

137. Acest lucru era valabil în special înainte de 1648. Stols citează un iezuit din Bruges, care, vorbind despre America hispanică, spunea în 1617: „De-acum încolo accesul spre India pare să fi devenit dificil pentru flamanzi şi aceasta din cauza trădătorilor olandezi" (citat în Stols, 1976, p. 40).

138. Brulez (1967, p. 89). Această opinie este împărtăşită şi de Craeybeckx (1962, pp. 413-418), care admite totuşi existenţa unei „deplasări a punctului de gravitate economic spre sate" (p. 419). A existat de asemenea o deplasare spre Liège. Vezi Kellenbenz: „S-a spus că nenorocirea Ţărilor de Jos spaniole a fost norocul Liège-ului" (1965, II, p. 393). Vezi, de asemenea, Jeannin (1969, p. 70).

139. Vezi Brulez (1967, pp. 94-99); Craeybeckx (1962, p. 416). Această opinie este reafirmată şi în expunerea lui Baetens despre pirateria făcută de flamanzi, o afacere înfloritoare din secolul al XVII-lea pînă la Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei. Baetens vorbeşte despre impactul *negativ* al acesteia asupra negustorilor din Anvers, care foloseau nave de transport olandeze pentru intensul lor comerţ; aceasta ne arată care era principalul canal prin care flamanzii ocoleau restricţiile legale impuse economiei lor (vezi Baetens, 1976, p. 74).

140. Meuvret susţine că era anul 1636 (1953, p. 216); Cipolla menţionează anul 1619 (1958, I, p. 392).

141. Vezi Cipolla (1958, I, pp. 392, 394).

142. Bulferetti (1953, p. 53).

143. De Maddalena (1974b, p. 77). „Economia Milanului a intrat indiscutabil într-o fază de impas, de stagnare" (p. 79).

144. Caizzi (1968, p. 6).

145. Vezi Bulferetti şi Constantini (1966, p. 35).

146. Rapp afirmă că totalul forţei de muncă în sectorul de export a fost redus în a doua jumătate a secolului al XVII-lea la nivelul absolut al anului 1539, „înainte ca avîntul industrial" să înceapă (1976, p. 104). El adaugă: „Portul Veneţiei nu s-a ruinat din cauza dificultăţilor economice ale secolului al XVII-lea, ci s-a transformat din pivot al comerţului mondial în port de deservire regională" (p. 105). Lane arată că Veneţia nu mai putea să ţină flotele rivale în afara Mării Adriatice sau să împiedice dezvoltarea porturilor rivale (vezi 1973, p. 417).

147. Liebel (1965a, pp. 295, 300).

148. Bürgin (1969, p. 220), care spune că spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, Elveţia „a devenit centrul mondial" al industriei ceasurilor (p. 227).

149. Bürgin (1969, p. 221).

150. „Baza politică pentru o dezvoltare continuă a comerţului exterior", ca şi a comerţului de tranzit, care „era foarte important în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, era neutralitatea politică a statului" (Bodmer, 1951, p. 574). Mai mult, Elveţia a atras antreprenori refugiaţi aici datorită neutralităţii sale (p. 598).

151. „Guvernul francez, credincios principiului colbertian, a pus bogăţia noilor minerale obţinute [de Franche-Comté] în serviciul politicii puterii şi a livrat sare în condiţii avantajoase numai acelor regiuni care s-au arătat docile faţă de dorinţele sale" (Bodmer, 1951, p. 576).

152. „Oricît de paradoxal ar părea pentru secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, tocmai lipsa unei politici comerciale mercantile bine definite a ajutat această ţară să realizeze o balanţă de plăţi pozitivă" (Bodmer, 1951, p. 575). Desigur, antimercantilismul nu a exclus împrumuturile de stat acordate antreprenorilor, împotriva absenţei taxelor vamale existînd opoziţie - de exemplu din partea corporaţiilor din Geneva (vezi Piuz, 1970a, p. 9).

153. Bodmer (1951, p. 598), care afirmă că Elveţia „exporta nu numai mărfuri industriale în cantităţi mari, dar şi unele produse ale economiei ei montane [*Alpwirtschaft*], printre care brînză şi carne de vacă".

154. Vezi Rapp despre Veneţia (1976, p. 159); Bulferetti şi Constantini despre Genova (1966, pp. 48-50); Kisch despre Aachen (1964, p. 524); Mendels despre Flandra (1975, p. 203); şi J.de Vries despre Zürich (1976, p. 97). În Olanda textilele au trecut din Haarlem şi Leiden la Twente şi în nordul Brabantului. Faianţa de Delft a trecut la Friesland. Arderea în biscuit a ceramicii s-a mutat dincolo de graniţele nordului Olandei. Van der Woude numeşte aceasta „ruralizarea comerţului şi industriei [olandeze]" (1975, p. 239).

155. „În timp ce producţia de lînă scădea, cea de mătase se dezvolta" (Borelli, 1974, p. 25). Vezi, de asemenea, Bulferetti şi Constantini (1966, p. 70) şi Rapp (1976, pp. 105-106). Piuz vorbeşte despre dezvoltarea unui „*Verlagssystem* urban" în producerea mătăsii la Geneva (1970a, p. 5). Kisch remarcă o trecere de la pînza de in la mătase la Krefeld la începutul secolului al XVIII-lea (1968, p. 28). Totuşi, Gino Luzzatto insistă asupra faptului că nu totul a mers bine nici chiar pentru mătase, deoarece protecţionismul francez a afectat vînzările - nu numai în Franţa, dar şi în alte părţi din Europa (vezi Luzzatto, 1974, pp. 161-162). Despre filaturile de mătase ca fabrici, vezi Poni (1976, pp. 490-496).

156. Haskell (1959, p. 48). Cealaltă latură a exportului de artă a fost activitatea turistică. Veneţia a devenit probabil primul centru modern de turism din secolul al XVII-lea (vezi J.de Vries, 1976, p. 27).

157. Vezi Romano (1962, pp. 510-513), Borelli (1974, p. 20) şi Sereni (1961, p. 207). Alături de aceasta în perioada dintre anii 1600 şi 1750 a avut loc în tot nordul şi centrul Italiei o continuă răspîndire a arendei în dijmă (*mezzadria*) (vezi Sereni, 1961, p. 205).

158. Citat în Romano (1968, p. 733).

în familie a devenit aplicabilă mai presus de toate din cauza preferinţei muncitorilor săraci fără pămînt de a se reîntoarce la «autoexploatare» în producţia de bunuri meşteşugăreşti, dacă acest lucru era necesar pentru a asigura întreţinerea de fiecare zi a familiei şi independenţa economică". Aceasta a dus la un „profit diferenţial" pentru negustorul-antreprenor, care „depăşea atît profiturile ce puteau fi realizate din relaţiile sociale de producţie în sistemul breslelor, cît şi profiturile care puteau să provină din raporturile comparabile dintre salarii şi muncă în manufacturi" (1976, p. 299). Medick este în mod deosebit interesat de „relaţia simbiotică între economia de familie şi capitalul negustorului". El susţine că „normele şi regulile comportamentale ale economiei de subzistenţă tradiţionale familiale au avut un rol mai mare în apariţia capitalismului (aş spune mai degrabă în dezvoltarea capitalismului) decît etica protestantă (1976, p. 300).

123. Romano (1974, pp. 188-189).

124. Romano (1971, p. 201).

125. Romano (1974, p. 195).

126. Procacci (1975, p. 28), care consideră această idee „prea simplistă şi radicală". Borelli dă un bun exemplu prin care explică pentru ce aceasta nu a fost o simplă chestiune de voinţă. El remarcă eforturile Veneţiei de a-şi salva industria mătăsii interzicînd, în 1588, exportul mătăsii brute. Avînd în vedere că aceasta a dus la scăderea preţului mătăsii brute pe piaţa internă, a fost încurajat exportul prin contrabandă. În 1694, două treimi din mătasea brută veneţiană era exportată clandestin (vezi Borelli, 1974, pp. 27-28). Nu era suficient să proclami politica mercantilă. Trebuia să fii destul de puternic din punct de vedere politic pentru a o aplica. În acest caz, garanţia privind concurenţa pe care o ofereau măsurile mercantile nu era suficientă pentru a învinge în lupta împotriva costurilor foarte înalte ale producţiei veneţiene.

127. Sella (1969, p. 244). Rezerva lui Rapp privind situaţia empirică este oarecum diferită. El este de acord că Veneţia a trecut de la industriile orientate spre export la industriile de servicii interne. El consideră aceasta ca o încercare, întrucîtva reuşită, de a menţine angajarea mîinii de lucru şi de aici nivelul bun de viaţă (vezi Rapp, 1975, pp. 523-524).

128. Sella (1975, p. 12). O formă de mobilitate era de fapt dezvoltarea legăturii economice între oraş şi satele înconjurătoare, cum a fost cazul Veneţiei şi al Terrafermei. Vezi Marino: „Creşterea poverii fiscale asupra producţiei din Terraferma, investiţiile în agricultură şi piaţa regională au făcut din Veneţia şi hinterlandul său o entitate organică...Consecinţa cea mai importantă a crizei [din secolul al XVII-lea] a fost însăşi apariţia bruscă a unei economii regionale integrate şi a unei politici economice coordonate" (1978, p. 100).

129. Schmoller (1897, p. 74). J.de Vries dă un bun exemplu al acestei dependenţe. În perioada pînă în 1650, negustorii de stofe din Haarlem depindeau de hinterlandurile lor pentru angajarea ţesătoarelor; dar prin 1650, această sarcină s-a mutat din punct de vedere geografic

în gospodăriile din Westfalia (şi din sudul Ţărilor de Jos). „Haarlem acţiona acum ca punct central al unei reţele de comisionari de ţesături care trimiteau acolo pînzeturi pentru înălbit şi vînzarea finală" (1976, p. 97).

130. *Die Handlung von Holland* (Frankfurt şi Leipzig, 1770, pp. 251-252), citat în Beutin (1939, p. 120). Beutin citează pe Friedrich List ca împărtăşind acest punct de vedere, despre care el însuşi nu are „nici o îndoială" (1939, p. 127).

131. P.Anderson (1974a, p. 249).

132. Kuske (1922, p. 189).

133. Liebel (1965a, p. 287). Aceste oraşe, desigur, începuseră deja declinul secular în secolul al XVI-lea.

134. Kisch (1968, p. 3).

135. Kisch (1959, p. 555).

136. Vezi Pirenne (1920, V, pp. 65-69, 129-130, 193-201). Este, desigur, un interludiu mercantil şi aceasta este în sine instructiv. Aşa-numitul Colbert belgian, Jean de (Jan van) Brouchaven, conte de Bergeyck, a reuşit în 1698 să-l convingă pe electorul Maximilian Emmanuel de Bavaria, guvernator al Ţărilor de Jos spaniole, să instituie tarife vamale, să creeze *Compagnie d'Ostende* pentru comerţul în Indii, să planifice îmbunătăţirea căilor de navigaţie interne şi, în 1699, chiar să interzică exportul de lînă şi importul de textile. Dar represaliile englezilor şi olandezilor, combinate cu invidiile dintre provincii, au determinat retragerea lui Maximilian (pp. 64-69).

Cînd, în urma urcării pe tron a lui Filip al V-lea, Maximilian a fost înlăturat şi trupele sale au fost înlocuite cu trupele franceze, Bergeyck a fost din nou autorizat să aplice reformele sale colbertiste. Acesta era aşa-numitul „regim angevin" (pp. 94-105). Cînd trupele franceze au fost înfrînte de Marlborough la Ramillies în 1706, ocupaţia franceză a fost înlocuită cu ocupaţia anglo-olandeză. Tarifele au fost imediat anulate, iar centralizarea administraţiei a luat sfîrşit. Pirenne remarcă: „Astfel au dispărut ultimele vestigii ale reformelor instituite pentru a scoate ţara din starea de amorţeală în care căzuse la finele secolului al XVII-lea. Şi nimeni n-a observat aceasta. Tendinţa spre separatism, care se opusese planurilor lui Bergeyck, servea acum interesele Conferinţei [autorităţilor anglo-olandeze]. Nu mai exista un guvern central. Fiecare provincie a fost lăsată să se descurce singură şi nu s-a mai gîndit decît la interesele sale imediate. Anglia şi Provinciile Unite nu au făcut decît să aştepte, neintervenind în mod deliberat. Ele ştiau că odată pacea instalată, nu vor păstra Belgia şi de aceea cel mai bine era să o restituie lui Carol al III-lea [al Austriei] într-o stare de slăbiciune politică şi economică de natură să nu ridice nici o problemă" (p. 114). Vezi, de asemenea, Hasquin (1971, pp. 125-126).

Chiar şi Craeybeckx, care insistă asupra faptului că producţia din sudul Ţărilor de Jos nu era inferioară în această perioadă faţă de aceea a concurenţilor ei anglo-olandezi, explică criza de la sfîrşitul secolului al XVII-lea prin conjunctura nefavorabilă *generală* din Europa, care a fost „resimţită deosebit de puternic în sudul Ţărilor de Jos pentru că acestea

314. Franz Mehring explică aceasta pe scurt: „Dacă Electorul Frederick Wilhelm...urma să continue să fie măcar prinț după Războiul de 30 de ani, atunci avea nevoie, în mod evident, de o armată. Dar nu este mai puțin evident că el nu putea ține sub arme nici măcar o singură companie fără iuncheri, ca să nu mai vorbim de faptul că n-ar fi putut s-o facă împotriva iuncherilor" (1975, p. 47).

315. Carsten (1950, p. 188).

316. Carsten (1954, p. 189), care spune: „Pe baza unor mărturii cu caracter intern...pare improbabil că Frederick Wilhelm a avut, în această conjunctură, vreun plan de a deveni conducător absolut și de a guverna împotriva stărilor. Au fost mult mai multe circumstanțe care l-au silit să meargă pe această cale, în primul rînd impactul problemelor externe asupra evoluțiilor interne".

317. O prezentare detaliată a acestei istorii politice se găsește în Carsten (1954, partea a III-a).

318. Vezi Dorwart (1953, p. 17); Braun (1975, pp. 134-140). Otto Hintze susține că „există o uimitoare analogie între procesul care a creat structura administrativă a așa-numitului *Ancien régime* din Franța și apariția comisarilor prusaci. ...Intendenții [provinciali] ocupau același loc în sistemul administrativ al vechii Franțe pe care îl ocupau Ministerele de război și al domeniilor în vechea Prusie" (1975b, p. 275).

319. Dorn (1932, p. 261). „În întregul regat nu erau mai mult de 14000 de funcționari din toate categoriile. În timp ce în Franța vechiului regim lumea se plîngea mereu că erau prea mulți funcționari, în Prusia exista nemulțumirea că nu erau suficienți. Regele Prusiei nu-și putea permite să angajeze funcționari inutili." Dorn vorbește aici despre structura aparatului funcționăresc deja extins în secolul al XVIII-lea. Acest lucru este cu atît mai mult valabil pentru perioada Marelui Elector. În mod similar, Barraclough, referindu-se și el la secolul al XVIII-lea, observă: „Cumpătarea, rigidele controale asupra cheltuielilor și conducerea atentă care au dus la acest rezultat au constituit caracteristica administrației prusace" (1962, p. 400).

320. Vezi Finer (1975, p. 140). Despre colectarea impozitelor, vezi Rachel (1911, pp. 507-508), Rosenberg (1958, pp. 49-50) și Braun (1975, pp. 271-273). Carsten susține că taxa de acciz urbană a avut efecte negative, devenind un obstacol în dezvoltarea economică a orașelor" (1954, p. 198).

321. Vezi Finer (1975, p. 139). Frederick Wilhelm I (1713-1740) și-a mărit armata permanentă pînă la 80 000 de oameni (jumătate fiind străini), făcînd-o „unică în Europa în ceea ce privește pregătirea militară și disciplina" (E.Barker, 1966, p. 42).

322. Vezi Craig (1955, p. 16)și Braun (1975, p. 273).

323. „Climatul economic nefavorabil din ultima parte a secolului al XVII-lea a dat un nou impuls clasei proprietarilor de pămînt de a se ralia edificiului politic al puterii princiare care creștea în această perioadă pe teritoriile dinastiei Hohenzollern" (P.Anderson, 1974a, p. 243).

intermediul comerţului" (în Kriedte *et al.*, 1977, pp. 202-203). *A fortiori*, aşa se întîmpla în *Verlagssystem*, în care comerciantul-antreprenor putea „să hotărască dacă, ce, cum şi cît să se producă, de la început pînă la sfîrşit" (p. 214).

119. Vezi studiul lui Treue (1957, pp. 41-42). Despre evreii din Germania, vezi Treue (1955, pp. 398-399); despre anglo-olandezi în Italia, vezi Fanfani (1959, pp. 57-58, 128); despre englezi şi olandezi în Boemia, vezi Klíma (1959) şi Mika (1978, pp. 234-235); despre legătura dintre *Verlagssystem* în Europa centrală şi comerţul exterior, vezi Klím şi Macurek (1960, p. 96) şi Kriedte în Kriedte *et al.* (1977, p. 64).

120. Vezi Sombart (1900, pp. 1138-1140). Chiar producătorii din cadrul industriei casnice, care nu erau dependenţi de un negustor-antreprenor, erau reduşi, prin modul în care funcţiona piaţa, la o situaţie *de facto* analoagă, după cum subliniază Hans Medick: „Dacă micii industriaşi casnici, ţesătorul, tricoterul, forjorul de cuie sau cel ce făcea coase se prezentau la piaţă în calitate de cumpărători sau vînzători pe cont propriu şi în felul acesta acţionau în cadrul *Kaufsystem*-ului, sau dacă erau organizaţi în *Verlagssystem*, ei erau întotdeauna, direct sau indirect, dependenţi de capitalul negustorului" (1976, p. 296). *Verlagssystem* era, evident, mai avantajos pentru negustorul-antreprenor decît *Kaufsystem*, deoarece prin acest din urmă sistem producătorul direct reţinea o mai mare parte din plusvaloare. Deşi *Verlagssystem* nu se compara cu sistemul fabricii în ceea ce priveşte controlul conducerii, el constituia un progres faţă de *Kaufsystem* şi aceasta ducea la creşterea productivităţii, ale cărei profituri reveneau în mare măsură negustorului-antreprenor. În timp ce venitul din munca în acord a producătorului direct era mai mic în *Verlagssystem* decît acela obţinut în *Kaufsystem*, venitul său anual putea fi mai mare dacă avea mai mult de lucru. Vezi Schlumbohm în Kriedte *et al.* (1977, pp. 215-216, inclusiv nota 56).

121. Mendels (1972). Vezi dezbaterea privind rădăcinile istoriografice ale conceptului în Kriedte *et al.* (1977, pp. 13-35), care consideră protoindustrializarea ca fiind de „importanţă strategică" în determinarea eventualului rol economic al unor anumite regiuni în economia mondială (pp. 30- 31, nota 52). Klíma şi Macurek văd în manufactură, adică în *Verlagssystem*, „o treaptă [*jalon*] în evoluţia care ducea de la sistemul breslelor, trecînd prin manufactură, la marea producţie mecanică". Ei explică faptul că manufactura şi sistemul fabricilor ar trebui privite ca făcînd parte dintr-un proces evolutiv mai degrabă decît ca două elemente opuse ale unei rupturi adînci, prin aceea că manufactura „a adîncit diviziunea muncii" şi „a antrenat în producţie un mare număr de muncitori necalificaţi sau mai puţin calificaţi" (1960, IV, pp. 96-97). Myška spune în esenţă acelaşi lucru cînd dezbate problema manufacturilor de fier centralizate de pe teritoriile locuite de cehi (vezi 1979, pp. 44-49 şi *passim*). Vezi, de asemenea, Redlich (1955, pp. 93-97).

122. Medick face o foarte bună prezentare a modului în care funcţiona acest sistem, şi rezumă spunînd: „Ideea producţiei economice

324. „Mai presus de toate, Prusia a fost groaznic devastată [în timpul Războiului nordic] de trecerea unor trupe nedisciplinate, de jafuri, de pîrjolire şi invazie străină" (Carsten, 1954, p. 208). Evident, Brandenburg şi Cleves fuseseră devastate încă din timpul Războiului de 30 de ani.

325. Mehring vorbeşte despre „pămînturi nisipoase în Mark şi Pomerania" şi arată că pentru iuncheri, „fiecare nouă companie era tot atît de bună ca şi un nou domeniu", aducîndu-le „chiar fără înşelătorii", un venit anual de cîteva mii de taleri (1975, p. 54).

326. Rosenberg (1958, p. 102). Mehring menţionează cum a reuşit armata formată de Marele Elector să rezolve problema lumpenproletariatului rătăcitor creat de Războiul de 30 de ani, ca şi problema nobilimii sărace cunoscută sub numele de *Krippenreiter*, „cavaleri pe cai de lemn". Ei au devenit soldaţi şi respectiv ofiţeri (1975, pp. 48-49). Vezi, de asemenea, Craig (1955, p. 11). Rosenberg arată că rolul armatei în promovarea nobilimii sărace a fost întrerupt în timpul domniei lui Frederick I (1688-1733), prin încorporarea hughenoţilor şi a germanilor de rînd la rang de ofiţeri, dar a fost reluat sub domnia regelui-soldat Frederick Wilhelm I, care „a neutralizat metodic agitaţia politică, a risipit temerile şi a reconciliat cea mai mare parte a clasei iuncherilor cu creşterea puterii centrale autocratice, invitînd nobila «armată de rezervă» să-şi recîştige în societate o poziţie sigură şi foarte onorată prin intrarea sa în rîndurile aristocraţiei profesionale din slujba statului" (1958, pp. 59-60).

327. A.J.P. Taylor afirmă că virtuţile eficienţei şi ale hărniciei „erau adevăratele virtuţi ale iuncherilor, dar pe care nu le aveau în aceeaşi măsură burghezii germani din secolul al XVIII-lea (1946, p. 29). P.Anderson susţine acelaşi lucru: „iuncherii prusaci de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al XVIII-lea formau...o clasă socială compactă, într-o ţară mică, cu rudimentare tradiţii rurale de afaceri (1974a, p. 263). În plus, munca asiduă din domenii era exact ce trebuia pentru nevoile armatei. „Comerţul cu grîu a fost determinat de pătura socială consumatoare care creştea rapid, de necesităţile armatei, de creşterea costurilor de producţie şi de variaţiile comerţului. Frederick Wilhelm I a stabilit o legătură strînsă, în acea perioadă plină de planuri, între politica comercială privind grîul, aprovizionarea armatei, economia stărilor şi reforma armatei" (Treue, 1955, p. 423).

328. „Îndeosebi în domeniul recrutării personalului, nu s-a trasat o linie rigidă între vechii ofiţeri de tranşee şi «comisarii» parveniţi. De la început, unii dintre cei care s-au contopit cu noua administraţie proveneau din armata dezordonată a funcţionarilor din *Ständestaat*" (Rosenberg, 1958, p. 56).

329. Vezi Rosenberg (1958, pp. 79, 83). Avînd în vedere situaţia economică a iuncherilor, nu existau prea mulţi bani cu care aceştia să-şi cumpere funcţii de stat.

330. Îngrădirile nu însemnau că burghezii nu puteau deveni proprietari de pămînt. Treue remarcă: „În Pomerania, Mecklenburg, Brandenburg, Boemia, Saxonia inferioară şi Westfalia, numeroşi

colonei şi generali care deveniseră bogaţi ca antreprenori de regimente şi divizii, au devenit membri ai clasei proprietarilor de pămînt prin cumpărarea de terenuri de la un nobil îndatorat" (1955, p. 414).

331. Rosenberg arată că după Frondă, în Franţa, aşa-numita *noblesse de race* a fost practic exclusă din aparatul de stat timp de două generaţii şi că în Boemia şi Moravia, o întreagă nouă pătură a luat fiinţă o dată cu victoria Contra-Reformei catolice; dar în Prusia, rezistenţa nobililor la autoritatea monarhului „nu a izbucnit sub forma unei revolte organizate şi a unui sîngeros război civil. Cei trei mari Hohenzollerni nu au împins prea departe lucrurile cu iuncherii" (1958, p. 44). Vezi, de asemenea, Carsten (1954, p. 273) despre comparaţia cu Franţa. În Prusia, Frederick Wilhelm I a adus o altă modificare în organizare. El a deschis porţile birocraţiei civile oamenilor de rînd (creînd „şanse pentru promovare nemaiîntîlnite în angajările făcute de guvernul prusac pînă în al doilea deceniu al secolului al XX-lea, cînd statul prusac a fost bastionul social-democraţilor"), transformînd armata într-un strîns unit corp al aristocraţilor" (Rosenberg, 1958, pp. 67, 70). Cele două grupuri se controlau astfel unul pe celălalt, dar aveau totuşi motive să fie mulţumite de stat.

332. Kavke (1964, p. 59).

333. Vezi Kavke (1964, pp. 55, 57). Desigur, poziţia aristocraţiei s-a mai îmbunătăţit întrucîtva. Wright vorbeşte despre faptul că aceasta a trecut „de la nadir în 1627 la zenit în 1740" (1966, p. 25). După 1740 s-a urcat pe tron Maria Tereza, care a adus o nouă centralizare. Cu toate acestea, nu ar trebui să se exagereze. Wright însuşi ne spune că: „Pe măsură ce cheltuielile Habsburgilor creşteau [în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea], nevoia de impozite devenea tot mai mare şi mai presantă, iar povara impozitului a devenit şi mai grea pentru şerb. Cînd şerbul a început să se clatine sub greutatea dărilor, statul şi-a arătat interesul faţă de acesta ca producător de venit şi a început să intervină în favoarea lui, împotriva stăpînilor care promiteau că-l vor ruina" (1966, p. 21). Astfel, răscoala ţăranilor din Boemia din 1679 a fost urmată de *Robotpatent*, emis în 1680, care limita *robota* (munca de clacă) la maximum 3 zile pe săptămînă. Polisensky consideră anul 1680 ca punct de cotitură, (1978, p. 200). Au mai fost, în plus, încă două *Robotpatents* în 1717 şi 1738. Acest tip de document nu diferă, în realitate, de acela din Brandenburg-Prusia. Vezi Spiesz (1969, pp. 33-34); Von Hippel (1971, pp. 293- 295); Slicher van Bath (1977, p. 117).

334. Vezi Kann (1973, p. 9) şi cf. T.M.Barker (1978).

335. Brandenburg, din contră, îşi transformase o populaţie iniţial foarte eterogenă (vezi Treue, 1955, p. 355) într-o ţară foarte omogenă din punct de vedere etnic, încă de la începutul epocii moderne. Vezi Carsten (1941, p. 75 şi 1947, p. 147).

336. Vezi T.M.Barker (1967) pentru o prezentare detaliată.

337. P.Anderson denumeşte Ungaria „obstacolul de netrecut pentru un stat monarhic militar", iar „vecinătatea puterii militare turceşti ...o

hotărîtoare piedică obiectivă în calea extinderii în Ungaria a unui absolutism austriac centralizat" (1974a, pp. 314-315).

338. Bérenger (1973, p. 657), al cărui articol clarifică problema dependenţei de împrumuturile de stat. El arată că aceste împrumuturi erau într-adevăr disponibile, astfel încît situaţia financiară a împăratului Leopold I (1657-1705) „nu era atît de disperată cum se credea în general şi aşa cum îi plăcea împăratului însuşi să declare" (p. 669). Dar consecinţele pe termen lung ale dependenţei de financiarii particulari nu favorizau consolidarea aparatului de stat. Ar trebui reţinut, totuşi, că războaiele cu turcii au avut un efect pozitiv asupra economiei agrare (şi astfel, probabil, asupra bazei de impozitare) în măsura în care a devenit necesar ca trupele să fie aprovizionate cu alimente. Bog (1971) consideră aceste războaie ca un factor major în refacerea tuturor statelor germane după Războiul de 30 de ani, ultimul neavînd aceeaşi funcţie, din cauza distrugerilor pe care le-a provocat. Dar distrugerile nu au afectat oare şi economia agrară în timpul războaielor cu turcii? Vezi T.M.Barker (1967, pp. 282-284).

339. Wangermann (1973, p. 12), care compară în mod nefavorabil pe Habsburgi cu monarhii francezi. Extinderea teritorială a domeniilor lor era în mare aceeaşi, dar „ceea ce era mult mai important erau omogenitatea, coeziunea, un venit regulat provenit din impozite şi facilităţi pentru acţiunile comerciale rentabile". Produsul net al muncii de clacă în Austria a fost admirabila arhitectură barocă, pentru care poate că ar trebui să fim recunoscători. Vezi Zollner (1970, pp. 279-280).

340. Vezi Wangermann (1973, p. 14).

341. Treue (1974, pp. 106-107). Drept mărturie că mercantilismul nu este niciodată total defensiv, vezi opinia lui Dorwart privind motivul pentru care în Germania s-a arătat faţă de evrei o nouă toleranţă. El vorbeşte despre „recrutarea aproape disperată a evreilor de către prinţii germani pentru a-i ajuta în redresarea din ruina comercială provocată de Războiul de 30 de ani" (1971, p. 212). În ce măsură admiterea evreilor a ajutat ne-o arată clar descrierea făcută de Dorwart deciziei din 1650 a Marelui Elector de a permite reintrarea evreilor din Polonia în Brandenburg: „În condiţiile în care gura Oderului era în mîinile suedezilor, la redeschiderea comerţului direct cu Polonia negustorii evrei ar putea fi folositori" (1971, p. 122). Pentru opinia potrivit căreia mercantilismul era „firesc" în Franţa din punct de vedere al structurii socio-economice a ţării, dar nu şi în Brandenburg-Prusia, vezi Kruger (1958, p. 65). Părerea lui Kruger face parte dintr-o polemică împotriva a ceea ce numeşte el „legenda Hohenzollernilor" a „regatului social" propagată de istoricii burghezi germani începînd cu Schmoller (1958, p. 13).

342. Vezi Lütge (1966, pp. 321-322); Bog (1961, pp. 134-135, 139); Klíma şi Macurek (1960, p. 98).

343. Vezi Tremel (1961, p. 176); Klíma (1965, p. 107); Zollner (1970, p. 283).

344. Vezi Von Braun (1959, pp. 611-614) şi Kisch (1968, p. 4).

345. Kulischer (1931, p. 13).

346. Van Klaveren (1969b, pp. 149-150). Deyon arată că „planurile mercantile erau universale", dar erau „adesea simple veleităţi, decizii pur formale, recomandări lipsite de orice eficacitate" (1978a, p. 208).

347. Klíma (1965, p. 119). Kulischer întreabă dacă după jumătatea secolului al XVIII-lea „avîntul rapid al industriei în Franţa, Prusia, Austria, Renania şi Rusia ar fi avut loc dacă nu ar fi fost pregătit în epoca precedentă, adică în perioada colbertiană" (1931, pp. 13-14).

348. Vezi Hassinger (1942, pp. 36-37).

349. Kaltenstadler (1969, pp. 489-498), şi de asemenea, Kaltenstadler (1972). Acest acces la mare explică, la rîndul său, rapida dezvoltare a industriei lînii din Boemia, Moravia şi Silezia din această perioadă. Vezi Freudenberger (1960b, pp. 389-393).

350. J.W.Stoye citează aprobativ titlul cărţii lui O.Reddich despre Austria dintre anii 1700 şi 1740: „Dezvoltarea unei mari puteri" (vezi 1970a, p. 598).

351. Macartney (1966, p. 397).

352. Samuelsson (1968, p. 69).

353. Bruford (1966, p. 293) „Înainte ca Prusia să fi putut să se socotească cu adevărat o putere independentă în Europa, ea a trebuit să depăşească serioase dificultăţi care au avut drept cauză dispunerea geografică a provinciilor sale, subdezvoltarea lor economică şi lipsa mîinii de lucru".

354. A.J.P.Taylor (1946, p. 27), care adaugă cuvintele: „fără regiuni industriale, fără oraşe importante, fără ieşire la mare, cu pămînturi pustii şi neproductive, cu o nobilime săracă şi ignorantă, cu viaţă culturală practic inexistentă".

355. Superioritatea Prusiei asupra Austriei în ceea ce priveşte structura de stat din perioada respectivă este explicată în descrierile făcute de Behrens şi Rosenberg. Behrens spune: „La urcarea pe tron a Mariei Tereza în 1740 în dominioanele Habsburgilor nu exista nimic care să semene cu o administraţie centrală, ca să nu mai vorbim de o naţiune. O administraţie centrală a început să ia fiinţă doar după 1748, şi atunci numai în aşa-numitele ţări germane moştenite - Austria şi Boemia" (1977, p. 551). Unificarea administrativă a Prusiei datează doar din timpul domniei lui Frederick Wilhelm I, adică, 30 de ani mai devreme (vezi Behrens, 1977, p. 557). Însă, „în ceea ce priveşte direcţia de bază a dezvoltării sub vechiul regim, Prusia dinastiei Hohenzollern a acţionat în cooperare cu celelalte regimuri absolutiste din Europa. Poate că cea mai specifică trăsătură a sa a fost faptul că... numeroase inovaţii politice, reforme administrative şi măsuri fiscale au fost duse la extrem de conducători exagerat de zeloşi" (Rosenberg, 1958, p. 23).

356. Barraclough (1962, p. 386).

357. Leszczynski (1970, p. 104).

358. Tremel (1961, p. 177). „Pînza din Silezia a găsit pieţe de export în Olanda şi Anglia, Polonia şi Rusia. Negustorii olandezi aveau nevoie de ea pentru Spania, Portugalia şi Levant. Aşa-numitul *Schleier* silezian [voalul uşor, fin, pe care îl purtau pe cap femeile, făcut din

pînză de in sau bumbac asemănător pînzei de in] era exportat în Africa, în Curaçao şi în Indonezia. Lîna din Silezia a jucat un rol dominant pe piaţa lînii". Un alt motiv care a făcut ca Silezia să fie considerată „o bijuterie" a fost rolul determinant al capitalei sale, Breslau [Wróclaw], ce se afla în zona de trecere spre ţările din răsărit, care a ajuns să deţină monopolul (Wolanski, 1971, p. 126). Vezi, de asemenea, Hroch (1971, p. 22).

359. Kisch (1959, p. 544). Importanţa crescîndă a rolului portului Hamburg în secolul al XVIII-lea pe seama olandezilor este prezentată de Liebel (1965b, pp. 210-216).

360. Vezi Klíma (1959, pp. 37-38).

361. Vezi Aubin (1942, p. 169) şi Klíma (1957, p. 92).

362. Wright (1966, p. 20). În ciuda acestei indulgenţe, au avut loc totuşi cîteva răscoale ţărăneşti spre sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea; ele au fost înăbuşite de forţa armată. Vezi Kisch (1959, p. 549) şi cf. Michalkjewicz (1958) şi Tapié (1971, p. 121).

363. P.Anderson (1974a, p. 317). Vezi, de asemenea, Von Braun (1959, pp. 614-616) despre importanţa pe care a avut-o pentru Prusia dobîndirea Sileziei.

364. Freundenberger (1960b, p. 384).

365. Freundenberger (1960a, p. 351).

366. Vezi Kula (1965, p. 221).

367. Vezi descrierea pe care o face Craven Noii Anglii, aşa cum se prezenta în 1660: „Economia...se baza în principal pe agricultură... Tipicul oraş din Noua Anglie era un sat unde se făcea agricultură... Dar în afara Bostonului, un oraş cu un număr de probabil 3000 de suflete, agricultura de subzistenţă era atît de predominantă faţă de alte activităţi încît însuşi preotul trebuia căutat uneori pe cîmp" (Craven, 1968, p. 18).

368. Vezi Craven (1968, pp. 68-103) despre „Coloniile Restauraţiei", care includ şi cele două Caroline şi New York, capturat de la olandezi în 1664.

369. Bailyn (1955, pp. 112-113). *Instituţionalizarea* este termenul-cheie. Şi Cromwell era mercantil însă „coloniştii englezi au încercat să folosească războiul civil ca un prilej pentru a afirma o anumită independenţă, iar statul englez acceptase numeroase pretenţii atîta timp cît loialitatea faţă de Stuarţi nu era afectată. ...Perioada de înfăptuire [a guvernării engleze în colonii]... a fost mai degrabă aceea a Stuarţilor restauraţi decît aceea a republicanilor adepţi ai lui Cromwell" (Rich, 1961, pp. 330-331).

370. Craven afirmă că respectivele colonii nu au suferit „efecte nefavorabile" (1968, p. 39). Nettels spune că între 1685 şi 1720 Noua Anglie şi New York „au avut puţine exporturi spre Anglia" (1933, p. 326). Bailyn notează că s-a protestat împotriva unei prevederi din 1673 care pretindea din partea negustorilor din Noua Anglie o dublă taxă vamală - şi la portul de ieşire şi la cel de destinaţie - dar o singură taxă pentru negustorii englezi, prevedere considerată ca o „discriminare grosolană" (1955, p. 151). Kammen menţionează modul în care locuitorii din Noua Anglie au început să aibă conştiinţa că ei

reprezentau „un interes special separat de alte grupuri concurente din Londra" la sfîrşitul anilor 1670 (1970, p. 37).

371. Nettels (1952, p. 109; vezi, de asemenea, 1931b, pp. 9-10).

372. Vezi prezentarea temei în Beer (1912, I, pp. 51-53).

373. Barrow (1967, pp. 34-35). Vezi, de asemenea, Bailyn (1953, p. 386) şi Craven (1968, p. 246).

374. Lord (1898, p. 105).

375. Slicher van Bath merge atît de departe încît pretinde că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi prima jumătate a celui de-al XVIII-lea „numai marii proprietari de pămînt [europeni] puteau să producă cereale suficient de ieftin pentru a putea concura cu grînele din Pennsylvania" (1963a, p. 220).

376. Walton (1968b, pp. 365-371). Cauzele erau economice. Legăturile foarte strînse dintre negustor şi agenţii săi au redus considerabil riscurile, ceea ce a dus la specializarea rutelor comerciale. Echipajele de pe navele care făceau rutele triunghiulare erau plătite în timp ce staţionau în port, pe cînd cele de pe vasele navetă nu erau (Walton, 1968b, pp. 386-389). Ostranger merge mai departe şi se îndoieşte că interpretarea este valabilă deoarece navele nu făceau în realitate călătoria. El atribuie conceptul necesităţilor ideologice ale secolului al XIX-lea (vezi 1973, p. 642).

377. Lord (1898, pp. 124-125).

378. Barrow (1967, p. 8). Nettels consideră că o astfel de analiză trece cu vederea „veniturile invizibile" ale Angliei provenite din coloniile din nord - fluxurile de bani şi metale preţioase, prada obţinută prin piraterie, „cumpărarea" unor servicii oferite de Coroană, chiar construirea de nave pentru cumpărători englezi; dar veniturile invizibile erau chiar aşa, mai puţin vizibile, şi de aceea nu puteau, probabil, să modifice substanţial convingerea în ceea ce privea valoarea coloniilor din nord (vezi 1933, pp. 344-347).

379. Oricît de conştient era efortul care se depunea pentru a face coloniile din nord mai rentabile pentru Anglia, nu există nici o îndoială că în ceea ce priveşte atitudinea faţă de coloniile din zona extinsă a Caraibilor, poziţia pe care au luat-o englezii în acest caz a fost una de indiferenţă. Această diferenţă, determinată de „relativa *sărăcie* a pămîntului şi de clima nefavorabilă, ca şi de...absenţa minelor", a constituit şansa coloniilor respective, deoarece ea le-a permis să se dezvolte diferit de coloniile din zona tropicală şi semitropicală (Frank, 1979b, p. 60). Barrow vorbeşte despre „politica «indiferenţei salutare»" din alt unghi. El arată că, cel puţin în secolul al XVIII-lea, „pentru a-i mulţumi pe colonişti [din America de Nord britanică] era nevoie de o politică de bunăvoinţă, nu de constrîngere. În consecinţă, Walpole şi urmaşii săi au adoptat ca principiu de bază în conducere atitudinea conciliatoare, de neimixtiune. «*Quieta non movere*» a devenit astfel maxima politică a lui Walpole în administraţia colonială" (1967, pp. 116, 134).

380. Vezi Nettels (1931a, p. 233). În ceea ce priveşte perioada, Nettels se referă la opinia lui G.L.Beer potrivit căreia coloniile din nord au devenit valoroase ca piaţă numai după 1745. Nettels susţine că

această opinie este greşită şi că acestea erau preţuite încă de la sfîrşitul secolului al XVII-lea (vezi 1931a, pp. 230-231). Kammen consideră 1713 ca anul după care „toate resursele coloniale [inclusiv cele din coloniile de nord] erau apreciate [de englezi] ca importante în ceea ce privea contribuţia la autosuficienţa imperiului" (1970, p. 46). Bruchey consideră că aceasta ar fi avut loc „în perioada colonială ulterioară" (1966, p. 8). Coleman ne dă perioada cea mai veche. El afirmă: „coloniile Angliei din America de Nord au oferit cea mai surprinzătoare creştere netă a cererii după 1650, aceasta deschizînd o piaţă exclusivă pentru produsele industriale engleze exact atunci cînd comerţul intereuropean scăzuse şi cînd concurenţa se înăsprea" (1977, pp. 197-198).

Poate că ceea ce a avut loc a fost transformarea intenţiei (care a început să se manifeste în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea) în realitate (la mijlocul secolului al XVIII-lea). Datele lui Farnie pentru coloniile din cele două Americi luate la un loc arată că, funcţionînd ca piaţă pentru mărfurile engleze, coloniile au crescut de la 10% în 1701-1705 la 23% în 1766-1770, iar ca sursă de importuri în Anglia de la 19% la 34%. Rolul coloniilor continentale (atît din nord cît şi din sud) a depăşit pe acela al Indiilor de Vest pentru prima dată în 1726-1730. Farnie sugerează că această „americanizare" a comerţului extern al Angliei - el împrumută expresia de la Schlote - a dus la o „posibilă supra-dependenţă", care explică dificultăţile economice ale Angliei în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1962, p. 214). Aceasta mi se pare foarte îndoielnic - într-adevăr, ca ideologie mercantilă dusă la extrem. Adevărul este mai degrabă că, aşa cum vom vedea, Anglia nu a putut face ca teritoriile coloniale din nord să nu mai fie o zonă semiperiferială, şi de aceea Anglia şi-a creat noi dificultăţi. Iar dacă acestea nu au venit de acolo, au venit din altă parte.

381. Vezi Nettels (1933, p. 322).

382. Vezi M.L.Hansen (1945, pp. 48-50).

383. McLachlan (1940, p. 4).

384. Åström (1962, p. 15).

385. Åström (1962, p. 20). Din importurile engleze cuprinzînd toate articolele din Europa nordică în 1699-1700 - cînepă, in, gudron, smoală, fier, potasă - 48% proveneau în principal din Suedia; 26,4% veneau din Rusia; 24,1% din ţări din Est; şi numai 1,5% din Danemarca-Norvegia. Totuşi, mărfurile ruseşti tranzitau prin Narva, care se afla în mîinile suedezilor, iar mărfurile din ţările de est prin Riga, şi aceasta în mîini suedeze (vezi Åström, 1962, p. 99).

386. Rezistenţa era triplă. Se opuneau comercianţii din coloniile din nord. Se opunea marina, a cărei principală preocupare era să obţină cele mai bune şi mai ieftine depozite navale. Opinia publică engleză devenise suspicioasă faţă de monopoluri. Vezi Lord (1898, pp. 38-39).

387. Vezi Lord (1898, p. 56) şi Nettels (1931a, p. 247).

388. Vezi Nettels (1931a, pp. 255-264). Rees ne prezintă o dovadă că eliberarea de dependenţa de Suedia constituia o preocupare. El relatează că în ciuda opoziţiei îndelungate a meşterilor fierari englezi

față de producerea de fier forjat și a articolelor din fier din America de Nord, cînd prețul fierului a crescut mult în 1717 din cauza relațiilor încordate cu Suedia, s-a „propus să se găsească o nouă sursă de aprovizionare, în lista de produse incluzîndu-se fier în bare și fontă brută, producția cărora avea să fie încurajată în colonii sub supravegherea antrepozitelor navale“ (1929, p. 586). Legea nu a fost adoptată, însă, din cauza morții regelui Carol al XII-lea al Suediei și, în consecință, a îmbunătățirii relațiilor anglo-suedeze.

389. Nettels afirmă că aceștia „nu“ au produs „mărfurile cele mai dorite“ (1931a, p. 269; vezi, de asemenea, 1952, p. 112). Åström, însă, apreciază data de încetare a monopolului suedez asupra smoalei și gudronului în jurul anului 1728 și explică aceasta prin sporirea producției în coloniile din nord (1962, p. 111; 1973, p. 101).

390. Vezi Lord (1898, pp. 101-123) pentru constanța abilitate a coloniștilor de a eluda legile restrictive.

391. Harper (1939a, p. 9).

392. Vezi K.G.Davies (1974, p. 193).

393. Vezi Walton (1967, și 1968a) pentru prezentarea diverșilor factori care au dus la creșterea productivității.

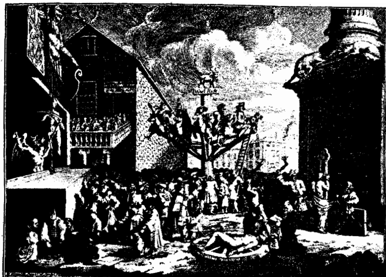
394. Dickerson (1951, p. 32).

395. Vezi Bruchey (1966, p. 9) și Ostrander (1956, pp. 77-79). Legea melasei a provocat cele mai multe proteste. „Melasa și romul ...erau factori vitali în economia colonială“ (Harper, 1942, p. 11). Principalul obiectiv al acestei legi părea a fi sprijinirea producătorilor din Indiile de Vest.

396. Vezi Dickerson (1951, pp. 46-47), care observă că, cel mult, a existat un oarecare efect asupra industriei pălăriilor. Vezi Ostrander (1956, p. 77) despre Legea melasei.

397. Vezi Harper (1942, pp. 6-8).

398. Vezi Bruchey (1965, p. 69).

„Proiectul [societății] South Sea", de William Hogarth (1697-1764), o gravură realizată în anul 1721. Pot fi recunoscute Primăria din Londra, Monumentul Londrei și biserica St. Paul. Roata norocului este sub forma unui carusel, cu directorii societății South Sea învîrtind pasagerii care se compun din acționari, o prostituată și un membru al clerului. Un drac taie în bucăți trupul reprezentînd destinul, în timp ce un preot ia parte la un joc de noroc. Întreaga scenă semnifică, după cum descrie Hogarth sub gravură, Egoismul și Ticăloșia triumfînd asupra Onoarei și Cinstei.

Capitolul VI
LUPTA ÎN CENTRU - FAZA A II-A : 1689-1763

Fenomenele sociale nu pot fi analizate decît dacă le legăm de timp şi spaţiu. Am făcut din conceptul de limite spaţiale axa centrală a analizei din această carte; dar ce facem cu timpul şi problemele perene ale periodizării despre care cei ce scriu istoria au opinii atît de diferite? Am afirmat că perioada de timp abordată în acest volum este aproximativ 1600-1750. Aceasta este apreciată ca o perioadă în care economia mondială europeană a traversat o stagnare relativă de lungă durată a producţiei totale a sistemului luat în ansamblu. (Stagnarea s-a manifestat în mod corespunzător în relativa stabilitate a creşterii generale a populaţiei, a expansiunii geografice şi a vitezei tranzacţiilor şi într-o deflaţie globală a preţurilor.) Pentru a susţine această afirmaţie, am prezentat în această carte dovezile de care dispunem[1]. În analiza noastră, am împărţit examinarea rivalităţilor din centru în două faze, din 1651 pînă în 1689 şi din 1689 pînă în 1763. Acest şir de date nu corespunde perfect cu perioada 1600-1750 pe care am menţionat-o mai sus. Din păcate, lumea reală nu este compusă din linii despărţitoare trasate exact care ar putea servi tuturor scopurilor. Dacă perioadele 1651-1689 şi 1689-1763 reflectă o situaţie economică mondială în schimbare, ele accentuează şi urmările politice ale acestor schimbări.

În prima perioadă (1651-1689), aşa cum am mai arătat, hegemonia olandeză a fost concurată cu succes de englezi şi francezi, care în 1672 au început să îşi dea seama că statul olandez nu mai era uriaşul de necontestat din trecut. Cred că în anul 1689 chiar şi olandezii erau de acord cu această opinie. Urcarea pe tronul Angliei a lui

Wilhelm de Orania şi a Mariei pare, de aceea, un moment de cotitură acceptabil[2]. Reiese deci că perioada 1689-1763 a fost aleasă datorită faptului că delimitează o perioadă de rivalitate anglo-franceză neîntreruptă. Anul 1763 ar putea fi socotit ca momentul triumfului definitiv al Angliei după aşa-numitul Război de 100 de ani, chiar dacă francezii nu s-au arătat dispuşi să-şi recunoască înfrîngerea pînă în 1815[3]. În 1689 nu era deloc clar că Anglia avea să cîştige bătălia cu Franţa. Aceasta avea o populaţie de patru ori mai mare decît Anglia şi o armată mult mai numeroasă. Era bogată în resurse naturale, avînd excelente porturi şi baze navale. În plus, producţia sa industrială creştea, în timp ce „în Anglia ritmul de creştere a încetinit după Războiul civil"[4]. Astfel, nu ar fi exagerat să susţinem, aşa cum face Charles Wilson, că „din 1689 [Anglia] a fost confruntată cu o ţară ostilă [Franţa] mult mai puternică decît au fost vreodată Spania şi Olanda"[5]. Rivalitatea părea să se manifeste printr-o serie de războaie aproape fără sfîrşit pe probleme teritoriale, de alianţe şi pieţe în Europa, ca şi pe probleme de aprovizionare (cu sclavi, cu produse tropicale şi semitropicale, cum ar fi zahărul, şi cu blănuri şi materiale necesare marinei) din zonele periferiale şi cele externe (Americile, Africa de vest, India)[6].

În 1689, Wilhelm de Orania a devenit William al III-lea, rege al Angliei, Scoţiei şi Irlandei[7]. Războiul Franţei cu olandezii, care începuse în noiembrie 1688, devenea astfel războiul Franţei cu Anglia[8]. Aceasta a marcat pentru Anglia reluarea unei „politici externe de o anvergură cromwelliană"[9]. Acest lucru a fost posibil numai datorită soluţionării politice a Revoluţiei Glorioase, soluţionare întărită şi mai mult în epoca lui Walpole şi a whigilor. În lupta împotriva Franţei, armata engleză a avut nevoie de sume mai mari decît îi fuseseră alocate în trecut. Aceasta presupunea aprobarea parlamentului, în cele din urmă sub forma garantării împrumuturilor publice. Înţelegerea din 1689, care a pus capăt relaţiilor antagonice dintre Coroană şi parlament, a făcut posibilă colaborarea necesară. Problema care se punea pentru Anglia în 1689, problemă care a persistat în întreg secolul al XVIII-lea, era dacă principalul efort militar trebuia să fie îndreptat pe uscat sau pe mare. Aceasta a fost o dispută între două şcoli de gîndire, Şcoala maritimă şi Şcoala continentală (sau militară).

Analizînd strategia, problema pe care o dezbăteau era dacă trimiterea pe continent de forțe terestre în timp de război ar consolida cauza (întrucît i-ar ajuta pe aliați) sau ar slăbi-o (armatele engleze fiind în fond prea slabe pentru a învinge armatele franceze, în timp ce marina engleză era mai bună decît cea franceză).

În spatele dezbaterii despre strategie se afla o dezbatere asupra domeniului economic. Deoarece Şcoala maritimă considera războaiele în primul rînd ca o luptă pentru noi piețe şi pentru înlăturarea concurenților, ea afirma că războaiele trebuiau duse pe mare şi în periferie. Ea considera că războiul terestru ar determina impozite prea mari, care ar lovi indirect în comerț. Şcoala continentală susținea că dacă Anglia nu se angajează într-un război terestru în Europa, francezii vor atrage de partea lor celelalte state europene (şi coloniile lor), devenind astfel capabili să excludă Anglia din sistemul vamal continental[10]. Dezbaterea economică s-a reflectat într-una socio-politică. Whigii erau moştenitorii celor care făcuseră Revoluția Glorioasă şi aveau drept doctrină „fără armată permanentă". Totuşi, în anul 1694 whigii au încetat a mai da glas unei astfel de lozinci şi au devenit de fapt protagoniştii creşterii puternice a armatei (care şi-a mărit efectivul de la 10.000 de oameni în 1689 la cel puțin 70.000 în 1711)[11]. Aşa cum afirmă J.H.Plumb: „O curioasă atitudine a whigilor!... Din [1694] whigii au devenit profund conservatori în privința principiilor constituționale...Şi voiau să pună mîna pe aparatul guvernamental şi să-l conducă...Ei considerau că, avînd în vedere protecția deplină a regelui, ar fi putut face ca guvernul să acționeze atît în interesul național, cît şi al lor personal."[12]

Ceea ce parlamentele din perioada whigilor nu autorizau în mod explicit, puteau cel puțin să treacă cu vederea. Prin mecanisme simple, armata şi marina au început să ocolească restricțiile parlamentare în timpul războaielor anglo-franceze. Armata a încetat să mai plătească, îndreptînd sumele de bani în alte direcții şi oferind parlamentului deficite *post hoc* pe care acesta se vedea obligat să le acopere; marina a lăsat să se adune datorii pentru mărfuri, servicii şi alimente, oferind şi ea parlamentului unele *faits accomplis*. Roseveare spune despre acest sistem, fals într-o oarecare măsură: „Pare uimitor că parlamentul a tolerat aceste practici, dar a

făcut-o"[13]. Acceptarea inițială a acestui sistem a fost facilitată de o schimbare în structura socială. După 1689, forțele partidului Whig au reprezentat o coaliție a marilor proprietari de pămînt, a funcționărimii care sporea și a clasei negustorilor, în opoziție cu un „partid al țărănimii" în principal format din *gentry* care era ostilă impozitelor, unei armate permanente și unui guvern „corupt". În armata care se dezvolta, actele de numire în funcție erau cumpărate; iar aceia care aveau bani să le cumpere erau mai ales fiii mai tineri ai familiilor de whigi. Astfel, această armată „avea ofițeri și comandanți proveniți din înseși familiile care controlau parlamentul"[14].

Totuși, problema nu constă în faptul că Anglia și-a creat o mare armată. Problema este că în cursul Războiului de 9 ani, acel „supliciu național"[15] pentru Anglia, a avut loc atît în armata terestră cît și în marină o transformare calitativă[16]. Transformarea a fost, evident, și mai mare în marină decît în armata terestră, deoarece oamenii de stat europeni apreciau acum că, spre deosebire de uscat, unde echilibrul puterii era posibil, „marea este una singură"[17]. Marea , așa cum vom constata, a devenit o mare a Angliei. Totuși, în 1689 flota franceză era tot atît de puternică precum flota Angliei sau a Olandei și se dezvolta într-un ritm mai rapid. Colbert o crease cu 20 de ani în urmă „practic *ex nihilo*"[18]. Construise un lanț de baze navale în Atlantic (cea mai importantă la Brest) și în Mediterană (cea mai importantă la Toulon); și împărțise flota în două escadre pentru cele două zone[19]. În afară de aceasta, flota franceză din acea perioadă era mai avansată din punct de vedere tehnologic decît flota engleză sau olandeză. Navele, deși aveau tunuri mai mari și mai grele, erau cu toate acestea mai rapide și mai ușor manevrabile. Francezii au creat un nou tip de vas, mai avansat, keciul dotat cu obuze, un mic vas cu două catarge pentru bombardarea orașelor de coastă și a fortărețelor. (Îi fusese deja util lui Ludovic al XIV-lea în atacul asupra Algerului în 1682.)

Chiar dacă flota engleză fusese neglijată sub Stuarți, iar flota olandeză devenise învechită[20], în bătălia hotărîtoare de la Barfleur din 1694 flota franceză a fost depășită numeric (44 nave de linie franceze față de 99 anglo-olandeze), depășită la număr de tunuri (3240 la 6756)[21], și depășită la manevrare[22]. În proza caustică a amiralului Mahan, flota franceză „a dispărut ca o frunză

mistuită de foc"[23]. A fost un moment de răscruce, nu numai pentru acest război, dar şi pentru cele din secolul următor: „Controlul asupra mării trecuse dintr-o lovitură în mîinile aliaţilor şi îndeosebi ale Angliei"[24] – şi se pune întrebarea pentru ce. Symcox sugerează că criza agrară din 1693 şi comerţul transoceanic francez stagnant au dus la o criză fiscală în statul francez care s-a văzut în imposibilitatea de a se mai „menţine la egalitate cu aliaţii"[25]. O parte din flotă a trebuit să fie scoasă din funcţie pentru a se economisi bani necesari armatei terestre. Aceasta indică faptul că era vorba de aceeaşi problemă cu care se confruntaseră englezii în dezbaterile dintre Şcoala maritimă şi cea continentală. În această perioadă de criză economică mondială generală, nici Anglia şi nici Franţa nu puteau suporta cheltuielile afectate pregătirii militare pe toate fronturile în acelaşi timp. Trebuia făcută o opţiune. Era normal ca englezii să încline spre marină, iar francezii spre armata de uscat.

Din cauza marii sale întinderi şi a relativei lipse a unei integrări interne, atît din punct de vedere politic, cît şi economic, Franţa părea să fi avut puţine posibilităţi de a alege[26], deşi controlul mărilor în economia mondială capitalistă a constituit în permanenţă „inelul central al lanţului de schimburi cu ajutorul căruia se acumulează bogăţia"[27]. Oricare ar fi explicaţia acestei mari înfrîngeri navale, ea i-a schimbat tactica navală a Franţei, de la *guerre d'escadre* la *guerre de course* [de piraterie]. Principalul obiectiv nu mai era distrugerea flotei inamicului şi cucerirea supremaţiei mărilor; atenţia se concentra acum asupra capturării şi distrugerii vaselor comerciale ale inamicului şi dezorganizării comerţului acestuia, folosind în acest scop atît navele marinei cît şi pe cele ale corsarilor. Asemenea tactici nu erau necunoscute înainte de 1694, dar acum ele au devenit modul principal de a opera[28]. „Distrugerea comerţului", spune G.N. Clark, „este arma firească a părţii mai slabe într-un război naval"[29]. Armă firească da, dar una de mîna a doua; pentru că era dificilă coordonarea acţiunilor navelor comandate de persoane individuale. Symcox denumeşte efortul general al francezilor „numai un succes limitat" şi arată contradicţia de bază a metodei: „Dacă guvernul nu putea să plătească lăutarul, nu avea dreptul să-i comande să cînte"[30]. În plus, în acest joc puteau fi implicate două părţi. De exemplu, în timpul

Războiului pentru succesiune la tronul Spaniei, corsarii din insulele engleze din Canalul Mînecii au operat atît de eficace încît au produs „o serioasă alarmă în rîndul francezilor, fiind capabili, mai presus de orice, să provoace pagube comerțului francez interportuar"[31].

Tratatul de la Rijswijk din 1697, care a pus capăt Războiului de 9 ani, a reprezentat doar o amînare. A fost important mai ales pentru că a marcat „primul pas înapoi pe care Franța l-a făcut" de la Richelieu[32]. Franța a fost obligată să-l recunoască pe William al III-lea ca rege al Angliei, Scoției și Irlandei și să recunoască pe Ana ca moștenitoare a acestuia. Obținerea acestei recunoașteri fusese principalul țel al lui William al III-lea în războiul pe care l-a dus. În plus, toate teritoriile obținute de Franța prin Tratatul de la Nijmegen aveau să fie restituite (cu excepția Strasbourgului și a teritoriilor alsaciene „anexate"). Astfel, Franța a cedat zone de la toate frontierele sale - părți sau întregul teritoriu al Flandrei, Luxemburgului, Lorenei, Renaniei, Pinerolo și Cataloniei[33]. În privința teritoriilor de peste mări au avut loc mici ajustări: Fort Albany a fost restituit de Franța lui Hudson Bay Company, iar Pondicherry și Noua Scoție au fost redobîndite de Franța, dar s-a menținut practic *status quo ante bellum*. Olandezii au obținut și ei ceea ce au dorit: un tratat comercial favorabil cu francezii, restabilind tariful francez de la 1664, și acceptarea de către francezi a așa-numitei Bariere a Țărilor de Jos.

Conceptul de barieră militară între Provinciile Unite și Franța are o istorie lungă. A pornit, poate încă de prin 1635, de la ideea că partea de sud (spaniolă) a Țărilor de Jos ar fi trebuit să fie o *scheidingszone*, sau stat tampon. Prin tratatul de la Nijmegen din 1678, s-au cedat, însă, Franței 16 fortărețe din partea de sud a Țărilor de Jos, deși s-a permis ca mici contingente de trupe olandeze să fie amplasate în regiuni învecinate. În 1684, francezii au capturat Luxemburgul, o situație pe care olandezii au fost obligați s-o accepte printr-un tratat de armistițiu. Toate acestea au suferit schimbări în urma Războiului de 9 ani; iar în Tratatul de la Rijswijk, conceptul de barieră a luat o nouă formă clară, olandezii primind dreptul de a instala garnizoane într-o serie de fortărețe restituite de francezi[34]. Războiul de 9 ani a confirmat noua regrupare de puteri în Europa. După Tratatul din Westfalia din 1648, lupta pentru putere dintre state a fost trilaterală, între

Provinciile Unite, Anglia şi Franţa. Dar cele trei părţi erau acum, datorită tuturor consecinţelor şi scopurilor, reduse la două, olandezii devenind aliaţi, mai mult sau mai puţin permanenţi, ai englezilor, de fapt un partener mai mic.

J.R. Jones apreciază că „abdicarea [olandezilor] de la statutul de mare putere"[35] a avut loc încă din mai 1689, cînd William al III-lea a stabilit ca flota olandezilor să fie subordonată englezilor. Nu se poate spune că acest rol nou nu i-a supărat pe olandezi – alianţa olandezo-engleză a fost „de la început o asociere dificilă"[36]. Pe de o parte, ei n-au dorit ca simplul fapt că erau aliaţi ai englezilor să afecteze comerţul lor cu Franţa, mai ales pentru că negoţul lor rentabil din regiunea baltică „depindea de continuitatea aprovizionării cu mărfuri franceze"[37]. În întreg secolul al XVII-lea olandezii au susţinut permanent ca în comerţul maritim al statelor neutre (din care statul lor adesea făcea parte) să nu se amestece nimeni. Lozinca lor era „vapoare libere, mărfuri libere"; în timp ce englezii îşi menţinuseră dreptul să controleze vasele ţărilor neutre, iar francezii susţineau chiar că au dreptul să confişte un vas al unui stat neutru care ar transporta mărfuri pentru inamic[38]. Pentru olandezi, războiul era un ultim mijloc nedorit la care ar fi trebuit să se recurgă. Cînd în 1702 războiul a fost reluat ca Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei, olandezii au fost aceia care au insistat pe lîngă englezi să facă pace, cu condiţia ca ei să poată menţine Bariera Ţărilor de Jos[39]. În cele din urmă, englezii s-au arătat dispuşi să sprijine doleanţa olandezilor în privinţa barierei, chiar dacă aceasta presupunea pericole pentru comerţul lor, cum ar fi fost necesarul *quid pro quo* pentru garanţiile olandezilor privind succesiunea protestantă din Anglia, problemă care domina politica engleză (şi scoţiană)[40].

În toiul acestui război, criza relaţiilor anglo-scoţiene a atins punctul critic şi s-a rezolvat. Prin înţelegerea din 1688, Franţa a pierdut complet posibilitatea de a interveni în politica internă a Angliei, şi prin Unirea parlamentară din 1707[41] a pierdut aceeaşi posibilitate şi în ceea ce priveşte Scoţia. Negocierile şi manevrele politice ale înţelegerilor finale din 1707 au fost complexe[42], dar adevărata problemă este în ce mod rivalitatea din centru în cadrul economiei mondiale a dat naştere presiunilor asupra Scoţiei care au dus la Unirea

parlamentară. Pentru Scoţia (ca şi pentru alte zone periferiale), întreaga a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost o lungă perioadă de „stagnare economică marcată de crize şi declin“[43]. Principalul partener comercial al Scoţiei era Anglia; vice-versa, însă, acest lucru nu era aproape deloc valabil, şi pentru că stagnarea continua, Scoţia s-a îndreptat spre o şi mai mare dependenţă faţă de Anglia[44]. Scoţienii, ca şi alţii, au încercat să aplice măsuri mercantile de rezistenţă. În 1681, ducele de York, în calitate de reprezentant al regelui în Scoţia, a convocat diverşi negustori pentru a se sfătui cu el şi cu Comitetul pentru comerţ pe care îl înfiinţase în cadrul Consiliului Privat în legătură cu comerţul exterior al Scoţiei (cu Anglia, Norvegia, Franţa şi regiunea baltică), cu comerţul intern, transporturile maritime şi cu dorinţa scoţienilor de a crea o colonie în Caraibe. Parlamentul scoţian a adoptat apoi diferite măsuri protecţioniste. Curînd după aceea, s-a creat Noua fabrică de stofe (*New Mills Cloth Manufactory*), ceea ce a determinat parlamentul să adopte în acelaşi an Legea pentru încurajarea comerţului. Protecţia pe care o oferea legea a permis companiei să prospere – pînă la Tratatul de unire[45].

În 1695, Stările Generale au adoptat o lege care prevedea crearea unei companii pentru comerţul cu Africa şi Indii, pe baza căreia a luat naştere Company of Scotland. Compania reprezenta o îmbinare a trei interese: negustori din Edinburgh care doreau să participe la comerţul cu Africa; negustori din Glasgow care sperau să găsească o piaţă pentru pînzeturile lor într-o nouă colonie din Caraibe; şi unii negustori londonezi dornici să evite monopolul lui English East India Company[46]. Crearea acestei noi companii, care a devenit cunoscută sub numele de Darien Company, a avut probabil o mare contribuţie la intensificarea presiunilor care au condus la realizarea unirii din 1707. Pe de o parte, devenise clar că „o Scoţie independentă punea în pericol întregul sistem [mercantil englez]“[47]. Pericolele pe care le prezentau pretenţiile iacobine ale „Bătrînului Pretendent“ [Iacob Francis Eduard] erau reale[48]. În afară de aceasta, nu numai situaţia Scoţiei era în joc, ci şi a Irlandei[49]. Aşadar, Anglia avea interese pe t en lung care o făceau să insiste pentru unire.

În ceea ce-i priveşte pe scoţieni, pe de altă parte, atîta timp cît opiniile erau foarte împărţite, înfiinţarea companiei Darien s-a dovedit a fi un fiasco. Company of Scotland ţintea să creeze un antrepozit important al comerţului mondial pe istmul Darien (localizat în actuala Panama). Urma să fie mai mult decît un simplu port pentru traficanţi. Compania intenţiona să creeze o rută pe uscat (pusă sub paza unei colonii care să ia numele de Caledonia) care ar fi înlocuit ruta pe la Capul Bunei Speranţe (o prefigurare a rolului Canalului Panama). Ambiţiosul plan a eşuat deoarece nici negustorii de la Amsterdam, nici cei din Hamburg nu au investit capitalul necesar, iar expediţiile din 1698-1700 au eşuat şi ele[50]. Lenman susţine că scoţienii au ţintit prea sus:

„Scoţia nu a avut puterea să salvgardeze un imperiu cu comerţ sau aşezări coloniale monopoliste împotriva puterilor europene rivale, toate puse pe jaf, cele mai multe dintre ele mult mai mari. Singurul ei obiectiv care merita să fie urmărit în domeniul colonial îl constituiau coloniştii altor naţiuni. Comerţul cu aceştia era posibil şi putea fi atît de rentabil încît să acopere cu uşurinţă riscul marginal pe care îl prezenta faptul că din punct de vedere al formelor juridice era ilegal [adică faptul că Spania emitea pretenţii legale asupra istmului Darien]. Oraşul Glasgow a înflorit spre sfîrşitul secolului al XVII-lea în parte datorită unui activ comerţ clandestin cu imperiul englez. O parte din capitalul investit în istmul Darien, folosit pentru o veritabilă contrabandă în coloniile americane semiindependente, ar fi produs dividende importante“[51].

Ne dăm seama, încă o dată, că într-o perioadă de stagnare mercantilismul este o armă care poate fi folosită cu succes numai de cei destul de puternici.

Este poate adevărat, după cum susţine Riley, că unirea din 1707 s-a datorat „mai degrabă politicii engleze decît celei scoţiene“[52]; dar englezii nu ar fi putut să o realizeze fără un consimţămînt substanţial al scoţienilor. Cine l-a dat? A existat un puternic sprijin din partea acestui larg segment al aristocraţiei din Scoţia din care făceau parte membrii bisericii episcopale sau aceia care au participat la Revoluţia Glorioasă şi erau antiiacobiţi sau aceia care aveau interese funciare în Anglia şi care erau ameninţaţi de Legea engleză a străinilor din 1705.

Un alt grup scoţian, chiar şi mai important, era format din negustorii din oraşe. Daniel Defoe a condus o campanie de presă instituită de guvernul englez în scopul convingerii negustorilor din oraşele scoţiene că Anglia era şi trebuia să rămînă principala piaţă pentru exporturile scoţiene şi că drumul spre prosperitate îl constituia intensificarea exportului de vite şi pînzeturi spre Anglia (şi eventual de cereale, lînă şi sare), deoarece în felul acesta balanţa comercială cu Anglia ar fi devenit favorabilă. În 1704, parlamentul scoţian a votat Legea securităţii, care prevedea că, o dată cu dispariţia reginei Anna, va lua sfîrşit o monarhie care se unificase în mod automat. Drept represalii, parlamentul englez a votat Legea străinilor, care prevedea excluderea exporturilor scoţiene de pe piaţa engleză în cazul în care Scoţia nu abroga legea respectivă[53]. Istoria nu a confirmat niciodată valabilitatea soluţiei engleze în această privinţă[54].

După cum se putea prevedea, oraşele scoţiene erau divizate între cele ale căror interese comerciale erau legate în primul rînd de comerţul englez şi cele care efectuau o mare parte din comerţ în afara Angliei şi a coloniilor sale; şi, evident, breslele meseriaşilor se vedeau ameninţate de concurenţa engleză. Smout ne roagă să observăm că un număr tot mai mare de proprietari de pămînt, îndeosebi nobilimea, erau de fapt „comercianţi" angajaţi în export. Aşa cum am văzut în repetate rînduri, linia de demarcaţie între aristocraţie şi burghezie este mai neclară decît credem în mod obişnuit. Aşa era în Scoţia în acea vreme. „Coincidenţa că, pentru un mare număr de nobili un comerţ mai intens cu Anglia era important şi că, atunci cînd s-a ajuns la votare, 70% dintre ei au fost în favoarea unirii, este prea izbitoare pentru a nu fi luată în seamă"[55]. Care erau de fapt prevederile cu caracter economic ale Legii unirii şi cui foloseau? Legea cuprindea două prevederi economice care avantajau Scoţia. Prima: ca o compensaţie la dizolvarea societăţii Company of Scotland, Parlamentul englez urma să cumpere acţiunile acesteia la costul lor plus dobînda, ceea ce, desigur, ar fi încurajat revirimentul afacerilor în zonele afectate de pierderile suferite anterior prin investiţiile din acţiunea Darien, îndeosebi în Edinburgh. A doua: aşa-numitul comerţ al plantaţiilor s-a deschis pentru prima dată şi pentru scoţieni, lucru de care

au beneficiat în special negustorii din Glasgow şi din alte părţi ale fluviului Clyde în vestul Scoţiei. În plus, şi probabil ca o consecinţă a unirii, în 1727 parlamentul a creat un Comitet de administraţie pentru pescuit şi manufacturi, care a favorizat dezvoltarea industriei scoţiene a pînzeturilor[56]. A fost oare aceasta pentru Scoţia cupa amărăciunii sau şansa ei? În legătură cu aceasta se menţine încă o dezbatere aprinsă. Unirea oricum s-a realizat, iar noul stat al Marii Britanii a cîştigat Războiul de succesiune la tronul Spaniei. Desigur, războiul s-a dus pentru a decide cine va conduce Spania, dar mai mult pentru a decide ce se va întîmpla cu comerţul imperiului spaniol. În 1701, regele Spaniei a transferat *Asiento*, monopolul comerţului cu sclavi din America spaniolă, Companiei Guyanei Franceze, ai cărei acţionari erau regii Franţei şi Spaniei, ca şi marii capitalişti francezi. Înainte, *Asiento* fusese deţinut de o companie portugheză. Acest act i-a revoltat mai mult decît pe oricine pe negustorii englezi şi olandezi şi a determinat reluarea războiului[57].

Pacea de la Utrecht a asigurat Bourbonilor succesiunea la tronul Spaniei, dar *Asiento* a fost oferit britanicilor[58]. South Sea Company a obţinut drepturile de vînzare pentru importul anual în America spaniolă a 4800 de sclavi pe timp de 30 de ani. În afară de aceasta, compania putea trimite în fiecare an un vas cu 500 tone mărfuri pentru a fi vîndute în America spaniolă. În ceea ce-i priveşte pe olandezi, împăratul Austriei a primit probabil Ţările de Jos spaniole, dar olandezii au primit bariera lor. Conform prevederilor tratatului, trupele olandeze urmau să fie plasate în toate districtele restituite de Franţa Casei de Austria – Namur, Tournay, Menin, Furnes, Warneton, Ypres Knoque şi Dendermonde (iar 60% din cheltuielile garnizoanelor urmau să fie suportate de austrieci). Această înţelegere nu numai că a oferit olandezilor securitate, dar „a acţionat totodată ca o acoperire pentru pătrunderea olandezilor pe pieţele din sudul Ţărilor de Jos"[59]. Toate puterile maritime şi-au luat astfel porţia lor din plăcinta spaniolă. Rămînea doar ca ele să profite de toate acestea. În cei 25 de ani de relativă pace care au urmat, englezii victorioşi nu erau siguri că pacea le servea interesele – după cum arată Plumb:

> „Între 1713 şi 1739 a fost pace; pace care pentru mulţi a fost dezonorantă, o pace în care Marea

Britanie a fost păcălită de Franţa care, sub masca prieteniei, şi-a refăcut constant puterea maritimă şi industrială în vederea unui inevitabil conflict. Numeroşi mercantilişti cereau război[60]".

Şi războiul a venit. A fost războiul pentru succesiunea la tronul Austriei între Prusia, aliată cu Franţa, împotriva Austriei, care în cele din urmă s-a aliat cu Marea Britanie şi Ţările de Jos. Cînd războiul a luat sfîrşit în 1748, cu Tratatul de la Aix-la-Chapelle, „reglementarea conflictului a fost aproape o reîntoarcere la *status quo ante bellum*"[61]. Totuşi acest război inutil a servit foarte bine interesele comerciale britanice. Temperley merge atît de departe încît afirmă că a fost „primul dintre toate războaiele Angliei în care interesele comerciale au predominat în mod absolut, în care războiul a fost dus exclusiv pentru echilibrul comercial şi nu pentru echilibrul puterii"[62]. Acest lucru se poate observa în multe aspecte. În ciuda faptului că erau aliaţi, britanicii şi olandezii au continuat să-şi dispute permanent sudul Ţărilor de Jos (în acel moment, austriac). Austriecii se săturaseră să mai plătească pentru bariera olandeză şi să nu li se mai permită dezvoltarea comerţului lor la barieră, în Marea Britanie şi în Ţările de Jos. Într-adevăr, Marea Britanie ameninţa cu înlăturarea sistemului *drawback* prin care se permitea ca pînzeturile din Silezia (încă austriacă) să fie vîndute în Indiile de Vest prin Anglia. Mai mult, negustorii flamanzi se săturaseră de restricţiile politice care îi împiedicau să concureze cu negustorii olandezi[63].

În ceea ce priveşte Spania, şi ea se săturase de excesivul comerţ de contrabandă al britanicilor în coloniile lor – „adevăratul motiv al furiei spaniole împotriva navelor engleze"[64]; în timp ce guvernul britanic se arăta ostil renaşterii unei alianţe active realizată de Bourboni între Spania şi Franţa[65]. South Sea Company, pe de altă parte, îşi apăra cu vigoare şi îndeaproape propriile interese, servind şi ca un energic grup de presiune în Marea Britanie[66]. South Sea Company nu a fost singura beneficiară a unei politici agresive. Proprietarii plantaţiilor de trestie de zahăr din Indile de Vest britanice şi-au dat seama că războiul a pus capăt crizei zahărului din anii 1730[67]; iar companiile engleze de asigurare maritimă „au asigurat nave franceze împotriva capturării lor pe mare de către flota

britanică"[68]. Interesele comerciale deţineau, într-adevăr, un loc atît de important în cadrul politicii guvernului englez, încît în tot cursul războiului s-a aplicat un sistem al convoaielor, „securitatea convoiului urmînd să fie considerată de primă importanţă" de către navele de escortă[69]. În timp ce la vremea respectivă pe uscat francezii şi prusacii îi depăşeau ca număr pe britanici şi austrieci[70], flota britanică era de două ori mai mare decît cea franceză. Flotele spaniolă şi franceză la un loc egalau flota britanică, dar dacă la aceasta se adăugau navele olandeze, cele două flote înregistrau o uşoară superioritate numerică, şi ceea ce era şi mai important, aveau o comandă unică. Războiul a reconfirmat supremaţia britanică pe mare, în ciuda reconstrucţiei flotei pe care Franţa o reîncepuse în 1713. Franţa a pierdut în război jumătate din vasele sale de linie şi peste 1000 de vase comerciale. „Puterea maritimă a Franţei a fost zguduită din temelii"[71].

Din nou pacea a fost de scurtă durată şi războiul a reizbucnit în 1754 în cele două Americi şi în 1756 în Europa. Permanentul conflict comercial dintre Marea Britanie şi Franţa în Americi „a fost absorbit aproape imperceptibil, dar, cu toate acestea, sigur"[72], de lupta care a însemnat Războiul de 7 ani. Olandezii au încercat să rămînă neutri, dar au fost siliţi de forţa britanicilor să-şi restrîngă comerţul cu Franţa[73]. Spaniolii erau tentaţi să se alăture Franţei, ca un mijloc de a aboli, în sfîrşit, privilegiile britanice[74], dar aceasta nu a ajutat Franţa. Tratatul de la Paris din 1763 a marcat obţinerea definitivă a superiorităţii Marii Britanii în lupta ei de 100 de ani cu Franţa. „În Europa, Franţei îi era destinată o lungă perioadă de suferinţă, comparabilă cu aceea a Spaniei"[75]. Britanicii au cîştigat astfel o bătălie de un secol pentru a prelua definitiv hegemonia olandezilor de la mijlocul secolului al XVII-lea. Această victorie a cîtorva segmente ale burgheziei mondiale care erau implantate în Anglia, obţinută cu ajutorul statului britanic, poate fi explicată în mod corespunzător numai printr-o analiză asupra modului în care statul britanic a fost capabil din punct de vedere politic să ajute la crearea şi extinderea marjei socio-economice de superioritate a antreprenorilor britanici în raport cu forţele concurente din Franţa.

Să începem cu o privire generală asupra demografiei. Problema care se pune este că există o dezbatere aprinsă,

nu numai asupra cauzelor modificărilor demografice, dar şi asupra datelor care trebuie explicate. Unii cred că ritmul de creştere a populaţiei în Anglia între 1600 şi 1750 a fost lent[76], alţii sînt de părere că a fost „practic staţionar"[77]; alţii susţin că a crescut cu 50% în perioada respectivă[78]. Pentru Franţa se pare că există un consens asupra opiniei că populaţia a rămas mai mult sau mai puţin stabilă din 1500 pînă în 1750 [79], numărul ei fiind de trei ori mai mare decît al Angliei şi de peste două ori mai mare decît al Marii Britanii. Unii observă un punct minim pentru Franţa în 1700 şi o uşoară creştere între 1700 şi 1750[80]. Alţii constată în Anglia în toţi anii dintre 1700 şi 1750 un ritm „anormal de scăzut"[81]. Presupusa creştere în Franţa între 1700 şi 1750 este cu atît mai surprinzătoare cu cît Franţa a suferit, între 1693 şi 1694, o puternică foamete, spre deosebire de Anglia, dar la fel ca majoritatea ţărilor din Europa[82], şi o altа în 1709-1710[83]. În plus, în 1720 Marsilia a suferit ultima mare epidemie de ciumă din Europa[84]. În 1740, însă, numărul populaţiei Angliei şi a Franţei şi, sigur, din majoritatea Europei, a înregistrat în mod hotărît o curbă ascendentă[85].

Principala variabilă, susţine Hufton, a constituit-o aprovizionarea generală cu alimente. „O populaţie înfometată, în general, nu poate să se reproducă; o populaţie nutrită mai slab nu are dificultăţi în a se reproduce"[86]. De unde a apărut sporirea cantităţii totale de alimente furnizate? Nu s-a datorat schimbării climei, sau cel puţin nu numai acestui factor. Deoarece întreaga perioadă de la începutul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XIX-lea este cunoscută sub numele de „mică eră glaciară"[87], este improbabil ca în jurul anului 1750 să fi avut loc vreo îmbunătăţire semnificativă. Este mai probabil că în acest tablou elementele determinante au fost evoluţiile din sistemele producţiei agricole din Anglia şi Franţa (nordul şi sud-estul). Unii îi acordă cartofului o mare importanţă, susţinînd că sporirea populaţiei din secolul al XVIII-lea a variat „în funcţie de răspîndirea şi consumul [cartofului]"[88]. Alţii consideră cartoful doar ca un element al unui regim alimentar mai bun. Ceaiul a înlocuit alcoolul, iar orezul şi mai ales zahărul au început să fie consumate din ce în ce mai mult, acesta din urmă în fructe, dulceţuri şi deserturi, ceea ce a contribuit la diversificarea alimentaţiei,

îndeosebi iarna[89]. Am descris contextul social al dezvoltării agriculturii, adică intensificarea concentrării terenurilor agricole prin presiunea exercitată asupra producătorilor mai puţin prosperi[90]. Îngrădirile, o importantă metodă, care a început să fie aplicată cu mult înaintea anului 1750[91], au fost posibile în parte datorită legislaţiei, dar şi datorită eficienţei proprietarilor şi profiturilor acestora[92]. Ce fel de eficienţă puteau să realizeze proprietarii mai mari? În primul rînd, uneltele agricole s-au îmbunătăţit, mai ales pentru că lemnul a fost înlocuit cu fierul[93]. În plus, plantele furajere sezoniere şi nutreţurile au fost apreciate ca deosebit de folositoare pentru posesorii de vite, care tindeau a fi şi ei mari fermieri[94].

Esenţiale în cadrul tendinţei constante spre concentrare au fost însă preţurile scăzute pe termen lung la cereale[95]. În întreaga perioadă dintre 1600 şi 1750 au fost puţini ani favorabili pentru cereale[96]. S-a susţinut că neşansa preţurilor joase a constituit, de fapt, şansa Angliei, deoarece aceasta a dus la înnoiri în domeniul agriculturii[97]. Se pune întrebarea pentru ce acest lucru a trebuit să fie valabil numai sau în primul rînd în Anglia, atîta timp cît în această perioadă preţurile scăzute ale cerealelor erau o constantă în toată Europa. Este demn de remarcat faptul că Marea Britanie a devenit principalul exportator de cereale în Europa în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, adică tocmai în momentul în care preţurile erau la nivelul cel mai scăzut. Explicaţia cea mai plauzibilă este că Legea pentru încurajarea cerealelor, promulgată de guvernul britanic în 1688 în vederea stimulării exportului de grîne[98], a creat condiţiile „general favorabile"[99] pentru dezvoltarea agriculturii. Nu încape îndoială că primele de încurajare guvernamentale au dus la o producţie sporită de cereale în Anglia şi este posibil să fi contribuit într-adevăr la scăderea în continuare a preţurilor la grînele produse în ţară, făcînd să crească oferta pe piaţa internă mai mult decît în absenţa acestei legi[100]. Scopul evident era de a-l ajuta pe antreprenorul britanic din domeniul agriculturii de a-şi mări marja de profit.

Care era piaţa pentru această ofertă sporită de cereale britanice? Se formau debuşee pentru grîu şi bere; iar piaţa pentru aceste produse o constituia forţa de muncă urbană, care într-o perioadă de stagnare seculară a marcat

o creştere a salariilor reale [101]. Gilboy, de exemplu, menţionează că mărirea salariilor reale la Londra era anulată, ca să zicem aşa, de „epidemia ginului"[102]. Acest lucru era valabil şi în Ţările de Jos, unde importurile mai mari de cereale din Marea Britanie constau îndeosebi din malţ şi orz necesare distileriilor şi fabricilor de bere olandeze[103]. Primele de încurajare britanice au condus la un export tot mai mare către olandezi[104], care, la rîndul lor, au stimulat producţia britanică datorită faptului că, între 1700 şi 1720, în Ţările de Jos preţurile la cereale au crescut[105]. Britanicii puteau să-i scoată pe producătorii din regiunea baltică de pe piaţa olandeză[106], deorece erau mai competitivi. Aceasta nu se datora numai costurilor britanice de transport mai scăzute (care existaseră de fapt şi înainte), ci primelor de încurajare care reprezentau circa 16,5% din valoarea reală a cerealelor exportate[107]. Un pamflet despre primele de încurajare apărut la Londra în 1768 explică această situaţie astfel: „Ne-am luat sarcina de a-i concura pe polonezi în rolul lor de plugari ai olandezilor...Şi, în acelaşi timp, am permis confraţilor noştri irlandezi să concureze cu danezii pentru rolul de văcari ai olandezilor"[108]. Faptul că primele de încurajare aveau în mod efectiv un caracter general şi că efectele acestora s-au simţit în toate zonele de producţie agricolă din Marea Britanie apare evident în creşterea uniformităţii la preţurile grîului în întreaga Mare Britanie din această perioadă de export masiv[109].

În felul acesta statul britanic urmărea să acapareze o piaţă olandeză de cereale pentru antreprenorii săi, atît ca un adaos la alte posibilităţi de profit (într-o epocă în care asemenea posibilităţi erau reduse), cît şi ca un mijloc de realizare de profituri prin efecte înlănţuite. De exemplu, britanicii i-au înlocuit pe olandezi în transporturile de cereale ca un rezultat al faptului că îi înlocuiseră pe producătorii olandezi[110]. Desigur că şi alţii au căutat să facă acelaşi lucru. Într-adevăr, în jumătatea de secol de la 1650 pînă la 1700, sudul Ţărilor de Jos şi Franţa şi-au sporit exportul către olandezi, iar aceştia şi-au mărit propria producţie[111]; dar primele de încurajare ale britanicilor au făcut ca, în perioada 1700-1750, aceşti producători să piardă teren prin concurenţa la care erau supuşi[112]. Astfel, Marea Britanie şi-a consolidat poziţia prin veniturile obţinute oarecum *faute de mieux*, de pe urma pieţei mondiale a cerealelor şi contribuind la

revirimentul în întreaga Europă, între 1700 şi 1750, a *ager* în raport cu *saltus*[113]. Totuşi, avînd în vedere că economia mondială în ansamblu era încă slabă, aceasta a dus la o supraproducţie de cereale şi la o nouă criză agrară între 1730 şi 1750[114]. În ascensiunea generală mondială de după 1750, Marea Britanie îşi va reduce din nou rolul de producător mondial de cereale în favoarea unei mai mari specializări în producţia industrială[115].

Situaţia din Franţa, aşa cum am mai afirmat, era mai puţin deosebită decît credem faţă de cea din Anglia. Cînd analizăm schimbările care au avut loc în perioada ce a urmat anului 1690, ne întrebăm, în primul rînd, pentru ce francezii nu au instituit sistemul primelor de încurajare. Este posibil ca Franţa să nu fi avut nevoie de acestea întrucît ea era mult mai întinsă decît Anglia. Războaiele dintre 1688 şi 1713 au determinat sistarea importurilor de grîne pe care Franţa le făcuse anterior, în acest fel „creînd o situaţie care a favorizat cultivarea cerealelor în sudul Franţei“[116]. În plus, avînd în vedere că războaiele au provocat distrugeri în Spania şi astfel piaţa spaniolă pentru vite şi vin a dispărut, iar blocada a închis pieţele engleză şi olandeză pentru sămînţa de in, producătorii din sud-vestul Franţei s-au reîntors la cultivarea intensă a grîului[117]. Începînd din această perioadă pînă spre mijlocul secolului al XVIII-lea, a avut loc o constantă concentrare a pămîntului, regiunea Midi-Pirinei devenind o „zonă de monocultură cerealieră producînd pentru export în regiunea mediteraneană“[118]. Între timp, agricultura înflorea în Languedoc graţie revoluţiei în transporturi (în 1680 s-a dat în folosinţă Canal du Midi – unind Oceanul Atlantic cu Marea Mediterană prin fluviul Garonne – iar începînd cu anul 1725 s-au construit noi drumuri); îmbunătăţirile înregistrate în domeniul transportului au făcut posibil ca grîul să ajungă la Marsilia la preţuri destul de scăzute ca să poată fi competitive pe pieţele mediteraneene[119]. Astfel, creşterea producţiei de cereale din Franţa a avut loc în acelaşi timp cu creşterea producţiei la grîu din Anglia, avînd în general aceleaşi efecte asupra structurii sociale rurale şi în ceea ce priveşte semnificaţia acesteia pentru economia mondială. Adică, zonele din centru căutau activităţi „periferiale“ aducătoare de profit într-o epocă de stagnare generală.

Avînd în vedere cele de mai sus, de ce există o foarte răspîndită impresie istoriografică potrivit căreia englezii au avut o revoluţie agrară între aproximativ 1650 şi 1750, iar francezii nu? Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie să vedem ce s-a întîmplat în sectoarele neagricole. Metalurgia şi producţia textilă din Anglia după 1700 au manifestat „o tendinţă generală spre refacere, dar încă nu spre o creştere clară".[120] Tendinţa preţului la produsele manufacturate, asemenea celor din agricultură, va rămîne „uşor descendentă" pînă în 1750, cu o „uşoară tendinţă ascendentă atît în privinţa salariilor reale, cît şi a cererii pieţei"[121]. Această cerere mărită a reprezentat, în primul rînd, cererea la export, îndeosebi cererea colonială, care, aşa cum am arătat anterior, reprezenta unul din principalele obiective ale politicii britanice în statele din partea de nord a Americii de Nord britanice. Ea a reprezentat totodată şi cererea internă, rezultat al creşterii bogăţiei în agricultură din perioada respectivă[122]. Printre primii care au profitat de pe urma creşterii propriei cereri au fost marii latifundiari. Între 1700 şi 1750, rentele funciare, în mod obişnuit scăzute, erau compensate de sporirea surselor de profituri domeniale prin vînzarea materialului lemnos şi prin concesionarea pămîntului pentru cărbune şi pentru alte exploatări miniere, ca şi pentru exploatarea carierelor de piatră şi instalarea unor turnătorii de fontă şi cuptoare de ars varul[123].

Dezvoltarea producţiei agricole a constituit un impuls important pentru industria metalurgică[124], iar războaiele permanente cu Franţa au fost şi ele un stimulent major[125]. Războaiele au creat cererea pentru armament din metale, au făcut importurile mai dificile (cel puţin în timp de război) şi au epuizat lemnul datorită dezvoltării construcţiilor de nave. Nivelul ridicat al cererii interne a determinat o dezvoltare a construcţiilor, care a stimulat producţia de plumb; preţul acestuia a rămas scăzut însă, ceea ce ar putea să ne indice că producerea plumbului s-a dezvoltat, de fapt, prea repede faţă de cererea care creştea încet[126]. Gould emite ipoteza că adevărata importanţă a preţurilor scăzute la alimente în perioada 1600-1750 constă în reducerea costurilor la producţia textilă[127]. Şi aici, ca şi în cazul exportului de grîu, elementul esenţial al dezvoltării producţiei l-a constituit intervenţia guvernului pe piaţa mondială.

Guvernul britanic a inițiat ceea ce am numi azi o politică de „susbstituție a importului"[128]. Încă din 1675, concurența pe care țesătorii englezi au simțit-o din partea comerțului indian fusese discutată în parlament, fixîndu-se unele taxe vamale asupra stambei imprimate.

Criza economică deosebită care a avut loc în anii 1690 a dus la așa-numita controversă a stambei din 1696-1700, care a culminat cu o lege adoptată în 1700 care interzicea importurile de stambă imprimată din Persia, India și China. Aceasta s-a făcut cu toată opoziția lui East India Company și din partea acelora care vindeau sau prelucrau mărfuri indiene pentru piața engleză. Ea nu a ajutat totuși manufacturile de lînă, deoarece stamba putea fi imprimată în Anglia. Revolta țesătorilor din 1719 (provocată de șomaj) a condus la Legea somptuară din 1720, care interzicea purtarea îmbrăcămintei din stambă imprimată (cu cîteva excepții). Desigur, eficacitatea constrîngerii a fost limitată. Dat fiind faptul că șifonul mai putea fi importat, o mare cantitate de stambă a fost importată sub denumirea de șifon, iar cretonul era introdus în țară prin contrabandă. În 1735, legea de la Manchester a exclus în mod specific din legile somptuare imprimeurile din pînză de in și bumbacul brut produse în Marea Britanie, dînd de fapt, în sfîrșit, țesăturilor din bumbac și in *droit de cité* cu condiția ca acestea să fi fost manufacturate în Anglia[129]. Efectul cu caracter general al legislației a fost, așadar, „încurajarea producerii înlocuitorilor stambei"[130] în Anglia. Și totuși nu am ajuns încă la epoca bumbacului, pentru că pînă în anul 1773 așa-numitele bumbacuri englezești erau de fapt un material în care băteala din bumbac, sau firul transversal al țesăturii, se combina cu o urzeală de in sau fir longitudinal[131]. Pînza de in a continuat să fie importată în cantități mari, în principal din Germania, Irlanda și Scoția[132]. Pînzeturile de in germane au pierdut teren permanent în cursul secolului al XVIII-lea în favoarea celor scoțiene și irlandeze, și de această dată ca rezultat al politicii guvernului care a început în 1660, și a devenit apoi, în mod constant, tot mai restrictivă[133]. Desigur, după 1707 Scoția făcea parte din Marea Britanie. Efectul principal al unirii l-a constituit faptul că stofele englezești din lînă au luat locul celor scoțiene (cu excepția sortimentelor de calitate inferioară); dar, în schimb, pînzeturilor scoțiene li s-a permis să ia avînt în

Anglia[134]. Cît de avantajos a fost acest lucru pentru proprietarii de pămînt-antreprenori[135] a constituit multă vreme o problemă disputată. Situaţia irlandezilor a fost mai unidimensională. Războiul dus de William al III-lea între 1689-1691 se încheiase cu Tratatul de la Limerick, care prevedea că autoritatea regelui se exercita şi asupra Irlandei, aşa cum se exercita în colonii[136]. Impactul asupra activităţii productive a fost imediat. Încă din perioada Restauraţiei apăruseră măsuri de reducere a activităţii industriale din Irlanda prin interzicerea relaţiilor comerciale directe cu coloniile din America[137]. Marea Lege a vitelor din 1666 a exclus produsele irlandeze de pe piaţa engleză, obligînd astfel ca atenţia să se îndrepte asupra exportului de lînă spre Anglia[138].

În perioada ce a urmat Revoluţiei Glorioase, britanicii au mers mult mai departe. Ei au desfiinţat manufacturile de lînă irlandeze prin Legea lînii irlandeze din 1699[139]. Această lege a împins pe irlandezi spre producţia de pînzeturi prin intermediul industriilor artizanale cu salarii foarte scăzute[140]. James pretinde că acesta nu a fost un dezavantaj pentru Irlanda deoarece i-a dat posibilitatea ca în secolul al XVIII-lea să exporte, aşa cum făcea şi Scoţia, în Anglia *şi* în coloniile britanice, Indiile de Vest devenind o piaţă predominantă pentru produsele alimentare irlandeze[141]. Aceasta nu ţine însă seama de faptul că principalii beneficiari ai acestui export erau marii proprietari de pămînt *englezi* din Irlanda. Afirmaţia lui Hill pare mai raţională: „După sclavii negri, Irlanda a fost principala victimă a sistemului de navigaţie care a asigurat Angliei hegemonia mondială"[142]. Ceea ce observăm este deci un sistem prin care guvernul britanic a folosit în mod activ, între anii 1650-1750 (şi îndeosebi după 1689), măsuri mercantile în vederea creşterii ponderii Angliei în producţia metalurgică şi textilă mondială[143]. Angliei i-au fost rezervate produsele din lînă şi bumbac, iar Scoţiei şi Irlandei li s-a permis să contribuie la producţia de pînzeturi din in[144]. Întrebarea rămîne, cum se poate compara această indiscutabilă creştere a producţiei industriale britanice cu ceea ce s-a întîmplat în Franţa?

Imbert afirmă că în Franţa capitalul industrial a făcut un progres incontestabil în ultimele trei secole ale aşa-numitului *Ancien Régime*, dar totuşi un progres mai mic decît al capitalului industrial englez[145]. La început,

Franța deținea întîietatea, iar Mendels crede că în perioada dintre 1700 și 1750 ea a continuat să fie prima putere industrială a lumii[146]. Léon arată că, deși procentul exporturilor franceze de produse manufacturate a rămas același în cursul secolului al XVIII-lea, în termeni absoluți acestea au crescut de patru ori, afirmînd că această industrie orientată spre expo era sectorul cel mai avansat din punct de vedere tehnologic[147]. Nef susține că volumul producției franceze a crescut într-un ritm mult mai rapid între 1640 și 1740 decît între 1540 și 1640 și că ritmul de creștere în Anglia a slăbit o dată cu Războiul civil, revenindu-și doar în anii 1750. El apreciază astfel că cele două ritmuri de creștere economică au fost convergente.[148] Datele cantitative sînt puține, iar oamenii de știință se contrazic, ceea ce înseamnă că trebuie să procedăm cu prudență. Ar trebui, poate, să facem o comparație calitativă sau structurală a producțiilor engleză și franceză în această perioadă post-Restaurație, post-colbertiană. Cunningham a făcut în 1892 această comparație:

> „În cea mai mare parte [a perioadei dintre 1689 și 1776] a fost în vigoare [în Anglia] o remarcabilă politică [sistemul primelor de încurajare] privind exportul și importul de cereale...Se acordă o mare importanță acestei magistrale reușite politice, căci ea pare să fi generat marele progres în dezvoltarea agriculturii care a avut loc atunci cînd această politică a fost menținută...Acesta pare să fi fost elementul original englez al proiectului cunoscut sub numele de Sistemul mercantil. Francezii încurajaseră industria, iar olandezii transporturile maritime. Englezii au adoptat o linie de promovare a dezvoltării agriculturii...În secolul al XVIII-lea, această măsură s-a dovedit a fi piatra de temelie a prosperității engleze[149].

Se nasc două întrebări. Este corect să considerăm deosebirea dintre politica guvernamentală engleză și cea franceză din această perioadă ca fiind deosebirea dintre accentul pe agricultură și respectiv accentul pe industrie? Explică aceasta mai marea prosperitate de mai tîrziu a britanicilor? Un recent studiu al lui Markovici înclină să confirme generalizarea lui Cunningham privind examinarea raporturilor de schimb în agricultura și industria celor două țări în secolul al XVIII-lea. El

constată că în Franţa preţurile industriale erau ridicate în raport cu cele din agricultură şi că în Anglia situaţia era exact inversă[150]. De ce a trebuit să fie aşa? Poate pentru că aşa au dorit guvernele respective; şi dacă a fost aşa, aceasta nu poate avea oare legătură cu suprafaţa celor două ţări în contextul stagnării pe termen lung a economiei mondiale? Nici piaţa internă a Angliei, nici cea a celor Cinci mari ferme ale Franţei nu erau suficient de mari pentru a susţine o tendinţă majoră spre mecanizarea industriei. Pentru Anglia, aceasta însemna cucerirea de pieţe externe; pentru Franţa însemna realizarea integrării economice a statului[151].

Dată fiind diminuarea cererii mondiale în această perioadă, exportul de cereale, mai degrabă decît al mărfurilor manufacturate, a părut englezilor o cale mai sigură pentru dobîndirea accesului la principalele pieţe străine şi a controlului final al acestora. Astfel, guvernul a pus accent pe primele de încurajare pentru cultivarea cerealelor, fără să excludă însă şi alte tactici. Situaţia francezilor era diferită. O bună parte din industria franceză era în Ponant, o zonă din afara celor Cinci mari ferme, care avea legături comerciale dintre cele mai strînse cu cele două Americi. Unii antreprenori din Ponant au constatat că era mai greu să vîndă produsele lor în restul Franţei decît în Olanda. În scopul menţinerii legăturilor comerciale cu Olanda, ei au început să renunţe la anumite industrii, ca de exemplu rafinarea zahărului, vînzînd olandezilor zahăr nerafinat din Indiile de Vest în schimbul imprimeurilor din bumbac şi articolelor de fierărie[152]. Aceasta începea să pună Ponantul faţă de Olanda într-o poziţie analoagă cu aceea a Portugaliei faţă de Anglia. Politica colbertiană nu a reuşit să „încorporeze" Ponantul, dar a salvat Franţa de a urma soarta Portugaliei, creînd în alte regiuni industria care în Ponant decădea. La începutul secolului al XVII-lea, Ponant era regiunea bogată, o regiune a stofelor şi a pînzeturilor; o dată cu Colbert, lucrurile au început să se schimbe, industria apărînd atît în nord-est (în cele Cinci mari ferme) cît şi în Languedoc[153]. În perioada dintre 1700 şi 1750, 55% din industria lînii se afla în nord-est, 28% era în sud, iar în vest era foarte scăzută - doar 4%[154]. Accentul pe care îl punea Franţa pe industrie răspundea unei nevoi urgente, pe termen lung acesta dînd roade. Cînd politica lui Colbert a fost pe deplin aplicată în era

napoleoniană, baza industrială, necesară realizării unei astfel de politici, fusese păstrată. *„Laissez-faire, laissez-passer“* se referea la început la idealul abolirii barierelor *în cadrul* Franței *mercantile*[155].

Accentul mai mare pus de Marea Britanie pe exportul produselor agricole în perioada dintre 1700 și 1750 poate constitui oare explicația succeselor sale economice din secolul care a urmat?[156] Poate, dar numai indirect. Atenția deosebită acordată comerțului exterior (care se întîmpla să constea în momentul respectiv mai mult din cereale) a făcut ca Marea Britanie să pună în centrul preocupărilor sale marina și coloniile, care, la rîndul lor, i-au permis să obțină victoriile militare în îndelungata luptă cu Franța. În timp ce statul francez se străduia să depășească dificultățile interne, acesta a fost manipulat de statul englez cu mai multă iscusință. Departe de a fi fost un triumf al liberalismului, aceasta a însemnat triumful statului puternic, a cărui forță era totuși rezultatul necesității. Forța productivă a Marii Britanii și a Franței poate fi evaluată cel mai bine dacă o raportăm la aceea a fostei puteri hegemonice, Republica Olandeză. De-a lungul întregului secol al XVII-lea, costurile de producție ale olandezilor au crescut comparativ cu cele din Anglia și Franța, diferența apărînd în mod clar prin anul 1700[157]. Creșterea costurilor era rezultatul a doi factori care, în mod normal, însoțesc hegemonia: impozitele mărite[158] și nivelul ridicat al salariilor[159], acesta din urmă în special afectînd sectoarele bazate pe folosirea intensivă a forței de muncă (în acest caz textilele, construcția de nave, fabricile de bere)[160]. În măsura în care produsele olandeze erau mai puțin competitive pe piața mondială, capitalismul olandez a putut să mai trăiască din venitul obținut din investițiile străine. Astfel, declinul olandez nu a fost absolut, ci numai raportat la Anglia și Franța[161].

Schimbarea lentă a tipurilor de producție din Anglia și Franța (și relativul declin continuu al Țărilor de Jos, pentru a nu mai vorbi de acela al Spaniei și Portugaliei) a dus la noi tipuri de activitate comercială, sau cel puțin la accentuarea unor tendințe anterioare. În perioada 1660-1700, Anglia s-a dezvoltat ca un important antrepozit pentru reexportarea produselor coloniale; dar comerțul maritim continua să aibă în economia mondială „un caracter preponderent european“ și era, în mare

măsură, încă în mîinile olandezilor. Totuşi, expansiunea economică, în special după 1700, s-a îndreptat vizibil spre vest în noul comerţ cu coloniile şi în felul acesta Anglia căuta să-i înlăture pe olandezi[162]. Perioada războaielor anglo-franceze, dintre 1689 şi 1713, a marcat apariţia în Anglia a dezbaterii deschise asupra avantajelor politicii mercantile pentru comerţ. Pe de o parte, Actul de navigaţie englez din 1696 şi înfiinţarea Ministerului Comerţului au marcat acordarea de către guvern a unei şi mai mari atenţii orientării dezvoltării comerţului[163]. Pe de altă parte, s-a cerut o mai mare liberalizare a comerţului şi modificarea politicii mercantile[164]. Nici una din aceste poziţii nu a fost suficient de puternică pentru a se impune, oglindind tocmai faptul că Anglia devenea mai puternică în economia mondială dar era încă departe de a avea hegemonia[165].

În comerţul vestic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea pe primul loc se plasa zahărul[166], iar în al doilea rînd comerţul cu sclavi, care făceau posibilă producerea zahărului[167]. Anglia domina deja în mod clar comerţul mondial cu zahăr în 1700, dar prin 1750 întîietatea a trecut de partea Franţei[168]. Această schimbare poate fi explicată probabil cel mai bine prin compararea producţiei jamaicane, unde a avut loc o creştere a costurilor datorită epuizării zonelor de coastă, cu regiunile producătoare controlate de francezi, care erau relativ noi[169]. Înseamnă aceasta că Franţa i-a scos de pe piaţă pe englezi? Nu chiar, pentru că, aşa cum observă Vilar, în timp ce comerţul exterior al Franţei a devenit în secolul al XVIII-lea „americanizat", comerţul exterior al Marii Britanii a devenit „universalizat"[170]. Ceea ce Anglia a pierdut în comerţul cu zahăr a cîştigat în altă parte – în primul rînd la comerţul cu sclavi. În secolul al XVII-lea lumea se bătea pentru comerţul cu sclavi din Africa, iar olandezii au fost la început adversarul cel mai puternic[171], ceea ce se potrivea cu rolul pe care aceştia îl jucau atunci. Principala piaţă erau coloniile spaniole; de aici rezultă lupta pentru *Asiento*, o instituţie care a reapărut în 1662[172].

În Anglia, Royal Africa Company avea, începînd din 1663, un monopol al comerţului cu sclavi[173]. La început, profitul a fost mic din cauza crizei mondiale a zahărului, însă situaţia s-a schimbat în urma războiului din 1689[174]. Această companie engleză avea monopolul vînzărilor de

sclavi în coloniile engleze şi făcea obiectul unei exceptări de la Actul de navigaţie în baza căruia i se permitea să vîndă sclavi unor cumpărători spanioli din porturile engleze din Caraibi (porturile spaniole fiind închise vînzătorilor de sclavi englezi), care îşi luau „marfa“ în nave spaniole. Aceasta i-a determinat pe plantatorii englezi să atace compania, întrucît constatau că aceste tranzacţii cu spaniolii măreau preţul sclavilor şi sporeau posibilităţile de concurenţă ale Spaniei[175]. Plantatorii au cerut comerţ liber cu sclavi, iar monopolul companiei a luat practic sfîrşit în 1698, deşi aceasta susţinea că negoţul cu sclavi africani constituia o necesitate publică[176]. Şi totuşi, profiturile provenite din comerţul cu sclavi părea a fi o cauză ce trebuia apărată de guvernul britanic, la fel de legitimă ca şi veniturile pe care le producea cultivarea trestiei de zahăr. Singurul mijloc prin care guvernul putea satisface ambele părţi era de a-şi asigura „un contract separat pentru furnizarea de sclavi Americii spaniole“[177] – pe scurt, *Asiento*, care, aşa cum am văzut, a fost obţinut în 1713.

Plantatorii englezi au obţinut comerţul liber cu sclavi, dar negustorii de sclavi englezi au cucerit piaţa spaniolă. Plantatorii considerau că în acest compromis avantajul înclina de partea negustorilor de sclavi[178]. În afară de aceasta, toţi cei de pe insula Jamaica, beneficiari ai faptului că aceasta fusese antrepozitul de sclavi, sufereau acum că South Sea Company nu are acces direct în porturile spaniole[179]. De asemenea, *Asiento* a redus mult comerţul ilicit francez în Americi, francezii fiind obligaţi să se reîntoarcă la un mod mai vechi şi mai puţin rentabil de comerţ cu America spaniolă – expedierea prin consignaţie a mărfurilor către negustorii din Spania care le reexportau în nave spaniole[180]. Spre deosebire de francezi, englezii aveau trei modalităţi diferite de a lovi în comerţul spaniol. Ca şi francezii, ei făceau comerţ prin Spania, folosind însă în acelaşi timp şi vasul anual al societăţii South Sea Company şi comerţul ilicit, dar semiprotejat, via Jamaica[181]. Flota comercială spaniolă era pe cale de dispariţie[182] şi, în măsura în care a supravieţuit, englezii au profitat acum de avantajul împrumuturilor pentru garantarea navelor[183].

La începutul secolului al XVII-lea, francezii au jucat un rol mai mare decît englezii în comerţul mediteranean (Masson îl denumeşte preponderent[184]). Participarea

Angliei a crescut în mod constant în tot cursul secolului[185], dar a scăzut în perioada războiului, între 1689 şi 1713. Pe de o parte, aceasta s-a datorat diplomaţiei pline de succes a Franţei. În 1690, Franţa a semnat cu Algeria un tratat care a avut drept urmare încetarea atacurilor îndreptate asupra comerţului francez de către corsarii berberi, care continuau însă să ameninţe comerţul altor puteri europene[186]. Franţa a mai obţinut o poziţie privilegiată în Egipt (pe care a pierdut-o cînd Ludovic al XIV-lea a semnat tratatul de la Rijswijk în 1697 fără să-i consulte pe aliaţii săi turci)[187]. În general, a fost un avînt evident al participării franceze în comerţul cu Levantul[188]. Cauza principală pare să fi fost calitatea superioară a textilelor franceze, sau cel puţin calitatea lor superioară în comparaţie cu textilele englezeşti de nivel mediu care erau oferite în vremea aceea în Levant[189]. Comerţul francez era monopolizat, atît formal, cît şi *de facto*[190], de Marsilia, care după aceea a putut să devină şi un centru de reexportare a diverselor produse ale Levantului şi ale Africii de nord[191]. În ciuda acestei situaţii, Imperiul otoman continua să fie în fond o zonă externă[192], şi de aceea comerţul lui reprezenta un procent mai mic, mai degrabă decît unul semnificativ, al comerţului total al Franţei (şi de fapt al Europei occidentale)[193].

În comerţul asiatic cu Europa, de la sfîrşitul secolului al XVII-lea a început să se manifeste o lentă trecere de la piper şi condimente la alte produse de lux: ţesături indiene, mătăsuri din China, Bengal şi Persia, bibelouri chinezeşti (obiecte lăcuite, porţelanuri etc.)[194], precum şi ceai şi cafea, care la început erau şi ele considerate produse de lux[195]. Acest comerţ care se dezvolta nu a periferializat încă regiunea Oceanului Indian. În primul rînd, creşterea producţiei textile nu a fost „însoţită de schimbări semnificative în tehnica manufacturării"[196] sau, drept urmare, de vreo schimbare (pînă acum) în relaţiile sociale de producţie. Desigur, puterile europene începuseră să se plaseze pe poziţia de a forţa o schimbare. În 1674, English East India Company a făcut o alianţă cu Mahrattas, locuitorii statului Maharashtra; iar în 1684 au fortificat Bombay-ul, capitala acestui stat, punînd capăt politicii „fabricilor fără apărare" (fabrici în sensul agenţiilor comerciale). Sutherland afirmă că a fost „un început modest cu consecinţe nebănuite"[197]. Acest

interes crescînd al europenilor a dus la o mai intensă competiție intra-europeană, care a luat forma unui război, după 1746, o dată cu capturarea Madras-ului, deținut de englezi, de către francezi. După aceasta, şi în ciuda unei păci de scurtă durată în Europa, conflictele subterane au continuat[198]; ele au luat sfîrşit cu supremația definitivă britanică numai după Tratatul de la Paris din 1763.

Totuşi, cu tot interesul sporit al europenilor pentru comerțul cu Asia[199], aceasta a rămas o zonă externă. Statele din centru au fost atrase încetul cu încetul să devină, între 1600 şi 1750, puteri coloniale sau semicoloniale în vaste zone ale lumii. Dacă acestea s-au arătat interesate de America de Nord (deoarece le dădea posibilitatea să-şi extindă piețele prin coloniile de imigranți)[200] şi de Indiile de Vest (de unde puteau să se aprovizioneze în mod eficient cu zahăr), ele erau însă foarte reticente față de zona Oceanului Indian, de coastele africane şi Mediterana musulmană. Autoritatea politică europeană se amesteca uneori chiar şi în aceste regiuni, de obicei pentru a preveni vreo pretenție sau vreo amenințare a unui rival. Treptat, din punctul de vedere al europenilor, produsele importate nu mai erau de lux. Adevărata periferializare nu va începe, însă, decît după avîntul economic mondial de la mijlocul secolului al XVIII-lea, şi chiar atunci aceasta s-a produs mai întîi în regiunile cele mai promițătoare din punct de vedere economic, cum erau India şi Indonezia[201]. Pentru a înțelege ce înseamnă să vorbim despre sfîrşitul hegemoniei comerciale a olandezilor în economia mondială în perioada ce a urmat anului 1689, trebuie să privim cît mai atent la comerțul din regiunea baltică şi a Mării Albe. Desigur, poziția olandezilor a slăbit şi în alte părți, în Caraibi şi în Atlantic, în general, precum şi în comerțul cu Asia[202]; dar comerțul de bază al Olandei era comerțul cu nordul, şi aici Olanda a fost lovită cel mai tare de adversarii ei, englezii şi francezii.

Ca şi în cazul Indiei, comerțul cu Rusia s-a intensificat, fără ca aceasta să fie periferializată[203]. Comerțul în vrac (produse precum cereale, cînepă şi potasă) se caracteriza în perioada aceea prin iregularitate, grînele fiind importate în Europa de vest de la Arhanghelsk numai atunci cînd prețurile pe piața europeană erau foarte ridicate; însă produsele de lux, aşa cum erau ceara, caviarul şi blănurile, „în al căror preț de

vînzare costurile de transport erau de o importanță secundară", erau importate cu regularitate[204]. Olandezii și-au reținut, evident un important segment din comerțul cu Rusia[205], însă treptat, după 1700, englezii au preluat rolul pe care l-au jucat olandezii[206], îndeosebi ca importatori de cherestea pentru nave[207]. Englezii au început să domine și importul de fier suedez[208]. Franța și-a sporit comerțul cu nordul în această perioadă, mai puțin decît au făcut-o englezii, dar din nou pe seama Olandei[209]. Wilson afirmă că „monopolul practic" al Olandei asupra transporturilor și comerțului european „a rămas intact pînă în jurul anului 1730"[210] și că numai după 1740 a fost atacată în mod serios funcția de antrepozit a olandezilor[211]. Poate că Wilson are dreptate, dar există două elemente care ne-ar putea face să credem că sfîrșitul monopolului practic a avut loc chiar mai devreme. Primul se referă la faptul că în secolul al XVII-lea, mărfurile engleze erau depozitate la Amsterdam și Rotterdam și vîndute în comision, dar prin secolul al XVIII-lea situația s-a inversat: Londra a devenit antrepozit, iar pînzeturile olandeze au fost acceptate în Anglia numai pe bază de comision.[212] Al doilea element: există dovezi că oamenii avizați din Anglia secolului al XVIII-lea nu mai credeau în hegemonia olandeză; pe bună dreptate, după părerea noastră, ei îi considerau pe francezi concurenți mai serioși decît olandezii.[213] Aceștia din urmă, evident își mențineau avansul în domeniul finanțelor. Dar chiar și aici au avut loc în cele din urmă schimbări uimitoare în pozițiile englezilor și ale francezilor. Cel de-al doilea Război de 100 de ani, care a început în 1689, a pus mari probleme financiare atît Angliei cît și Franței, dar în special acesteia din urmă.[214] Ca putere „continentală", Franța trebuia să dispună de fonduri nelimitate pentru a-și susține forțele mercenare și diplomația în întreaga Europă. Statul francez a căutat mai întîi să acopere aceste costuri sporite printr-un șir de devalorizări[215] efectuate între 1690 și 1725.[216] Aceste devalorizări au fost, pe termen scurt, în sprijinul statului în diverse moduri[217], dar costurile au fost mari pe termen mediu[218], deoarece creșterea prețului nominal a provocat acute crize ciclice, o reducere generală a producției și o mărire a impozitelor[219].

Englezii au putut să depășească mai ușor presiunile financiare produse de aceste războaie, pe de o parte

deoarece cheltuielile lor pur militare erau mai scăzute, iar pe de altă parte pentru că situaţia lor în domeniul metalelor preţioase era mai favorabilă. Spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, întreaga Europă a trecut printr-o criză a argintului. Anglia, desigur, nu a făcut excepţie, iar în anii 1690 ea a instituit o prohibiţie parţială asupra exporturilor, excepţie făcînd comerţul cu Indiile de Est şi regiunea baltică[220]. Am arătat deja că, întrucît producţia franceză se vindea în cea mai mare parte pe piaţa internă, necesitînd moneda naţională (argintul), în timp ce Anglia (datorită dimensiunii sale) era orientată în mod deosebit spre piaţa externă care necesita o monedă de circulaţie internaţională (aur), aceasta din urmă se îndrepta spre monometalism-aur *de facto*, iar Franţa spre unul de argint.[221] Această situaţie s-a consolidat datorită naturii legăturilor pe baza cărora se făcea comerţ cu metalele preţioase: Franţa obţinea argint din Mexic prin Spania, în timp ce Anglia avea monopolul aurului care venea din Brazilia prin Portugalia.[222] Anglia a folosit perioada războaielor, între 1689 şi 1714, pentru a-şi asigura aprovizionarea cu aur.[223] Astfel, criza argintului a afectat mai puţin Anglia decît Franţa. Tocmai în momentul în care Franţa îşi slăbea structura de stat prin manipularea unor rezerve suprasolicitate de argint, Anglia îşi întărea structura de stat prin controlul comercial al unei rezerve crescînde de aur.

Fără îndoială, importanţa metalelor preţioase nu era intrinsecă, ci era reflectarea preţului slab al altor mărfuri[224]; dar într-o asemenea epocă, controlul unui stoc corespunzător de metale preţioase era totuşi un factor crucial în lupta dintre puterile din centru. Ambele ţări căutau să-şi plaseze finanţele statului pe o bază mai sănătoasă. În ambele state aveau loc creşterea numărului organismelor specializate, o mărire a impozitelor, apariţia bancnotelor, o creştere a împrumuturilor publice.[225] Totuşi, războaiele care au avut loc între 1689 şi 1714 au produs în anul 1715 un „haos de nedescris“[226] în finanţele publice ale Franţei, şi o relativă solvabilitate a finanţelor publice din Anglia. Care era deosebirea? Van der Wee afirmă că mercantilismul francez „era pus prea mult în slujba unei politici de expansiune *militară* în timpul *politicii de grandoare* a lui Ludovic al XIV-lea“, în timp ce mercantilismul englez „era pus sistematic să slujească o politică de expansiune *economică*“.[227] Astfel

Van der Wee pune în contrast o expansiune militară (implicit o folosire neproductivă a fondurilor de stat) cu o expansiune economică (mai meritorie). Aceasta este o opinie standard, dar ea nu explică pentru ce o asemenea deosebire trebuie să existe.

Am mai menţioant deja că situaţia geografică diferită a Franţei faţă de Anglia a obligat Franţa să facă eforturi costisitoare pentru o expansiune economică bazată pe agricultură – în primul rînd, unificarea economică a Franţei înseşi. Relativul succes al Franţei ca putere terestră nu trebuie evaluat prin comparaţie cu Anglia, ci cu Austria. „La începutul secolului al XVIII-lea, deşi monarhia austriacă deţinea teritorii tot atît de întinse şi aproape tot atît de populate ca şi acelea ale regatului francez, veniturile sale provenite din impozite erau de cinci ori mai mici"![228] Nu numai Franţa, dar şi Anglia trebuia să cheltuiască mai mult decît cîştiga, ceea ce într-un sistem capitalist este totdeauna posibil cu condiţia ca încrederea să prevaleze. Încrederea reflectă în mare măsură realitatea economică. Succesul generează succes, iar eşecul generează eşec. Statul francez, aşa cum am văzut, a folosit devalorizarea ca pe un mecanism de finanţare a debitului. Un lucru chiar şi mai important, statul francez a creat o formă de a împrumuta în baza viitoarelor venituri, provenite din impozite. Spre sfîrşitul anilor 1690, bancherii-negustori au început să vîndă acţiuni sub valoarea nominală în baza viitoarelor venituri din impozite pe care Trezoreria conta. Deoarece acest proces s-a extins, realitatea era că bancherii-negustori emiteau de fapt o formă de monedă fiduciară bazată pe promisiunile guvernului din timpul războiului, care nu inspirau încredere. Acest edificiu al creditului s-a prăbuşit în 1709. Statul a instituit un moratoriu privind rambursarea bancherilor-negustori. Aşa cum afirmă Lüthy, „de fapt, statul şi-a acordat lui însuşi un moratoriu".[229]

Între timp, *affermage*, sau arendarea impozitelor, a devenit un mecanism central pentru creşterea veniturilor regale; aceasta a durat jumătate din perioada dintre Colbert şi Revoluţia franceză.[230] Arendarea (*affermage*) era pentru stat un mecanism costisitor; Léon afirmă că *les financiers*, un costisitor corp de intermediari, erau indispensabili „într-un stat slab dezvoltat", în care apelul direct pentru împrumuturi publice „părea dificil, dacă nu imposibil".[231] În Anglia, evoluţiile din această perioadă

erau complet diferite. Este adevărat că pentru stat au existat şi în trecut dificultăţi asemănătoare în a-şi asigura fondurile financiare. Clapham vorbeşte despre „finanţele fără siguranţa zilei de mîine de la sfîrşitul perioadei Stuarţilor“[232]. Totuşi, în perioada războaielor, din 1689 pînă în 1714, care în Anglia a fost epoca domniei lui William şi a Mariei, iar după aceea a reginei Ana, englezii au făcut pasul decisiv al creării unui sistem al împrumuturilor publice pe termen lung şi deci al datoriei publice, care a plasat statul pe o bază financiară sigură la un cost relativ scăzut. Banca Angliei s-a înfiinţat în 1694. În plus, în aceasta perioadă s-a reorganizat United East India Company şi o nouă societate - South Sea Company. Tuturor celor trei societăţi li s-au acordat privilegii în schimbul unor împrumuturi pe termen lung acordate statului[233]. Împrumuturile celor trei companii „au jucat un rol crucial... în tranziţia de la datoria naţională nesigură la cea consolidată“[234].

Desigur, aceste împrumuturi erau o bună afacere. Pentru autorităţi împrumuturile erau permanente deşi rambursabile, iar pentru acţioanari rata dobînzii era bună, acţiunile putînd să crească în valoare. Totuşi aceasta cerea o oarecare încredere. Carter afirmă că după ce William şi Maria au venit la putere, cercurile financiare au socotit că pot avea încredere în guvern. „Efectele asupra evoluţiei financiare au fost profunde“.[235] Cine investea? În afara locuitorilor din oraşe (şi chiar anumitor persoane din provincie), Carter vorbeşte despre persoane străine, evreii sefarzi şi hughenoţii.[236] La o cercetare mai atentă pare foarte clar că principala încredere pe care se putea clădi împrumutul englez de stat era încrederea bancherilor olandezi şi a aliaţilor lor în domeniul financiar, inclusiv a acelora care au creat ceea ce s-a numit internaţionala hughenotă.[237] Este evident pentru ce hughenoţii preferau să-şi păstreze banii în băncile din Anglia şi nu în cele din Franţa, în perioada dificilă după revocarea Edictului de la Nantes[238] şi pentru ce olandezii, care erau în războaie aliaţi cu Anglia împotriva Franţei, acţionau la fel. Dar de ce nu se investeau banii în Olanda? Este posibil că, după 1689, englezii au riscat să trăiască mai bine decît le permiteau veniturile împrumutînd, şi poate că este adevărat, aşa cum menţionează Charles Wilson, că „folosindu-se de profiturile realizate din împrumuturi în epoca de aur a

Olandei, Anglia a mizat pe un viitor imperial, şi a mizat cu succes"[239]; dar olandezii trebuiau să vrea să acorde împrumuturi.

Dacă bancherii olandezi au manifestat un interes „deosebit de viu"[240] în împrumuturile de stat engleze în secolul al XVIII-lea, probabil că a existat un motiv. Cred că motivul era mai puţin legat de Anglia decît de Olanda.[241] Începem cu două aspecte. În secolul al XVIII-lea, străinii participau în mare măsură la împrumuturile de stat engleze,[242] şi după 1689, Anglia a ajuns să fie „locul preferat de investiţie pentru capitalul de la Amsterdam"[243]. Rezultatul net al politicilor mercantile ale Angliei şi Franţei în secolul al XVII-lea consta în eliminarea avantajului olandezilor în sferele producţiei şi chiar într-o mare măsură în comerţ. Costurile salariului olandezilor se măriseră. Supremaţia tehnologică a olandezilor dispăruse şi rata impozitelor de stat era extrem de înaltă, în parte din cauza costurilor ridicate ale serviciului datoriei.[244] Ratele scăzute ale dobînzii, care fuseseră consecinţa puterii Olandei în economia mondială, păreau acum că se menţin datorită unui „climat de afaceri stagnant care ar justifica transferul de fonduri în unele valori străine".[245] Dat fiind faptul că rata dobînzii scăzuse în Provinciile Unite de la 6,25 % la începutul secolului al XVII-lea la 2,50 % la mijlocul secolului al XVIII-lea, cei 6 % oferiţi de Banca Angliei (si 5 % în anuităţi şi ipoteci coloniale) păreau foarte atractivi pentru investitorii olandezi.[246]

Pe scurt, nici nu aveau prea mult de ales. Nu a fost o mentalitate „de afaceri feudală", nici lipsa de patriotism ceea ce a determinat pe olandezi să-şi plaseze banii în Anglia. „Costurile comparative, profiturile comparative ale capitalului şi politica fiscală – toate favorizau investiţia [olandeză] în acţiuni rentiere, în ţară sau în străinătate, şi nu în industrie".[247] Sombart a analizat această evoluţie ca o mărturie a faptului că burghezul totdeauna „degenerează", dar istoricul liberal olandez A.N. Klein nu este de acord cu aceasta „discutabilă" expresie a lui Sombart, preferînd explicaţia lui Marx potrivit căreia fiecare capitalist este un „*Fanatiker der Verwertung des Werts*", un fanatic al valorizării capitalului sau al autodezvoltării acestuia. Klein susţine că această caracterizare se potriveşte perfect olandezilor:

„Negustorul olandez din secolul al XVII-lea şi descendentul său rentier din secolul al XVIII-lea se încadrează în această concepţie, cu condiţia să realizăm că posibilităţile economice ale acestuia din urmă fuseseră limitate la domeniul mult mai puţin spectaculos al plasamentului financiar. Dacă un fanatic îşi atinge ţelul mai repede şi mai eficace decît altul, aceasta se datoreşte probabil mai marilor sale posibilităţi, şi în mod cert nu unei atitudini mai hotărîte"[248].

Schimbările în domeniul financiar al olandezilor nu au fost nici bruşte, nici totale. A avut loc mai curînd un proces gradat. Băncile olandeze continuau să fie un loc serios în care se puteau plasa metale preţioase[249], iar ritmul baterii monedelor a continuat să crească în secolul al XVIII-lea[250].

De abia în 1763 încrederea europenilor în Amsterdam ca centru financiar mondial s-a clătinat[251]; dar deja la începutul secolului al XVIII-lea, olandezii îşi plasau banii acolo unde obţineau profit mai mare, şi acest loc era Anglia. Era „un aranjament de afaceri direct"[252], în care profitul mare al investitorului olandez ajuta statul englez să menţină scăzut costul împrumuturilor pe care le contracta. În cele din urmă, englezii ar fi putut să-şi procure banii în ţară, aşa cum au făcut francezii, dar investiţiile olandezilor „au dat posibilitatea Angliei să-şi ducă războaiele cu o dislocare minimă a economiei sale"[253]. Aranjamentul simbiotic dintre o fostă putere hegemonică şi noua stea ce apărea a asigurat un venit mulţumitor pentru puterea care se retrăgea şi un stimulent substanţial pentru cealaltă în raport cu rivala sa. Scenariul s-a repetat mai tîrziu, în perioada dintre 1873 şi 1945, cu Marea Britanie jucînd rolul olandez, iar Statele Unite pe cel englez.

După Utrecht, francezii au făcut un puternic efort pentru a anula avantajul incipient al englezilor în finanţele mondiale. Harsin arată exact care era problema Franţei. „Lipsa unui adevărat credit de stat fusese pînă în 1715 cea mai gravă lacună din sistemul financiar francez"[254]. Banca „particulară" a lui John Law era menită să elimine această lacună. Ceea ce Law a încercat era refacerea creditului statului francez prin crearea unei bănci în care să se depoziteze venitul statului; pe această bază s-ar fi emis bancnote valabile convertibile în aur.

Obiectivul de perspectivă era să se asigure stabilitatea monetară, să se mărească lichiditățile, să se micșoreze rata dobînzii, să se îmbunătățească rata de schimb cu monede străine, și poate mai presus de toate, să se reducă cheltuielile statului (atît în ceea ce privește datoria publică, cît și permanenta însușire de fonduri din venitul statului de către păturile intermediare de funcționari). Toate acestea vor face posibil un program de dezvoltare substanțială maritimă și colonială. Pentru realizarea acestor obiective, Law a propus în primul rînd două lucruri: creșterea masei banilor sub formă de hîrtie și reforma fiscală[256]. Părea o încercare de completare a operei lui Colbert, un salt înainte plin de imaginație care ar fi putut să readucă Franței un avantaj clar în lupta ei cu Anglia. Proiectul a eșuat total. După ce a obținut capitalul inițial, banca lui Law a înființat *Compagnie d'Occident*, care trebuia să exploreze și să exploateze valea fluviului Mississippi (cunoscută ca Louisiana) avînd monopol de stat. Banca a procedat la absorbirea și a altor societăți comerciale (*Sénégal, Indes orientales, Chine*) pentru a crea în 1719 *Compagnie des Indes*.

În același timp, banca lui Law a preluat plata datoriilor publice în schimbul încasărilor din impozite. Law a căutat de asemenea să reorganizeze și să raționalizeze sistemul de impozitare, dar nu a reușit niciodată să pună în aplicare acest program într-o perioadă de uriașă febră speculativă creată de inflația de acțiuni și bani de hîrtie. Brusc a apărut o criză de încredere. Încercările de a opri inflația monetară au dat rezultate nedorite, iar sistemul s-a prăbușit în așa-numita „Himeră a Mississippiului". De ce? Deyon și Jacquart afirmă că în ciuda „admirației" pe care „anvergura proiectului" a suscitat-o, Law nu avea „măiestria punerii în aplicare, a folosirii cu răbdare a timpului, de care depinde succesul și celor mai strălucite strategii"[257]. Harsin afirmă că Law construise un sistem care era „îndrăzneț [dar] probabil prematur" și că a eșuat în ultimă instanță din cauza „marii cutezanțe a inițiativelor sale și a ritmului prea rapid al realizării proiectelor sale, mai degrabă decît a lipsei lor de logică și coaliției dușmanilor săi"[258]. Pentru Max Weber, însă, eșecul lui Law era inevitabil pur și simplu pentru că „nici comerțul cu Louisiana, nici cu China sau cu Indiile de Est nu

aducea un profit suficient pentru a plăti dobînda măcar la o fracţiune din capitalul său"[259].

Putem aprecia poate mai bine eşecul lui Law dacă aruncăm o privire asupra speculaţiilor care aveau loc şi în Anglia, care au dus la o criză asemănătoare denumită „Himera Mărilor Sudului" (Evident, speculaţiile nu erau limitate numai la Anglia şi Franţa. Ci erau în mod activ încurajate de bancherii şi investitorii din Geneva, Provinciile Unite, Hamburg şi nordul Italiei)[260]. „Sistemul" lui John Law înglobase trei monopoluri de stat: o bancă de emisiune (*Banque Royale*), o societate comercială (*Comapagnie des Indes*) şi un depozit centralizat pentru impozite indirecte (*Ferme générale des impôts*). În octombrie 1719, cînd Law s-a oferit să ramburseze restul datoriei naţionale de 1,5 miliarde de franci, cererea de acţiuni a crescut mult mai mult decît se anticipase, atît în Anglia cît şi în Franţa. Drept rezultat, englezii au copiat proiectul, folosind South Sea Company care exista deja.[261] Şi în cazul acesta, cererea a depăşit aşteptările. În ambele cazuri, elementul hotărîtor a constat în faptul că creditorul individual al guvernului a fost îndemnat, nu forţat, să cumpere acţiuni.[262] Totuşi, în Franţa, după un astfel de îndemn sub presiune, regulile jocului s-au schimbat şi bancnotele au fost reduse, ca bani de cont, cu 50 %. Aşa cum notează Hamilton:

> „Panica domnea, deoarece atît Law cît şi regentul au promis solemn şi în repetate rînduri că bancnotele nu vor fi niciodată schimbate ca bani de cont. Deoarece dintr-o trăsătură de condei – ceea ce Coroana era de fapt obligată să nu facă – a fost luată jumătate din valoarea nominală a bancnotelor, deţinătorii acestora au încercat să le cheltuiască sau să le investească înainte de a se trage a doua oară cu condeiul!"[263]

„Marele crah" s-a întins de la Paris la Londra. Fără îndoială, aceasta „a demonstrat grăitor fragilitatea noului edificiu financiar", dar este tot atît de clar că a arătat „vigoarea noilor tehnici financiare".[264] Atît Anglia cît şi Franţa au intrat atunci într-o perioadă de stabilitate financiară de lungă durată care a continuat pînă la Revoluţia franceză.[265] În acest sens, rezultatul a fost dintre cele mai bune. Totuşi, tentativa Franţei de a folosi sistemul lui John Law în scopul reducerii diferenţei mereu crescînde în ceea ce priveşte puterea financiară dintre cele două state nu dăduse rezultatele dorite. Banca

centrală a Angliei creată anterior a supraviețuit planului „Himerei Mărilor Sudului", dar structura similară din Franța a dus la nereuşita „Himerei Mississippiului" şi de aceea a murit o dată cu ea. „Domnia lui Law, extrem de scurtă, a pus totul în mişcare fără a realiza nimic".[266] În Anglia parlamentul a sprijinit falimentul societății South Sea Company; el „a salvat aparențele", şi deci a salvat creditul englez.[267] Din rațiuni politice, în Franța nu era posibil acest lucru. Efectele negative directe ale sistemului lui John Law au fost exagerate;[268] au fost şi efecte pozitive.[269] Adevăratul efect negativ a fost faptul că sistemul însuşi nu a reuşit, nereuşind din această cauză nici recuperarea decalajului.

Pe măsură ce secolul al XVIII-lea se scurgea, importanța Angliei ca centru financiar al economiei mondiale creştea, în timp ce a Franței scădea[270], deoarece statul francez nu era tot atît de puternic ca şi cel englez. Prin urmare, întrebarea care se pune este cum a devenit statul englez atît de puternic în comparație cu cel francez. Pentru cei care apreciază puterea unui stat după măsura în care cetățenii lui sînt protejați împotriva deciziilor arbitrare ale guvernului sau după mărimea aparatului funcționăresc, această întrebare poate apărea absurdă. În ceea ce ne priveşte, ne-am expus clar poziția arătînd că un stat este puternic în măsura în care cei care guvernează pot face ca voința lor să se impună voinței altora din afara sau din interiorul țării. Folosindu-ne de un asemenea criteriu, credem că statul englez a depăşit în mod clar statul francez la începutul secolului al XVIII-lea. Adevăratul stat puternic rar are nevoie să-şi arate pumnul de fier. Temperley observă că, dacă epoca lui Walpole a fost o perioadă „a păcii [şi] fără evenimente", aceasta s-a datorat faptelor de bravură din trecut: „Tratatul Methuen cu Portugalia din 1703, clauzele comerciale ale Păcii de la Utrecht din 1713 au fost considerate de toată lumea drept concesii făcute comerțului englez, pe care numai armele sau amenințarea cu armele ar fi putut să le smulgă"[271]. Dar puterea armelor nu a fost suficientă; era nevoie, totodată, de o administrație eficientă. Plumb afirmă că „prin 1714 Marea Britanie se bucura probabil de aparatul guvernamental cel mai eficient din Europa".[272]

Noi am adoptat poziția potrivit căreia compromisurile sociale care au avut loc în Anglia şi Franța spre sfîrşitul

secolului al XVII-lea au fost mai puţin diferite decît se sugerează şi că în ambele cazuri ele au dus la o relativă stabilitate internă în cursul războaielor anglo-franceze dintre 1689 şi 1763. Secolul al XVIII-lea a fost „epoca reconcilierii dintre monarhie şi nobilime în întreaga Europă“[273], această reconciliere bazîndu-se pe sprijinul puternic al guvernului pentru veniturile claselor posesoare de pămînt. Dacă pentru Franţa acest lucru este îndeobşte acceptat, Anglia nu a fost ea oare patria unui capital comercial triumfător? Fără îndoială, dar era oare aceasta atît de liberă de venitul agricol?[274] În afara suprapunerii de personal, guvernele sprijineau pe de o parte întreprinderile comerciale, industriale şi financiare prin toate mijloacele pe care le-am descris deja; dar în acelaşi timp ele permiteau proprietarilor de pămînt să-şi însuşească o mare parte din surplus. Şi acest lucru este îndeobşte acceptat şi pentru Franţa. Nobilimea, care nu plătea impozite, şi venala *noblesse de robe* se afla în centrul imaginii noastre despre aşa-numitul *Ancien Régime*[275], dar aceasta nu se întîmpla oare şi în Anglia? În „epoca marilor domenii“, cu un „monopol aristocratic al pămîntului“[276], care era efectul stabilităţii walpoliene? E.P.Thompson consemnează cu asprime:

> „Viaţa politică din Anglia în anii 1720 avea ceva din calitatea proastă a unei «banane republic»*... Fiecare politician îşi aduna în jurul său, prin nepotism, diverse avantaje şi, cu bani, o suită de vasali loiali. Intenţia era de a-i răsplăti prin oferirea de posturi în care ei să poată mulge din veniturile publice: finanţele armatei, biserica, taxele de acciză...
>
> Cei din categoriile superioare ale *gentry*, speculanţii şi politicienii erau oameni ce deţineau mari bogăţii şi ale căror venituri se înălţau deasupra sărăciei omului de rînd precum piscurile Anzilor deasupra pădurilor ecuatoriale“[277].

Era acest „banditism de stat“[278] atît de diferit în ceea ce priveşte consecinţele pentru proprietarii de pămînt bogaţi faţă de versiunea sa franceză, uşor deosebită? Trebuie să ne reîntoarcem la întrebarea noastră: ce a făcut ca statul englez să fie mai puternic decît cel francez? Poate cel

---

* Stat mic, de obicei în zona tropicală, dependent economic de capitalul străin şi dominat de acesta.(N. Tr.)

mai simplu răspuns ar fi că aceasta este rezultatul abilității sale militare de a ține piept Franței în războaiele dintre 1689 și 1714; iar faptul că a învins în acest război a fost rezultatul alianței anglo-olandeze, nu atît datorită ajutorului militar al olandezilor (deși acesta nu a fost de neglijat), cît sprijinului financiar pe care l-a constituit investiția acestora în statul englez. Interesul olandez a determinat o asemenea atmosferă de încredere încît a devenit posibilă crearea Băncii Angliei și supraviețuirea după criza „Himerei Mărilor Sudului". Mai presus de toate, a fost în sfîrșit posibil ca în statul walpolian unipartinic să fie soluționată problema divizării claselor conducătoare engleze, care începuse în perioada primilor Stuarți și continuase într-o formă diferită în luptele aprige dintre partidele Tory și Whig între 1689 și 1715.[279]

Statul englez a devenit puternic, iar antreprenorii englezi au continuat să cucerească lumea economică nu pentru că Anglia era mai democratică decît Franța, ci pentru că într-un anumit sens ea era mai puțin democratică.[280] Peste noapte, atmosfera s-a schimbat dintr-una de violență într-una de stabilitate politică.[281]

Reconcilierea politică a păturilor superioare, esența stabilității engleze din secolul al XVIII-lea, s-a realizat numai parțial în Franța. Exact ca în Anglia, segmentele mai noi ale păturilor superioare cîștigaseră *droit de cité* în structura politică și încetaseră să mai fie o forță de opoziție;[282] același lucru se întîmpla cu grupul similar, *noblesse de robe*, în Franța.[283] Totuși, spre deosebire de Anglia, executivul nu a ajuns niciodată să aibă controlul total asupra statului. „Prăpastia dintre teorie și practică [în absolutism] a rămas extrem de adîncă".[284] Pentru a explica reconcilierea incompletă a păturilor sociale superioare în Franța, să ne reîntoarcem la problema hughenoților și a revocării Edictului de la Nantes. În secolul al XVI-lea, „Partidul protestant" avea sprijinul a jumătate din nobilimea franceză, îndeosebi din partea nobilimii de mijloc și inferioară. Consecința curioasă a acestei situații a fost că nobilimea inferioară, sub presiunea funcționarilor regali, a revenit la „o relativă și paradoxală toleranță față de țăranii lor". Cînd însă compromisul politic din 1598 s-a transformat în victoria regală din 1629, consecințele pe plan social au fost imense: „Înfrîngerea Partidului protestant a fost mai întîi de toate înfrîngerea nobilimii".[285] Într-un ritm lent după

1598 şi rapid după 1630, nobilimea a abandonat protestantismul; este ceea ce a făcut posibilă revocarea din 1685.[286]

Revocarea a produs o dispersare mai ales a elementelor urbane;[287] dar acestea reprezentau doar 10 % din protestanţii francezi. Mulţi alţii s-au convertit.[288] Ce a rămas?

> „Atitudinea severă a regelui a distrus acel protestantism - centralizat, instituţional, clerical şi burghez - care ocrotise în cursul secolului al XVII-lea protestantismul Reformei. În condiţii de restrişte, acesta a fost recreat. La început fără preoţi, urmînd cuvîntul unor simpli mireni, predicatorii. ...Graţie acelor nobili şi ţărani (*ruraux*) care fuseseră principala forţă a bisericilor reformate din secolul al XVI-lea. Cînd revocarea i-a forţat să reinventeze o tehnică de rezistenţă, prima reacţie instinctivă a fost să se revolte“[289].

Această biserică protestantă reconstituită avea următoarele trăsături fundamentale: era „congregaţionalistă, federalistă, seculară, parlamentară şi adeptă a egalitarismului“[290]. Egalitaristă şi răzvrătită! Statul francez era ameninţat de o potenţială revoltă de clasă a păturilor mijlocii - nobilii mai săraci şi ţăranii mai bogaţi - ceea ce era grav. El a intrat în această situaţie dificilă din cauza dilemelor istorice pe care le-a pus în secolul al XVI-lea întinderea unui stat care era prea mare şi economic prea diferenţiată pentru a permite crearea rapidă a unei structuri statale puternice.

Sectoarele care ar fi putut provoca o răscoală trebuiau calmate şi ţinute în frîu, şi aşa au şi fost, în parte prin micşorarea impozitelor ţărănimii după 1720[291], ca şi prin lărgirea învăţămîntului primar în zonele rurale ca o formă de culturalizare folosită de o Contra-Reformă triumfătoare[292]. Totuşi, scăderea impozitelor nu a făcut decît să adîncească şi mai mult prăpastia deja existentă între puterea statelor englez şi francez[293]. Progresul realizat pe linie de învăţămînt şi religie, deşi este posibil să fi ţinut sub control „radicalismul“ şi „criminalitatea“[294] în Franţa rurală a secolului al XVIII-ea, a fost în mod clar insuficient pentru a elimina total sentimentul de excludere politică al fermierilor mai înstăriţi, grupul de oameni care în Anglia erau numiţi *gentry*, sau cel puţin micii *gentry* inferiori. Fără angrenarea politică a acestui

grup, statul nu putea să devină cu adevărat puternic.[295] Luptele interne din Franța nu au fost total străine de crearea foarte importantei alianțe anglo-olandeze. La mijlocul secolului al XVII-lea era absolut clar că în secolul al XVIII-lea olandezii vor prefera o alianță cu englezii decît una cu francezii. Englezii erau principalul dușman al olandezilor, în timp ce cu Franța aceștia aveau numeroase legături. Într-adevăr, așa cum am văzut, ei erau în plin proces de transformare a Ponantului într-o curea de transmisie economică, așa cum urmau să devină Portugalia și Spania.

Dilemele interne ale Franței, însă, au forțat-o să adopte și mai mult poziția unei puteri militare expansioniste orientată spre uscat care și-a suprimat protestanții. Pentru deținătorii de capital olandezi, fie ei republicani sau regaliști, o înțelegere cu Anglia li se părea probabil mai puțin defavorabilă decît una cu Franța. Aceasta îi amenința pe olandezi cu anexarea și suprimarea. Englezii ofereau o osmoză lentă a două pături capitaliste. Preluarea puterii în Anglia de către Casa de Orania nu a făcut decît să confirme preferința olandezilor pentru englezi. Astfel, așa cum se întîmplă adesea, puterea duce la putere și slăbiciunea la slăbiciune. Dificultățile creării unei structuri de stat în secolul al XVI-lea au dezbinat Franța, au făcut-o să clocotească, ducînd în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, la o Franță cu o integrare incompletă. Anglia secolului al XVI-lea a fost un stat compact. Fiind forțată de tulburările provocate de Războiul civil să refacă o clasă conducătoare unită, Anglia a fost capabilă să absoarbă și să încorporeze grupul celtic; și a știut cum să atragă suficient capital olandez care să ajute la crearea în secolul al XVIII-lea a unui stat walpolian unipartinic stabil.

Tocmai această creștere constantă a puterii relative a statului englez - mai degrabă decît deosebirile importante în privința organizării producției franceze, și respectiv engleze, în perioada 1600-1750 sau în privința sistemelor de valori - i-a dat posibilitatea Angliei să depășească Franța în mod categoric în perioada 1750-1815.

În întregul volum, de fapt, am pus accentul pe asemănările în domeniul organizării producției engleze și franceze. În ceea ce privește înnoirile în domeniul tehnologic și intelectual, totul depinde de ce cărți de istorie ați citit. Valorile burgheze, capitaliste au început,

fără îndoială, să domine în Provinciile Unite şi în Anglia; dar nu trebuie să uităm clasica demonstraţie a lui Paul Hazard conform căreia ideile Iluminismului au ajuns să domine Franţa nu în timpul Revoluţiei şi nici chiar al enciclopediştilor, ci în perioada dintre 1680 şi 1715[296]. După cum spune Labrousse, „secolul al XVIII-lea [în Franţa] gîndeşte burghez“[297]. Acest lucru era valabil nu numai pentru Franţa. Deşi aspectele de suprafaţă ale ideologiei unei lumi apuse mai domneau încă în întreaga economie mondială europeană, tot mai multe grupuri de oameni tindeau să acţioneze de la început pînă la sfîrşit în manieră burgheză sau proletară, urmărindu-şi propriile interese şi apărîndu-şi propriile avantaje într-un sistem capitalist.

Aceasta este într-adevăr esenţa a ceea ce am susţinut. Nu apăruseră încă nici cultura burgheză, nici cea proletară; dar practicile burgheze şi proletare începuseră deja să constituie cadrul esenţial de limitare a acţiunii sociale.

NOTE

1. Evident, datele care se referă la economia mondială europeană constituie un subiect de interminabile discuţii. În timp ce Pierre Chaunu susţine, pe de o parte, că „din 1580 pînă în 1760, nu există nici o modificare fundamentală“ în relaţia dintre om şi pămînt în Europa (1966a, p.242), el mai afirmă, pe de altă parte, că „Începutul fazei lungi de expansiune din secolul al XVIII-lea trebuie datat undeva între 1680-1690, atît în ceea ce priveşte Manila şi America, cît şi Indiile de Est olandeze. Urmează apoi un avînt care a precedat cu aproximativ 40 sau 50 de ani ascensiunea mult întîrziată a Europei continentale“ (1960a, p.213). Atît Pierre Goubert cît şi Pierre Vilar datează ascensiunea începînd cu anul 1733 (Goubert 1970g, p.333; Vilar, 1962b,I,p.708); dar Vilar mai declară: „Din punct de vedere economic, aşa-numitul «mare elan» din secolul al XVIII-lea a început, părere larg răspîndită, în 1733, dar s-a afirmat numai după 1760 şi a continuat pînă în 1817“ (1962a, p.11). În acelaşi sens, C.-E.Labrousse apreciază că între 1726 şi 1763 a avut loc o ascensiune lentă, „elanul“ producîndu-se însă numai după această perioadă (1970, p.388).

2. Christopher Hill susţine: „Revoluţia de la 1688 nu a fost numai un moment de cotitură în istoria economică, dar şi în cea politică şi constituţională a Angliei. Cu o săptămînă înainte ca Iacob să fugă, Royal Africa Company continua încă, în virtutea rutinei, să emită mandate autorizînd sechestrarea vaselor de contrabandişti care încălcau prevederile Cartei din 1672. Printr-o decizie care n-a fost înregistrată

nicăieri, compania a renunţat la această pretenţie de a-şi consolida monopolul cu ajutorul măsurilor coercitive. Mai tîrziu, printr-o lege votată de parlament; s-a adoptat oficial comerţul liber; dar s-a recunoscut că adevăratele schimbări au avut loc o dată cu înlăturarea lui Iacob al II-lea" (1961a, p.262). Heckscher (1935,I,pp.262-263) foloseşte şi el anul 1688 ca punct de delimitare, momentul principal al divergenţei dintre Anglia (liberală) şi Franţa (colbertiană); dar în ceea ce mă priveşte, mi-am exprimat deja scepticismul faţă de o asemenea interpretare.

3. Vezi Sheridan (1969, p.13). Vezi, de asemenea, Seeley (1971, p.64). Braudel consideră că victoria Angliei asupra Franţei ar fi avut loc „încă de la Tratatul de la Utrecht din 1713", dar el afirmă că Anglia a „triumfat" abia „în 1815" (1977, p.102).

4. Nef (1968, p.149). Vezi, de asemenea, Goubert, care spune că „forţa numerică, întîietatea în domeniul demografic, era trăsătura caracteristică a Vechiului Regim" (1970b, p 21). Fred Cottrell, pe de altă parte, susţine că Anglia deţinea un avantaj în domeniul „energiei": „Anglia a fost locul în care vasul cu pînze a produs întreaga revoluţie de care era capabilă. Ca insulă, Anglia avea anumite avantaje asupra puterilor continentale. Principala sa protecţie a obţinut-o prin folosirea vasului cu pînze, el însuşi un producător în plus [de energie], şi nu a armatei terestre. Surplusul necesar apărării împotriva unei invazii era mai mic decît acela de care aveau nevoie vecinii ei, astfel încît energia putea fi folosită şi în alte scopuri, fără a pune în pericol securitatea ţării. Armatele Europei continentale absorbeau permanent surplusurile" (1955, pp.69-70).

5. Wilson (1965, p.282).

6. Vezi Andrews (1915, p.546).

7. Uneori acest eveniment este datat în 1688. Această nepotrivire se datorează faptului că Anglia a mai folosit pînă în 1752 calendarul iulian. Noul an 1689 a început astfel în Anglia la 25 martie. William a devenit „administrator" la 7 ianuarie şi împreună cu Maria a acceptat coroana şi Declaraţia drepturilor la 23 februarie. De aceea, Revoluţia Glorioasă a avut loc fie în 1688, fie în 1689. Vezi Murray (1961, p.162) şi De Beer (1970, pp.206-208).

8. În teorie, acesta a fost unilateral. Deşi William, ca rege al Angliei, Scoţiei şi Irlandei, a declarat război Franţei la 17 mai 1689, Franţa nu a declarat niciodată război Angliei; Ludovic al XIV-lea a continuat să-l recunoască pe Iacob al II-lea ca rege legitim pînă în 1697, respectiv pînă la Tratatul de la Rijswijk. (Vezi Clark (1970, p.226, nota 2).

9. C.Hill (1961a, p.257).

10. Vezi prezentarea lui Fayle (1923, p.285), care arată că şcoala continentală a anticipat astfel propunerea ducelui de Choiseul făcută spaniolilor în 1762, ca şi blocada continentală a lui Napolean.

11. Vezi Plumb (1967, pp.120, 134).

12. Plumb (1967, p.135).

13. Roseveare (1969, p.93). Vezi, de asemenea, Barnett, care vorbeşte despre reînnoirea *anuală* a „a gărzilor şi garnizoanelor" în Britania georgiană [1714-1830[: „Baza presupus temporară a acestor forţe în timp de pace era păstrată cu grijă, deşi în fiecare an cheltuielile pentru înăbuşirea revoltelor dădeau posibilitate membrilor conservatori ai parlamentului să ceară reducerea sau desfiinţarea a ceea ce ei numeau cu groază «o armată permanentă». De-abia în 1755 «armata permanentă» a dobîndit recunoaşterea oficială, atunci cînd primele liste ale acestei armate au fost publicate" (1974, p.166).

14. Finer (1975, pp.123-124). Vezi, de asemenea, Barnett: „Torii erau «maritimi», whigii «continentali»" (1974, p.148).

15. Aceasta este o expresie a lui J.R.Jones (1966, p.85).

16. Graham afirmă: „Pînă în secolul al XVIII-lea, operaţiunile navale britanice arareori depăşeau teatrul european. ...Bolile şi furtunile erau cei mai mari duşmani. ...Spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, însă, îmbunătăţirile în construcţia de nave şi [în] tehnica navigaţiei, ca şi [în] metodele de asigurare şi protecţie a sănătăţii, au permis navelor să rămînă pe mare perioade mai lungi de timp şi la distanţe mai mari de porturile lor de origine" (1948, p.95).

17. „Cînd flota mai puternică asigura controlul comunicaţiilor pe mare, ea dobîndea ceea ce ar echivala cu un monopol exclusiv" (Graham, 1958, p.VIII).

18. Symcox (1974, p.1).

19. Vezi Symcox (1974, pp.43, 49).

20. Vezi Symcox (1974, pp.37-40). Carter, însă, susţine: „Wilhelm [de Orania] a obţinut, în 1686, un alt mare avantaj, ca rezultat al unei mai bune atmosfere dintre el şi adversarii săi interni. Aceasta a creat posibilitatea refacerii flotei olandeze, realizată printr-o decizie de înfiinţare a unor taxe vamale olandeze, sumele astfel obţinute, care nu erau aşa de mici, fiind plătite prinţului în scopul amintit. Astfel, în 1688, forţele navale ale republicii erau destul de puternice" (1975a, pp.24-25).

21. Vezi Ehrman (1953, p.395).

22. Symcox arată că deşi principala tactică navală în această bătălie, ca şi în cele precedente, a fost aceea a „canonadei nemiloase" dintre „vasele de linie" construite special pentru o astfel de luptă, „tunurile de pe nave erau total necorespunzătoare"; de aceea, bătălia navală, afirmă el, era „o luptă neîndemînatică şi prost coordonată". În această situaţie, victoriile depindeau de „avantajul poziţional şi direcţia vîntului" (1974, pp.56, 60-61, 64, 67).

23. Mahan (1889, p.225).

24. Ehrman (1953, p.398). Bromley şi Ryan arată: „Olandezii, care în 1689 contestaseră comanda englezilor asupra forţelor navale combinate, au fost forţaţi să participe cu opt vase în 1714 la o escortă pentru regele George I" (1970, p.790).

25. Symcox (1974, p.147).

26. Adeseori se dă o explicaţie legată de stagnarea economică din Franţa din perioada 1683-1717, provocată probabil de emigrarea

hughenoţilor după revocarea Edictului de la Nantes. După cum afirmă Scoville, acesta este un bun exemplu de eroare *post hoc propter hoc*. Desigur, revocarea „n-a rezolvat problemele" (1970, pp.218-219), însă cei mai mulţi dintre protestanţi au rămas, ca noi convertiţi. Într-adevăr, „în loc să le slăbească şi să le reducă vigoarea, persecuţia religioasă pare să le fi întărit fermitatea" (1960, p.252). În acest sens, Scoville prezintă dovezi din toate domeniile - manufacturi, comerţ, construcţia de nave, agricultură. Despre criza economică din Franţa din această perioadă, vezi, de asemenea, Léon (1956, p.152).

27. Mahan (1889, p.226), care susţine că ceea ce a făcut ca „Anglia să cîştige mai mult decît toate celelalte state puterea maritimă" a fost *combinaţia* dintre o flotă mare şi un comerţ eficace (p.225).

28. Vezi Symcox, (1974, pp.5-6, 187-220).

29. Clark (1960, pp.123-124). Vezi, de asemenea, Symcox (1974, pp.68-69). Clark continuă: „Partea care avea flota mai puternică putea să închidă mările pentru comerţul inamicilor săi, dar propriile ei transporturi comerciale atrăgeau atacurile rapizilor corsari, care scăpaseră vigilenţei flotelor. Cu cît volumul comerţului unei naţiuni era mai mare, cu atît această formă de atac era mai răsplătită. Din aceste motive pirateria a atins o cotă înaltă în Franţa."

30. Symcox (1974, pp.222-223).

31. Bromley (1950, p.465).

32. Henri Martin, *History of France* (Boston, 1865), II, p.167, citat în Morgan (1968, p.174). Morgan face următoarea observaţie: „Rijswijk marchează pentru Ludovic al XIV-lea începutul sfîrşitului. Rijswijk a depus oul distrugerii, iar Utrecht l-a clocit" (p.195). Hazard afirmă despre tratat: „Cît de mult trebuie să fi fost umilită mîndria acestui *Grand Monarque*" (1964, p.84).

33. Bromley afirmă că menţinînd Alsacia şi Strasbourg, Ludovic „şi-a păstrat...cheia strategică a regatului său în momentul în care relaţiile franco-imperiale erau în mod obişnuit în centrul calculelor sale" (1970, p.26).

34. Vezi Carter (1975a, pp.25-26).

35. J.R.Jones (1972, p.329).

36. Stork-Penning (1967, p.113).

37. J.R.Jones (1966, p.93).

38. Vezi Clark (1923, pp.4-6, 121).

39. Vezi Stork-Penning (1967, pp.113-114). După cum afirmă Wilson, atitudinea olandezilor a fost de un „pacifism empiric, interesat şi limitat" (1968, p.165).

40. Vezi Carter (1975a, pp.30-31).

41. Murray arată că părerea convenţională potrivit căreia Unirea coroanelor din 1603 a fost consolidată prin Unirea parlamentelor „poate fi o poveste frumoasă, dar este îndoielnic că a fost adevărată". El susţine că formularea corectă din punct de vedere juridic este aceasta: „Succesiunea la tron a fiecărui regat a continuat să depindă de legea regatului respectiv. Legea scoţiană privind succesiunea se deosebea de cea din Anglia, deşi nu prea mult, şi dacă ar fi apărut o posibilitate

adecvată, coroanele ar fi putut să se separe din nou, fiecare avînd propria succesiune...Asocierea coroanelor engleză şi scoţiană a continuat (cu excepţia intervenţiei lui Cromwell) pînă în 1707, cînd Tratatul de unire a intrat în vigoare. Pînă atunci «Unirea coroanelor» a fost o asociere temporară mai degrabă decît o unire permanentă. Ceea ce a creat Codul Unirii în 1707 a fost în esenţă o unire indisolubilă a coroanelor" (1961, p.162). În urma acestei uniri din 1707, Anglia şi Scoţia au devenit Marea Britanie. H.R.Trevor-Roper arată că, de fapt, unirea din 1652 era mai puternică decît cea din 1707, dar, desigur, nu a durat (1964, p.79).

42. Pentru o istorie politică mai detaliată, vezi Brown (1914).

43. Smout (1963, p.256). Vezi, de asemenea, Trevor-Roper (1964, p.78).

44. Vezi Smout (1963, pp.29, 238).

45. Vezi Insh (1952, pp.32-37, 51-55). „Dar cînd barierele comerciale care au acţionat ca protectoare împotriva concurenţei fabricanţilor englezi de stofe au fost îndepărtate prin Tratatul de unire, compania scoţiană iniţiatoare a intrat treptat în declin. La 16 februarie 1713, clădirea din Edinburgh în care stofele acesteia fuseseră depozitate a fost vîndută. O lună mai tîrziu au fost vîndute maşinile şi stocul de materiale rămas" (p.55).

46. Vezi Insh (1952, pp.69-71). T.Keith arată că legea din 1695 „a provocat o oarecare alarmă [în Anglia]. Exista teama că... scoţienii vor acapara din ce în ce mai mult comerţul cu America, la care aveau deja o importantă participare ilicită" (1909, p.54). Vezi, de asemenea, H.Hamilton, care vorbeşte despre „creşterea rapidă în importanţă" a oraşului Glasgow în comerţul atlantic în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea (1963, p.249). Într-adevăr, T.Smout explică opoziţia negustorilor din Glasgow faţă de unire exact pe această bază: „Tocmai pentru că Glasgow făcea deja progrese [în ceea ce priveşte comerţul exterior, negustorii] socoteau că oraşul ar fi prosperat fără unire" (1960, pp.211-212).

47. T.Keith (1909, p.60). Insh afirmă: „În toamna anului 1706 presiunea evenimentelor din Europa avea să-şi exercite din nou atotputernica influenţă asupra relaţiilor anglo-scoţiene" (1952, p.80). Aliaţii Angliei - Olanda şi Austria - îşi disputau controlul asupra părţii de sud a Ţărilor de Jos, nu de mult recapturată de la francezi. Carol al XII-lea al Suediei tocmai îl învinsese pe Petru cel Mare, cucerise Polonia şi ocupase Saxonia, iar acum ameninţa Boemia; Ludovic al XIV-lea încerca să-l convingă să atace, în sud, Austria. „Între timp, avînd în vedere situaţia apăsătoare care domnea, atît în est cît şi în vest, era foarte important să nu existe o Scoţie furioasă şi virtual independentă care să constituie o ameninţare pentru intrigile iacobite şi să ofere un motiv pentru acţiuni militare franco-iacobite" (1952, p.81).

48. Iacob Francis Eduard, „Bătrînul Pretendent", Cavaler al Ordinului Sf.Gheorghe, era un ostaş activ de partea francezilor. El a emis pretenţii atît la tronul Scoţiei cît şi al Angliei. Ar fi acceptat, fără îndoială, şi numai tronul Scoţiei, dacă ar fi putut să-l obţină. G.H. Jones

susţine: „Unirea Angliei cu Scoţia a devenit o problemă atît de presantă, ...cum nu era alta...datorită atitudinii luate de iacobiţi în parlamentul scoţian... [O lege votată de parlamentul scoţian în 1704] prevedea ca succesorul reginei Ana în Scoţia să facă parte din linia dinastică a Scoţiei, dar *nu* una şi aceeaşi persoană cu cea care ar succeda-o în Anglia. ...Dacă numai unirea ar fi putut să elimine posibilitatea [unei succesiuni iacobite în Scoţia], trebuia să aibă loc unirea, şi încă repede" (1954, p.73).

49. Cauza lui Iacob al II-lea era chiar mai populară în Irlanda decît în Scoţia. În Scoţia „religia adoptată de Iacob al II-lea, [ca rege al Angliei], şi al VII-lea [ca rege al Scoţiei] a constituit un permanent motiv de ofensă, irlandezii plăcîndu-l însă cu atît mai mult cu cît era romano-catolic" (Petrie, 1958, p.100). Englezii au înăbuşit cu dificultate Expediţia irlandeză a exilului regal dintre 1689-1691 (vezi Petrie, 1958, pp.100-135). Totuşi englezii au cîştigat, şi nu o victorie neînsemnată. „Tratatul de la Limerick a marcat sfîrşitul Vechii Irlande, aşa cum Appomattox a însemnat sfîrşitul declinului vechiului Sud" [în războiul american de secesiune] (James, 1973, p.17).

Excluzînd pe catolici din administraţie şi de la proprietăţile funciare, legile penale care au urmat au fost atît de „paralizante" încît irlandezii nu s-au răsculat în timpul revoltelor iacobine din 1715 şi din 1745. Petrie remarcă: „Adversarilor Revoluţiei [Glorioase] din celelalte două regate nu li s-a aplicat un astfel de tratament vindicativ, şi după ce au fost înşelaţi la Limerick [în legătură cu condiţiile capitulării], irlandezii au sperat tot atît de mult că vor reuşi să reziste cuceritorilor lor prin forţa armelor, aşa cum au sperat evreii în timpurile mai recente să înfrîngă nu foarte diferita tiranie a lui Hitler" (1958, p.133). Pentru o descriere a legilor penale, vezi James (1973, pp.22-25). Dat fiind faptul că pînă la Tratatul de la Utrecht din 1713 existau opt sau nouă regimente irlandeze care luptau în cadrul armatei franceze, este posibil ca englezii să se fi temut totuşi că orice succes al cauzei iacobite în Scoţia ar fi redeschis problema în Irlanda.

50. Vezi Insh (1952, pp.74-77), care spune: „Pierderile şi necazurile provocate de expediţiile spre istmul Darien au dus la acea cerere pentru libertate a comerţului, pentru accesul la pieţele coloniale ale englezilor, care a constituit cel mai puternic stimulent scoţian în vederea acceptării condiţiilor pentru realizarea unirii din 1707" (p.50). Dar Lenman neagă importanţa accesului la coloniile engleze în controversa scoţiană (vezi 1977, p.55). În plus, în anii 1696 şi 1699 au avut loc puternice crize ale mijloacelor de subzistenţă care făceau parte din ceea ce iacobiţii numeau „Cei 7 ani bolnavi ai regelui William" (vezi Lenman, 1977, pp.45-52).

51. Lenman (1977, p.51). Vezi, de asemenea, Smout: „O mare putere ar fi reuşit în această încercare [din golful Darien] dacă ar fi avut suficiente resurse de curaj, experienţă, bani, oameni şi putere maritimă. Scoţienii aveau numai curaj: orice altceva, inclusiv cunoaşterea propriilor limite, le lipsea cu desăvîrşire" (1963, p.252). Smout susţine în continuare că eşecul din Darien a fost numai unul din cele patru

dezastre ale anilor 1690, celelalte trei fiind efectele negative ale războaielor anglo-franceze, patru ani de foamete şi acerbele bătălii tarifare care au afectat pretutindeni comerţul - în Anglia, Provinciile Unite, Sudul Ţărilor de Jos, Franţa, America de Nord şi Norvegia (vezi pp.244-253).

52. Riley (1969, p.498). Carstairs pune problema diferit. El afirmă că dintr-o perspectivă mai largă presiunea pentru realizarea unirii a venit din partea engleză, dar dintr-una mai apropiată, „interesele economice ne oferă o explicaţie plauzibilă pentru faptul că scoţienii şi-au dat în cele din urmă acordul pentru o unire împotriva căreia au luptat cu arma în mînă secole de-a rîndul" (1955, p.65). Smout face distincţie între motivele politice ale englezilor şi cele economice ale scoţienilor (vezi 1964b, p.462).

53. Vezi R.W.Harris (1963, pp.68-70).

54. Lenman împărtăşeşte scepticismul meu: „Ar fi fost necesare o mai puternică voinţă şi vigoare decît dădea dovadă conducerea scoţiană pentru a suporta pînă la capăt crizele şi pentru a vedea dacă Anglia era cu adevărat atît de nesocotită încît să se aventureze într-un război la frontiera sa de nord atîta timp cît se afla implicată adînc într-un serios conflict în Europa" (1977, p.57).

55. Smout (1963, p.273).

56. Vezi Insh (1952, pp.84-89) şi Lenman (1977, pp.58-60). Carstairs este sceptic în ceea ce priveşte posibilitatea obţinerii unor avantaje imediate. El susţine că dezvoltarea comerţului cu America de Nord britanică şi cu Indiile de Vest a avut loc numai după 1750. El afirmă că *nu* unirea a fost aceea care a determinat dezvoltarea industriei pînzeturilor, deoarece pînă la mijlocul secolului pînzeturile germane şi austriece formau principalele importuri ale coloniilor americane, acestea ajungînd la destinaţie prin Anglia, folosindu-se sistemul *drawback**. Numai după 1742, o dată cu crearea sistemului primelor guvernamentale de încurajare, exportul pînzeturilor scoţiene a început să se dezvolte (vezi 1955, pp.69-70). Lenman ajunge la un compromis. El este de acord cu Carstairs că la început unirea a oferit scoţienilor un avantaj minor, dar consideră anul 1727 ca moment de cotitură, „care anunţă sosirea primelor rîndunele în această vară deosebită" (1977, p.66).

57. „Niciodată planurile franceze nu au apărut atît de ameninţătoare pentru Anglia şi Provinciile Unite ca în perioada imediat următoare acceptării de către Ludovic al XIV-lea a testamentului lui Carol al II-lea al Spaniei. ...Urma oare ca imensa piaţă a imperiului spaniol să devină «terenul de vînătoare particular» al negustorilor francezi?" (Deyon, 1978b, p.235). Goubert observă cît de repede au reacţionat englezii şi olandezii: „Semnarea *Asiento*-ului a fost urmată la numai cîteva zile de

---

* Tarife vamale rambursate pentru produse importate care vor fi ulterior exportate sau vor fi folosite la producerea altor produse pentru export (N.Tr.)

Marea Alianţă de la Haga. Acolo împăratul şi puterile maritime, strîns uniţi, i-au dat lui Ludovic al XIV-lea două luni pentru a ajunge la o înţelegere. În caz contrar, urma să fie război, cu scopul de a anula succesiunea Bourbonilor în Spania, de a interzice accesul Franţei în Ţările de Jos, de a obţine controlul asupra Italiei şi a Mediteranei, de a oferi aliaţilor acces în coloniile spaniole şi în acelaşi timp de a menţine comerţul francez în afara acestora" (1970a, pp.237-238).

58. Detaliile diverselor tratate sînt prezentate în A.W.Ward (1908, pp.440-450).

59. Carter (1975a, p.26).

60. Plumb (1966, p.29), care afirmă: „Pentru un mare număr de englezi din secolul al XVIII-lea războaiele au fost...admirabile ocazii de a-şi sărăci vecinii, de a acapara bogăţiile lumii şi a demonstra în ce măsură naţiunea îi dispreţuia pe francezi, acei sclavi tiranizaţi de Papă, gurmanzi, meschini, încălţaţi cu saboţi" (p.14). Vezi, de asemenea, Sutherland (1956, pp.56-57).

61. Thomson (1966, p.436).

62. Temperley (1909b, p.197). Seeley împărtăşeşte aceste opinii: „Principala caracteristică a Angliei în această fază mi se pare a fi faptul că ea este în acelaşi timp comercială şi războinică" (1971, p.88).

63. Vezi Dickson: „Incompatibilitatea poziţiilor din cadrul negocierilor din 1739, dintre Austria, pe de o parte, şi Anglia şi Olanda, pe de altă parte, este clară. Englezii şi olandezii doreau să reţină posesiunile austriece din Ţările de Jos ca pe o colonie economică, parţial apărată de garnizoanele olandeze plătite de Austria, poziţie la care s-a ajuns prin Tratatul barierei din 1715. ...Din punct de vedere economic, [în 1746] Anglia a dorit să-şi menţină avantajele vamale dinainte de 1746 şi balanţa comercială favorabilă cu Ţările de Jos de care se credea că depinde. Ea a tratat cu o descurajare glacială pretenţiile flamande de a se micşora taxele vamale în Anglia, sau acelea privind accesul direct în comerţul cu Indiile de Est" (1973, pp.83, 107).

64. Temperley (1909b, p.204). Vezi V.L.Brown: „Comerţul de contrabandă era o parte integrantă a fiecărei faze a operaţiunilor Societăţii South Sea Company" (1928, p.179). Vezi, de asemenea, Nelson (1945, p.55).

65. Temperley consemnează că, în tot cursul secolului al XVIII-lea, Spania a fost „uneori un spectator pasiv, mai adesea un inamic activ, niciodată prietena Angliei". Totuşi, în 1739, guvernul consideră că „a împinge Spania în braţele Franţei însemna să fie pusă în pericol supremaţia engleză în Lumea Nouă" (1909b, p.198).

66. Vezi din nou Temperley: „Studierea documentelor nu confirmă opinia răspîndită, potrivit căreia dorinţa Angliei de a menţine comerţul ilicit al contrabandiştilor şi al altor indivizi particulari a influenţat profund Ministerul. Atenţia lor era rezervată pentru South Sea Company - societatea atît de strîns legată de guvern prin relaţiile ei financiare, care avea să-l răsplătească pe Walpole pentru că a salvat-o în 1720 prin ruinarea lui în 1739" (1909b, p.222).

67. Vezi K.G.Davies: „În general sînt înclinat să cred că (exceptînd războiul din America) războaiele atlantice dintre Marea Britanie şi Franţa au făcut mai mult bine decît rău plantatorului britanic, deşi trebuie să recunoaştem existenţa a numeroase excepţii" (1960, p.109). Davies remarcă în această privinţă războaiele din 1739-1748 şi 1689-1713).

68. Viner (1969, p.84). „După o dezbatere prelungită, parlamentul a refuzat să considere această practică ilegală."

69. Fayle (1923, p.288). Desigur, francezii au mers chiar şi mai departe, „şi au legat escorta de un rigid rol defensiv. ...Ceea ce este şi mai surprinzător...este că vasele de război franceze erau de fapt închiriate negustorilor...în schimbul unui comision reprezentînd un procent din valoarea încărcăturii transportate în siguranţă".

70. Léonard (1958, p.192) dă următoarele cifre pentru anul 1740: Franţa, 160.000; Prusia, 84.000; Austria, 107.000; Anglia, 59.000 (inclusiv locuitorii Hanovrei).

71. Richmond (1928, p.173).

72. Andrews (1915, p.780).

73. Vezi Carter (1963, pp.820-821).

74. Vezi Christelow (1946, pp.24, 29). A fost, însă, o eroare din partea spaniolilor. „Intrarea nechibzuită a Spaniei în Războiul de 7 ani a dat posibilitate englezilor să-şi consolideze, la încheierea conflictului respectiv, succesele realizate în anii precedenţi şi să-şi deschidă noi căi de acces la bogăţiile lumii coloniale spaniole" (Brown, 1928, p.186).

75. Dehio (1962, p.117).

76. Darby (1973, p.304).

77. Tucker (1963, p.214).

78. Vezi Wilson (1977b, p.116).

79. Vezi Goubert (1965, p.473).

80. Vezi Goubert (1965, p.473), Henry (1965, p.455) şi C.E.Labrousse (1953, p.22).

81. Tucker (1963, p.214).

82. Vezi Flinn: „N-a mai fost probabil niciodată în Europa de vest o foamete atît de cruntă şi atît de răspîndită ca aceea din anii 1690" (1974, p.301). Flinn menţionează că Anglia a constituit o excepţie. În Franţa, însă, „marea majoritate a populaţiei...era ameninţată, suferea sau chiar murea din cauza foametei" (Goubert, 1970a, p.216). Pentland are pentru Anglia o explicaţie complicată. Între 1690 şi 1710, Anglia a înregistrat un ritm de creştere a populaţiei foarte înalt, într-o perioadă cu preţuri foarte ridicate la produsele agricole (probabil datorită foametei din întreaga Europă). Din această cauză, ca şi datorită faptului că adulţii tineri erau puţini în această perioadă (ca urmare a ritmurilor anterioare scăzute de creştere a populaţiei), posibilităţile de angajare în agricultură au determinat căsătorii la vîrste mai mici şi o rată înaltă a natalităţii, care, la rîndul lor, au dus la o diminuare a posibilităţilor, iar după 1705-1710 la un declin. O dată cu prăbuşirea preţurilor după 1720, mortalitatea a crescut, ceea ce explica marile epidemii din anii 1720 - „urmare logică a unui deceniu în care condiţiile s-au înrăutăţit, din

cauza excedentului (şi nu insuficienţei) producţiei agricole comparativ cu cererea şi surplusul derivat din aceasta (şi nu insuficienţa) forţei de muncă" (1972, p.174).

83. Vezi Goubert (1970d, p.60) şi Jacquart (1975, p.187).

84. Vezi Rambert (1954, pp.606-617). Pentru Reinhard şi Armengaud, ultima epidemie de ciumă a avut loc în 1668, după care epidemiile au fost „rare" (1961, p.131); dar ei menţionează una în Spania în 1694 (1961, p.143). În ciuda epidemiei de la Marsilia, Le Roy Ladurie vorbeşte despre un avînt demografic francez între 1720 şi 1737 (1975a, p.364).

85. Deprez denumeşte anul 1740 „marele moment de cotitură în istoria demografică a Europei" (1965, p.626). Explicaţia obişnuită o constituie sfîrşitul epidemiilor şi foametei. Vezi Le Roy Ladurie (1975a, p.388) şi Helleiner, care vorbeşte despre absenţa catastrofei (1967, p.95).

86. Hufton (1974, p.15).

87. Jacquart (1975, p.187). Totuşi, Goubert atribuie sfîrşitul perioadelor de foamete din Franţa unei clime mai blînde, mai calde şi mai puţin umede (vezi 1970d, p.63). Le Roy Ladurie pune în evidenţă rolul esenţial al climei care, cel puţin în Franţa, era în general umedă dar nu rece (vezi 1967, p.281). Acelaşi lucru îl susţin Reinhard şi Armengaud (1961, p.115).

88. Vandenbrocke (1971, p.38). Argumentul constă în faptul că, în comparaţie cu cerealele, cartoful furniza de peste două ori mai multă hrană în calorii pe persoană. În timp ce conţinutul de calorii la chintal al cartofilor este de aproximativ o cincime din acela al grînelor, producţia lor este de zece ori mai mare. „Mai mult decît atît, cartofii sînt o cultură de vară şi de aceea depind mai puţin de vreme. Cultivarea cerealelor a fost totdeauna riscantă întrucît depindea atît de mult de condiţiile climatice". Totuşi, Salaman (1949, pp.455-456) susţine că, în alimentaţia săracului din Anglia, cartoful nu a fost atît de prezent pînă în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea, deşi în timpul celor două secole precedente folosirea sa se răspîndise în mod constant. El afirmă că pînă prin 1775 a fost folosit mai ales ca hrană pentru animale: „Înainte de a fi putut să joace rolul de nutreţ pentru omul sărac, cartoful trebuia să-şi dovedească valoarea ca hrană pentru porci".

89. Vezi C.Hill (1969, p.256).

90. Vezi, de asemenea, Coleman (1977, p.125). Mingay (1963, pp.81-82) şi Lavrovsky (1960, pp.354-355). Mingay remarcă un declin puternic al numărului micilor proprietari de pămînt între 1660 şi 1750 (1968, p.31).

91. „În ceea ce priveşte anul 1750, este evident că o mare parte din Anglia era deja îngrădită" (Holderness, 1976, p.52).

92. „Chiar în satele care în tot cursul secolului [al XVIII-lea] au rămas cu terenuri fără haturi exista o puternică preferinţă pentru unităţi mai puţine şi mai mari" (Mingay, 1962, p.480). Aceasta se pare să fi avut loc în Anglia în ciuda faptului că „productivitatea înaltă a recoltelor de cartofi a făcut posibilă obţinerea unor mijloace de trai

chiar şi pe parcele foarte mici de pămînt" (Vandenbrocke, 1971, p.38). Aceasta poate să însemne că producţia de grîne era variabila financiară vitală.

93. Cine putea să-şi permită aceasta? Probabil aceia care realizau deja un venit total mai mare. Bairoch susţine, probabil într-o abordare ciclică, că posibilitatea de a plăti noile unelte reieşea din creşterea productivităţii în agricultură (vezi 1966, p.16).

94. „Fără ajutorul napilor, întreţinerea turmelor de vite în timpul iernii şi al primăverii ar fi fost o problemă dificilă" (Emle, 1912, p.176). Prin 1720, în întreaga Anglie erau cunoscuţi nu numai napii, ci şi trifoiul, mărul paradis şi secara (vezi Holderness, 1976, p.65).

95. „Ceea ce se întîmplă este că micul fermier, producînd în anii buni numai un mic surplus pentru piaţă, pierde venitul în bani în anii dificili, dar ceea ce pierde el reprezintă un cîştig pentru marele fermier care beneficiază uneori de un profit suplimentar prin retragerea din competiţie a acestor mici producători" (Gould, 1962, p.321).

96. Emle (1912, pp.168-169), Gould (1962, p.323) şi Hartwell (1969, p.25).

97. John (1969, p.171). Vezi, de asemenea, Wilson (1965, p.245) şi Holderness (1976, pp.74-75).

98. Vezi R.Ashton (1969, pp.49-50).

99. Mingay (1960, p.337). Între 1700 şi 1750 cerealele au crescut ca pondere în exporturile engleze de la 3,7 % la 19,6 %. Vezi T.S.Ashton (1960, p.12). Slicher van Bath afirmă că între 1690 şi 1720 „media ponderată a raportului dintre preţurile produselor agricole şi neagricole" s-a inversat temporar în favoarea agriculturii, în contextul unui raport nefavorabil care a durat din 1620 pînă în 1740 (1963a, p.211).

100. VeziGould (1962, pp.331-332).

101. „Îmbunătăţirea [salariilor reale în Anglia] între 1660 şi 1760 a fost substanţială, dar nu spectaculoasă. ...În 1750 situaţia era totuşi considerabil mai bună faţă de 1600. Rata mai scăzută a inflaţiei preţurilor după 1670, o încetinire a creşterii populaţiei înainte de 1750, acumularea de surplusuri agricole (îndeosebi alimentare), revigorarea activităţii economice, în special în domeniile bazate pe folosirea intensivă a forţei de muncă - toate acestea au determinat creşterea salariilor reale înainte de 1750" (Holderness, 1976, p.204).

Chiar dacă salariile reale au crescut, nu a crescut şi şomajul? Da, a crescut, însă a fost cel puţin parţial compensat de crearea în astfel de perioade de alte locuri de muncă. Muncitorii au devenit contrabandişti şi tîlhari de drumul mare. Femeile s-au îndeletnicit cu torsul. S-a înregistrat o dezvoltare a industriei pescuitului („una din ultimele munci la care putea recurge săracul"), oamenii preferînd să accepte dificultăţile vieţii pe mare în ambarcaţii mici. Numărul negustorilor ambulanţi a crescut. Chiar şi construcţiile păreau să prospere, aproape luînd locul înfloririi exporturilor (vezi T.S.Ashton, 1959, p.138). Deşi salariile reale au crescut în această perioadă, calitatea vieţii urbane nu a reuşit aproape deloc să-i îndepărteze pe muncitori din cîrciumi. „În mijlocul eleganţei şi al luxului, murdăria şi boala abundau. În timpul

domniei lui George I şi în prima parte a domniei lui George al II-lea, Londra era murdară, mocirloasă, o metropolă împroşcată cu noroi, plină de cartiere sărace" (Plumb, 1966, p.17).

102. Gilboy (1930, p.613). Procesul era, desigur, circular. Salariile reale mai mari au dus la creşterea producţiei de gin, care, la rîndul ei, cerea o mai mare aprovizionare cu cereale. Dacă existau cantităţi disponibile de cereale, vînzările suplimentare de gin puteau rezolva dilema. Vezi Chambers: „Epoca ginului..[a fost] ceva mai mult decît aberaţia inexplicabilă a poporului de jos din Londra prostit de beţie. ...Recolte bune obţinute succesiv au dus la creşterea ofertei de cereale, în timp ce epidemii în şir au subţiat rîndurile consumatorilor. Cînd în 1739 a început Războiul de succesiune din Austria şi exportul de cereale s-a prăbuşit, un nou debuşeu pentru grîne a fost parţial închis. ...Degenerarea din Londra a venit în ajutorul fermierilor din centrul ţării, victime ale situaţiei neplăcute a belşugului; prisosul de care se plîngeau era înghiţit parţial de excesele din străzile unde se vindea ginul" (1957, p.44).

Aceşti fermieri au suportat însă cheltuielile pe termen mediu ale veniturilor pe termen scurt. Distileriile şi fabricile de bere din Londra şi-au dezvoltat activitatea anexă de folosire a deşeurilor drept hrană pentru vite şi porci. Acest tip de activitate a căpătat o largă răspîndire. Pe măsură ce în secolul al XVIII-lea laptele şi carnea londonezilor proveneau din ce în ce mai mult de la porcii şi vacile de lapte din regiunea urbană a Londrei, fermierii din comitatele din jurul oraşului erau puternic concuraţi de ceea ce „acum era producţie «capitalistă» de carne realizată sistematic" (Mathias, 1952, p.254).

103. Vezi Ormrod (1975, pp.39-40). Prima de încurajare era plătită la cantitatea brută. Orzul putea lua avînt, ceea ce încuraja exportul acestuia faţă de celelalte cereale. Această perioadă a fost totodată şi epoca ginului în Olanda. Vezi John (1976, p.53).

104. „Fiind legaţi de importurile [de cereale engleze], olandezii erau, poate, vulnerabili, dar puteau fi tot atît de bine legaţi de cerealele ieftine sau subvenţionate, ca şi de cele nesubvenţionate" (de Vries, 1975, p.55). Ţările de Jos nu erau singura piaţă de export pentru englezi. Portugalia constituia o a doua piaţă importantă. Vezi Fisher (1971, p.64).

105. Vezi Slicher van Bath (1963a, p.212). Dacă preţurile au scăzut din nou între 1720 şi 1740, n-a fost aceasta parţial o reacţie la creşterea producţiei britanice?

106. John deţine cifre surprinzătoare asupra mediei anuale a exporturilor de cereale din Marea Britanie şi din regiunea baltică. Din 1650 pînă în 1699, regiunea baltică a exportat aproximativ 7.840.980 kg, iar Marea Britanie exporta circa 333.375 kg; între 1700 şi 1749, exporturile baltice au scăzut la 4.133.850 kg, iar cele britanice au crescut la 5.600.700 kg. Totalul exporturilor din cele două regiuni a crescut de la 7.774.305 kg la 9.734.550 kg (vezi John, 1976, p.56, tabelul nr.6). Vezi, de asemenea, Lipson (1956, II, p.460), Jeannin (1964, p.332) şi Ormrod (1975, p.38).

107. John (1976, p.59).

108. *Considerations on the Effects which Bounties Granted on Exported Corn, Malt and Flour have on Manufactures of this Kingdom* (Londra, 1768, pp.61-62, notă de subsol), citat de John (1976, p.56).

109. „Privind nedogmatic, aşa cum se potriveşte unui domeniu complex şi nesigur,... înclinăm spre opinia că, cel puţin în ceea ce priveşte grîul, autonomia pieţelor poate fi în mod serios exagerată" (Granger şi Elliott, 1967, p.262).

110. Vezi Ormrod (1975, p.40).

111. Vezi J.de Vries (1974, p.171).

112. Vezi Abel, care observă că din 1711 pînă în 1740 exporturile engleze au închis piaţa internaţională pentru producătorii francezi şi germani (1973, p.265). J.C.G.M.Jansen observă că în perioada dintre 1680 şi 1740 producătorii agricoli din Limburgul de sud, confruntaţi cu o prăbuşire a preţurilor, şi-au redus producţia la cerealele obişnuite (*kortkoren* şi alac), trecînd la cultivarea „grîului scump" (ca şi la ovăz) „pentru a compensa scăderea preţurilor la cereale" (1971, p.255).

113. Vezi Chaunu (1966a, p.242). *Ager* reprezintă suprafeţele cultivabile, spre deosebire de *saltus*, care este pămîntul acoperit de vegetaţie naturală (1966a, p.640).

114. Vezi Mingay (1956, pp.324, 336).

115. Vezi T.S.Ashton despre cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: „Trecerea de la exporturi la importuri putea fi cu greu evitată într-o perioadă în care populaţia creştea rapid şi în care Anglia trecea de la agricultură la manufactură" (1969, p.50).

116. Vezi Slicher van Bath (1977, p.75).

117. Vezi Enjalbert (1950, p.116) şi Braudel (1951, p.71).

118. Frêche (1974, p.835).

119. Vezi Le Roy Ladurie (1975a, pp.397-400).

120. Kellenbenz (1977a, p.547), care afirmă: „Mai existau încă numeroase handicapuri, îndeosebi în metalurgie, în ciuda îndreptării spre Rusia, bogată în fier şi păduri". Vezi East: „Ca şi în cazul cărbunelui, şi în domeniul fierului, evoluţiile *pe scară largă* care urmau să-şi lase amprenta pe hartă au aşteptat secolul al XIX-lea" (1951, p.512, subl. noastră)

121. Coleman (1977, p.151), care afirmă că perioada dintre 1650 şi 1750 „a fost o epocă a investiţiei şi întreprinderii în industria engleză, care nu s-a manifestat în nici o schimbare spectaculoasă - aşa cum se va întîmpla în secolul următor -, dar de o importanţă vitală pentru crearea unei baze mai puternice şi mai flexibile de pe care revoluţia de mai tîrziu putea fi lansată".

122. Vezi Wilson (1977a, p.8).

123. Vezi Mingay (1960, p.373).

124. Bairoch (1966) analizează aceasta în detaliu, în legătură atît cu folosirea fierului la unelte, cît şi cu creşterea numărului uneltelor folosite. El pune de asemenea accentul pe folosirea într-o mai mare măsură a cailor şi pe noua practică de a-i potcovi. El apreciază intervalul dintre 1720 şi 1760 drept perioada cheie pentru Anglia în

această privință, iar 1760-1790 sau chiar 1790-1820 drept perioada cheie pentru Franța. Vezi, de asemenea, Chambers, care consideră că agricultura Angliei din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a contribuit cu trei factori la dezvoltarea industriei: furnizarea de capital și preponderență în dezvoltarea industriei plumbului, a fierului și a cărbunelui; consumul produselor industriale; promovarea schimbărilor în domeniul transportului, îndeosebi barierele de la intrarea în orașe unde se percepea vama (1957, p.36).

125. John susține că acești factori „au grăbit căutarea metodelor pentru folosirea cărbunelui în topitorii", ceea ce a dus la inventarea, între 1688 și 1698, a cuptorului cu reverberație. El ne reamintește, de asemenea, că „între 1714 și 1763, flota s-a dublat" (1955, pp.330, 333). Kellenbenz arată că o dată cu substituirea mangalului cu cărbunele în topirea fierului, incompatibilitatea dintre producția de fier și populația densă a dispărut, ceea ce, afirmă el, explică evidenta trecere a producției din Suedia în Anglia (vezi 1974, pp.206-207).

126. Vezi Burt (1969, p.266).

127. Gould (1962, p.320). Dimpotrivă, Gould respinge ca „hazardată" (p.319) orice încercare de a distinge o semnificație directă și constantă a fluctuațiilor recoltelor pentru situația activității economice; el accentuează efectele contrare pe care asemenea fluctuații le pot provoca. Wilson nu este atît de sigur că Gould are dreptate: „Dar în ce măsură proliferarea manufacturilor în anii dintre Restaurație și industrializarea de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea s-a datorat nivelării și chiar scăderii nivelului general al prețurilor produselor de primă necesitate aceasta rămîne o problemă nerezolvată" (1977a, p.13).

128. Vezi Ormrod (1975, p.40). Marea prohibiție din 1678, care viza în primul rînd Franța, a fost considerată la timpul respectiv drept un moment de cotitură (Ashley, 1897, p.338).

129. Vezi P.J.Thomas (1963, pp.68, 101, 125, 139, 150, 163-164). Cu toate acestea, țesăturile din lînă au rămas principalul produs manufacturat din Anglia în tot cursul secolului al XVIII-lea (Deane, 1957, p.207), trecînd printr-o perioadă de „pronunțată ascensiune" din anul 1700 pînă în 1740-1750 (p.221).

130. Smelser (1959, p.53). Heckscher susține că deosebirea dintre politica mercantilă franceză și cea engleză consta în faptul că Anglia încuraja înlocuirea importurilor. El socotește necesar să adauge că ceea ce era „probabil cel mai important" era faptul că Anglia nu a aplicat cu o prea mare strictețe măsurile prohibitive în materie de import, în timp ce Franța a făcut-o (1935, I, pp.174-175). Avem vreo dovadă în legătură cu aceasta, sau este o simplă prejudecată liberală (antifranceză)?

131. Vezi Warden (1864, p.373).

132. Cît de mult se puteau bizui pe importurile de in este o chestiune discutabilă. Harte susține: „Este probabil... că se producea mai multă pînză de in în Anglia pentru consumul intern decît se importa din Scoția și Irlanda la un loc" (1973, p.107). Poate, dar se importa mai mult din toate părțile decît se prelucra pe plan local, iar pînzeturile scoțiene și irlandeze jucau un rol tot mai mare.

133. Harte (1973, p.76). Vezi, de asemenea, Davis (1962, pp.287-288). „Taxele vamale la cele mai multe categorii de pînzeturi...practic s-au dublat nominal în două rînduri în secolul respectiv după 1690" (Harte, 1973, p.78). Harte susţine că pînzeturile franceze au fost afectate din motive de concurenţă directă, iar cele germane, flamande şi olandeze, „din motive pur fiscale" (p.97). Fără îndoială, dar cum el însuşi recunoaşte, „efectul secundar al cerinţelor finanţelor naţionale, al nevoii crescînde de venituri pentru a acoperi cheltuielile de război" (p.76) era aproape tot atît de mare ca şi taxele excesive aplicate francezilor.

134. Vezi Gulvin (1971), H.Hamilton (1963, p.255) şi Durie (1973, p.47). Campbell afirmă: „Este o suficientă justificare economică să spunem că unirea de la 1707 a făcut posibil ca, atunci cînd la timpul cuvenit vor avea loc alte dezvoltări, economia Scoţiei [să se specializeze] în acele domenii în care, datorită anexărilor de teritorii engleze, i se va garanta o piaţă pentru produsele ei" (1964, p.477).

135. Asupra acestei combinaţii a insistat Smout, care arată că Scoţia a dat o „întorsătură ironică simplificării demodate", potrivit căreia Revoluţia industrială a fost un triumf al burgheziei asupra aristocraţiei. „Proprietarii de pămînt [scoţieni] din secolul al XVIII-lea au luptat cot la cot cu clasele de mijloc pentru dezvoltarea unui nou fel de economie dinamică... - şi cînd au reuşit, aceasta a devenit un Frankenstein, care le-a tăiat avantajul privilegiilor şi rolul de conducere" (1964a, p.234).

136. Vezi James (1973, p.277), care sugerează că Irlanda a fost tratată chiar mai rău decît coloniile din America, deoarece „guvernarea irlandeză se baza pe cucerire şi nu putea să se sustragă cu uşurinţă de la originile sale militare" (p.290). Cullen consideră rolul Irlandei în sistemul englez „în anumite privinţe colonial", chiar din secolul al XVII-lea, şi vorbeşte despre „dependenţa crescîndă de Anglia" în secolul al XVIII-lea (1968, pp.2, 46).

137. Vezi James (1973, pp.191-192).

138. Vezi Cullen (1968, p.53).

139. Vezi Kearny (1959); Cullen consideră Legea lînii irlandeze ca avînd mai puţine consecinţe serioase şi fiind mai renumită decît Legea vitelor şi diversele Acte ale navigaţiei numai pentru că, spre deosebire de acestea din urmă, care erau legi engleze menite să reglementeze problemele comerţului englez, Legea lînii reglementa exporturile irlandeze, fiind un „exemplu flagrant al pretenţiilor parlamentului britanic de a emite legi pentru Irlanda" (1967, p.2).

140. Vezi Kellenbenz (1965, pp.385-386), Gill (1925, p.31) şi Warden (1864, p.393).

141. „În loc să vîndă vite negustorilor englezi, irlandezii vindeau acum carne de vacă şi de porc şi unt unor clienţi din toată lumea (James, 1963, p.576). Vezi, de asemenea, James (1973, pp.190-217). Cullen arată, însă, un important efect secundar negativ al Actelor de navigaţie: „inexistenţa unui comerţ colonial direct şi a unui comerţ de reexport a diminuat necesitatea unor instituţii financiare complicate." (1977, p.171).

142. Hill (1969, p.164).

143. Ralph Davis susţine că anii 1690 au fost perioada în care în Anglia a început politica protecţionistă, că „prin 1722 a apărut şi a fost recunoscută în mod clar protecţia în domeniul industrial", şi că în următorii 50 de ani aceasta s-a extins (1966, pp.306, 313, 317).

144. Chiar şi aşa, perioada 1740-1790 a fost o „importantă perioadă de dezvoltare" a producţiei de pînzeturi englezeşti (Harte, 1973, p.107). Durie, însă, arată că în momentul acela pînzeturile englezeşti nu erau competitive la *export* cu cele scoţiene (1973, p.37).

145. J.Imbert (1965, p.385).

146. Vezi Mendels (1972, pp.258-259); cf. Markovitch (1968b, p.579). Léon, însă, consideră Franţa ca fiind în urma Angliei în ceea ce priveşte *ponderea* industriei în producţia totală - o cincime faţă de o pătrime în secolul al XVIII-lea (1970c, p.528). Heckscher, mare susţinător al Angliei faţă de Franţa, recunoaşte că superioritatea Angliei nu era cantitativă ci „tehnologică". De ce nu era cantitativă? Pentru că „chiar şi în Anglia, la izbucnirea Revoluţiei franceze, industrializarea de-abia ieşise din faza sa embrionară, iar inovaţiile erau mai degrabă potenţiale decît efective" (1935, I, pp.202-203).

147. Vezi Léon (1970b, pp.229-230). C.-E.Labrousse afirmă: „În această întrecere, capitalismul, deja înfloritor în secolul al XVIII-lea, a înlăturat uşor vechiul sector feudal şi beneficiile sale tradiţionale" (1970, p.704).

148. Nef (1968, p.149). Crouzet este de acord pentru perioada 1700-1750, dar apreciază că tabloul comparativ care prezintă Anglia şi Franţa în perioada 1750-1800 trebuie inversat (1966, p.268).

149. Cunningham (1892, II, pp.371-372).

150. Markovitch (1968b, p.578).

151. Vezi Richard Roehl: „În Anglia, piaţa internă era prea mică, iar nivelul cererii totale generată pe plan intern necorespunzător pentru a genera în mod spontan şi a susţine o revoluţie industrială. Franţa era o naţiune mult mai mare. Aici, cererea internă era suficientă pentru a răspunde nevoilor unei revoluţii industriale, iar Franţa nu avea nevoie să se bazeze prea mult pe piaţa mondială pentru a suplimenta cererea totală. Anglia s-a văzut obligată să recurgă la cererea internaţională ca un supliment la ceea ce era o piaţă internă prea mică pentru a susţine o expansiune industrială" (1976, p.272).

152. Vezi Boulle (1975, p.73). Olandezii, la rîndul lor, i-au ajutat pe negustorii din Nantes în comerţul cu sclavi (vezi Boulle, 1972, pp.76-80). Huetz de Lemps observă acelaşi fenomen şi în cazul negustorilor din Bordeaux. „Poate niciodată viaţa economică a oraşului Bordeaux nu a depins atît de mult de olandezi" (1975, p.614). Morineau vorbeşte despre rolul esenţial al Ţării Bascilor franceze, Bayonne în special, ca staţie intermediară legală şi de contrabandă a comerţului olandez cu Spania (1969a, p. 326).

153. Vezi Léon (1970c, pp.525-526) şi de asemenea Le Roy Ladurie (1974a, p.155). Desigur, Languedoc, ca şi Ponant, se afla în afara celor Cinci mari ferme, dar piaţa sa de export era zona

mediteraneană, unde Franța avea condiții mai bune, din rațiuni geografice, să concureze cu Marea Britanie și Țările de Jos. Carrière vorbește despre simbioza dintre Languedoc și Marsilia după 1689 (1974, p.169).

154. Vezi Markovitch (1968b, p.556).

155. Vezi Bosher (1964, pp.66-69).

156. Posibila bogăție a națiunii britanice trebuie apreciată ținînd seama de afirmația lui J.H.Plumb referitoare la situația de la începutul secolului al XVIII-lea: „În 1714, Anglia era o țară cu orașe mici și o populație dispersată; bogăția englezilor nu se compara cu aceea a francezilor și a olandezilor" (1966, p.28).

157. Vezi Wilson, care spune că „în jurul anului 1700, englezii au început să se plîngă de prețurile și calitatea mărfurilor olandeze" (1968, p.236). Roessingh stabilește data declinului prelucrării tutunului olandez față de cel englez în anul 1720 (1976, pp.501-502). Boxer afirmă că în anii 1730 constructorii de nave englezi îi învățau tehnici noi pe olandezi (1964, p.149). Carrière susține că dezvoltarea industriei în sudul Franței în anul 1700 era un complement al declinului olandezilor (ca și al englezilor) în regiunea mediteraneană (1974, p.172).

158. Vezi Barkhausen (1974, p.246). Vezi, de asemenea, Wilson, care oferă date conform cărora în această perioadă olandezii plăteau impozite aproximativ de trei ori mai mari decît englezii și francezii (1969b, p.120).

159. Vezi Swart (1975, p.47) și J.de Vries (1975, p.56), care spune: „O destindere pe scară largă plină de generozitate instalată în republică, oferind salarii mai mari decît plăteau mulți patroni pentru anumite munci, [a permis] ca șomajul și lipsa forței de muncă să coexiste."

160. Kossmann (1975a, p.53). Aceasta se combina cu dezastrele din mediul înconjurător - moluștele (*T.Navalis*) care distrugeau pilonii digurilor și poluarea apelor care obliga pe finisorii de stofe să importe apă dulce pentru vopsit. Vezi Knoppers (1975b), Carter (1975a, p.67) și Van Veen (1950 p.73). După 1731, olandezii au investit în lucrările de îndiguire din piatră, dar aceasta a fost o cheltuială enormă.

161. Vezi Morineau (1965, p.170) și Klein (1970, p.33). Hazard prezintă corect tabloul: „Olanda era prosperă și Olanda era puternică. Dacă în domeniul comercial ea avea în Anglia un rival; dacă, după 1688, ea a început să arate ca o bărcuță lîngă un vapor; dacă treptat ea a pierdut acel spirit de luptă și aventură care a făcut din ea o mare putere maritimă și colonială, nu trebuie să credem că a fost sărăcită de situația ei schimbată. Olanda era bogată și gusta din plăcerile bogăției" (1964, p.96).

162. Wilson (1957b, pp.27-28). „Principalul element dinamic în comerțul exterior englez în toate deceniile de mijloc ale secolului al XVIII-lea a fost... comerțul colonial" (Davis, 1962, p.290).

163. Vezi Clark (1923, pp.135-137), Andrews (1929, p.285), Ogg (1970, p.261) și Hoffenden (1970, pp.490-491).

164. Vezi Cherry (1953, p.119).

165. Poziţia politică oscilantă a guvernului britanic oglindea, fără îndoială, realităţile economice oscilante. „Este posibil că cea mai mare parte a progresului oarecum modest înregistrat [în comerţul internaţional] în prima jumătate a secolului al XVIII-lea a avut loc în primii 20-25 de ani şi că evoluţia a fost apoi oprită pentru aproximativ 20 de ani, cînd s-a declanşat, în anii 1740, o mult mai puternică expansiune multilaterală care s-a accentuat în deceniile ce au urmat" (Deane şi Cole, 1962, p.61).

166. Moreno Fraginals consideră zahărul „produsul primar de bază din lume, adică, marfa care ocupa locul întîi din punctul de vedere al valorii totale a tranzacţiilor în comerţul internaţional" (1978, I, p.22).

167. „Importanţa comerţului cu sclavi spre Europa şi America nu consta într-o rentabilitate neobişnuită - care era probabil legendară - ci în sprijinul indispensabil al acestuia dat economiei tropicale din Caraibe" (Davis, 1973b, p.137).

168. „Între 1701 şi 1725, progresul înregistrat [de Franţa] a fost atît de rapid încît... francezii nu aprovizionau numai Franţa, ci vindeau sub preţul englezilor pe piaţa continentală, îndeosebi la Hamburg, în Flandra, Olanda şi Spania, iar prin Strîmtoarea Malacca, [francezii, împreună] cu Portugalia livrau în Levant zahăr din Brazilia" (Andrews, 1915, p.550). Reexporturile de zahăr ale englezilor au scăzut constant. În perioada 1698-1700 ele reprezentau 37,5 % din toate reexporturile, scăzînd la 4,2 % între 1733 şi 1737 (vezi Sheridan, 1957, p.64). Între timp, „în Franţa" a fost „cel mai dinamic sector economic" (Boulle, 1972, p.71). Vezi, de asemenea, Moreno Fraginals (1978, I, p.27), şi Léon şi Carrière (1970, p.197).

169. Moreno Fraginals este de părere că momentul de cotitură al acestor factori „economici şi tehnici" s-a produs în jurul anului 1730 (1978, I, pp.32-34), care se corelează bine cu momentul crucial al politicii britanice despre care vorbeşte Andrews: anul 1731, cînd legea care interzicea importul în Marea Britanie sau în coloniile sale al zahărului care nu provenea din Anglia nu a fost adoptată (1915, p.772). Ceea ce deplînge L.P.May că ar fi o lentă prăbuşire a protecţionismului francez în Martinica între 1673 şi 1757 poate fi semnul forţei zahărului (1930, p.163).

170. Vilar (1974, p.323). În termeni absoluţi, însă, comerţul francez se dezvolta. Romano vorbeşte despre „condiţia solidă şi bună din punct de vedere structural a vieţii comerciale franceze" în secolul al XVIII-lea cu excepţia perioadelor de război (1957, II, p.1278).

171. K.G.Davies (1957, p.2). Ceilalţi rivali erau Portugalia, Franţa, Anglia, Suedia, Danemarca, Brandenburg şi Scoţia.

172. Vezi K.G.Davies (1957, p.13).

173. Monopolul aparţinea societăţii Company of Royal Adventures into Africa, succedată în 1672 de Royal Africa Company (vezi Dunn, 1972, p.20.

174. Vezi K.G.Davies (1957, pp.335-343).

175. Vezi Parry (1961, p.175).

176. Waddell (1960, p.9).

177. Parry (1961, p.176).

178. Vezi Rich (1967, p.356), care-l citează p-e Malachi Postlethwayte în problema clauzelor *Asiento* din Tratatul de la Utrecht: „Arareori a putut fi imaginat un tratat care să aducă un atît de neînsemnat avantaj naţiunii." Ceea ce trebuie să avem în vedere este faptul că plantatorii au realizat ceea ce au dorit - abolirea monopolului - în 1698, în timp ce negustorii de sclavi au dobîndit *Asiento* în 1713. În perioada care a survenit, importul de sclavi în Jamaica s-a triplat, iar populaţia totală s-a dublat. „Astfel, cînd Pacea de la Utrecht a încheiat războaiele franceze, Jamaica a devenit, în fine, o societate a zahărului proporţionată clasic, dominată total de marii plantatori" (Dunn, 1972, p.165). De aceea, nu aveau decît să-şi apere poziţia de forţă.

179. *Asiento* „stînjenea un comerţ considerat de [Jamaica] drept propriul său prerogativ" (Donnan, 1930, p.442). Donnan citează o carte publicată la Londra în 1731 intitulată *Importance of the British Plantations in America to this Kingdon*: „Insula Jamaica a înflorit pînă în anul 1716; şi un comerţ considerabil se desfăşura, ca valoare aproape cum n-a mai fost niciodată: şi erau angajaţi în acest comerţ între 1200 şi 1500 de oameni, care deveneau, dacă situaţia o cerea, o forţă importantă de apărare şi constituiau, de asemenea, un profit sporit pentru Jamaica, derivat din faptul că atît de mulţi oameni îşi cheltuiau banii acolo. Şi într-adevăr, nu puţini dintre aceştia erau autentici locuitori [ai insulei], fiind fie căsătoriţi, fie născuţi acolo. Dar acest comerţ care aducea insulei avantaje atît de mari a durat pînă în 1716, cînd agenţi ai *Asiento* s-au stabilit în Indiile de Vest, însuşindu-şi lunar între 25 şi 30% din avantajele respective. Aceasta însemna, aşa cum în general se admite, realizarea unor cîştiguri de 300-400 000 de pistoli pe an, care chiar dacă nu a distrus total [acest comerţ] l-a afectat foarte puternic, făcîndu-l practic neînsemnat şi nesigur. Astfel că, aşa cum se crede în prezent, datorită companiei *Asiento* şi negustorilor particulari abia jumătate din populaţie mai este folosită comparativ cu perioada anterioară. Efectele nocive ale acestei situaţii asupra Jamaicăi sînt vizibile şi palpabile".

În afară de beneficiile pe care le-au obţinut agenţii din Jamaica angajaţi legal în comerţul cu sclavi, *Asiento* a afectat, de asemenea, profiturile corsarilor. „Întrucît mijloacele lor de trai depindeau de posibilitatea de a captura nave spaniole, corsarii priveau cu îngrijorare la dezvoltarea comerţului [cu sclavi] protejat şi semilegal între jamaicani şi spanioli" (Nettels, 1931b, p.6). De aceea ei şi-au unit forţele cu plantatorii împotriva aşa-numiţilor „asientişti". Această nemulţumire a corsarilor a avut serioase urmări, după cum observă Pares: „Se recunoaşte în general că şomajul în rîndul corsarilor a provocat aproape în întreaga lume o dezlănţuire a pirateriei după războiul regelui William şi Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei. În afară de aceasta, după Pacea de la Utrecht, li s-a cerut marinarilor Angliei şi ai Spaniei din America să uite nu numai obiceiurile celor două lungi războaie, ci şi ale unui secol de încăierări şi jaf. Într-adevăr, important nu este faptul că aceştia ar fi continuat pentru

un timp ostilităţile şi jaful cu care se obişnuiseră, ci că nu le-au pus capăt deloc" (1963, p.17).

180. Vezi Penson (1929, p.345). În orice caz, francezii nu au obţinut succese prea mari în comerţul de contrabandă. Vezi Pares: „Eşecul comparativ al comerţului francez de contrabandă se explică, poate, cel mai bine prin supoziţia că aceştia au fost concuraţi în materie de preţuri de olandezi şi englezi. ...Nu atît dorinţa realizării unui profit exagerat l-a afectat pe concurentul francez, cît taxele suplimentare ce i-au fost impuse. Transportul maritim francez pare să fi fost mai scump decît cel englez, şi dacă...acesta era mai puternic înarmat şi echipat pentru comerţul respectiv, diferenţa în favoarea englezilor trebuie să fi fost şi mai mare, mai ales pentru că englezii erau uneori salvaţi de convoaie de la riscurile de contracarare a vaselor pentru paza de coastă (*Guarda-Costas*)" (1960, p.132). Costurile înalte ale transportului maritim francez au rămas un factor de presiune în tot cursul secolului al XVIII-lea. Knöppers observă că în 1785 „negustorii francezi, asigurîndu-şi contracte pentru livrarea de cherestea pentru flota franceză", au înfiinţat o companie nouă, *Compagnie française du Nord.* Dar consideraţiile de natură patriotică nu au putut să depăşească faptul că armatori care nu erau francezi ofereau preţuri de navlosire mult mai scăzute. Marina franceză a anulat contractul cu această companie în 1786, oferindu-l armatorilor olandezi. (1977b, p.1).

181. Vezi H.E.S.Fisher (1963, p.219).

182. Vezi Haring (1947, pp.335-347).

183. Vezi John (1953, p.154). Totuşi, unii susţin că avantajele comerciale erau exagerate. McLachlan merge atît de departe încît le consideră o iluzie (1940, p.28). Dacă aşa stăteau lucrurile, însă, este dificil să ne dăm seama pentru ce veniturile pe care le realiza South Sea Company îi deranjau permanent pe spanioli. Vezi Hildner (1938, pp.322-323). În plus, o dată ce *Asiento* a fost abandonat după Tratativele de la Aix-la-Chapelle din 1748 şi de la Madrid din 1750, se părea că englezii au continuat să beneficieze de avantajele lor comerciale pe atunci bine înrădăcinate (vezi Scelle, 1910, p.658).

184. Masson (1967a, p.522).

185. Vezi Cernovodeanu (1967, p.457).

186. Vezi Bono (1964, pp.51-61). Francezii au încheiat şi ei un tratat cu Tripoli în 1687.

187. Vezi Paris (1957, p.91). Relaţiile diplomatice dintre Franţa şi Sublima Poartă au înregistrat o linie sinuoasă în tot secolul care a urmat (vezi Paris, 1957, pp.91-100).

188. Stoianovici vorbeşte despre o „prăbuşire a comerţului englez în Alep între 1680 şi 1720" (1974, p.80). Masson numeşte aceasta un „foarte neaşteptat reviriment care a surprins chiar şi pe francezi" (1967b, p.367).

189. Vezi Stoianovici (1974, pp.86, 100). Masson (1967b, p.370), şi Paris (1957, p.100).

190. Vezi Paris (1957, pp.12-15, 30-36).

191. Vezi Paris (1957, pp.5-6).

192. Neguev datează includerea zonei în economia mondială abia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea (1975, p.11). Paris arată că înainte de aceasta „negustorii europeni depindeau într-o mare măsură de Poartă şi deci de relaţiile acesteia cu suveranii lor“ (1957, p.80).

193. În timp ce la începutul secolului al XVII-lea, comerţul cu Levantul reprezenta 50% din comerţul exterior al Franţei, în 1789 el constituia 5%. În 1750, el se plasa mult sub acela cu Americile şi Spania, deşi era aproximativ acelaşi ca acela cu Olanda (vezi Masson, 1967b, p.429).

194. Vezi Boxer (1965, p.199), Vilar (1974, p.345) şi Glamann (1974, p.447 şi urm.). Vilar vorbeşte despre un comerţ în sens unic pînă în jurul anului 1765 (vezi pp.345, 354).

195. Vezi Boxer (1965, pp.174-178) şi Glamann (1958, p.14). Avînd în vedere că aceste produse au devenit populare în Europa, ele au început să fie imitate aici la un preţ mai scăzut: ceramica de Delft de la mijlocul secolului al XVII-lea, porţelanul de Meissen în 1709 şi stamba în Anglia în secolul al XVIII-lea. Evident, ceaiul şi cafeaua n-au putut fi cultivate în Europa, însă avîntul pe care l-a luat ceaiul datează din 1734, iar al cafelei încă şi mai tîrziu.

196. Boxer (1965, p.197). Cu toate acestea, creşterea cantitativă a luat avînt. Mai întîi, graţie încurajării active din partea societăţii English East India Company, care din această cauză a fost puternic atacată în parlament în 1696 şi 1699 de către fabricanţii de lînă şi mătase (vezi P.J.Thomas, 1963, p.39). Leuilliot menţionează consecinţele acestui avînt: „Dacă introducerea în Europa a pînzeturilor din bumbac şi a şifoanelor indiene au provocat la început o reacţie protecţionistă - prohibiţie în Franţa în 1686, la Veneţia şi în Flandra în 1700, în Anglia în 1701 (şi pentru stamba imprimată în 1721), iar în Prusia aproximativ în aceeaşi perioadă - aceasta a stimulat totodată industria bumbacului, influenţată şi de colonizarea din Lumea Nouă, asociată cu comerţul cu sclavi din Africa. Extinderea acestor imitaţii ale produselor indiene a avut loc mai mult sau mai puţin simultan în Anglia, în Germania, în Ţările de Jos şi în Franţa“ (1970, p.260).

197. Sutherland (1952, p.3).

198. Sutherland (1952, p.48).

199. Mi se pare că Léon exagerează cînd afirmă că în perioada 1650-1750, „centrul de interes al comerţului [european] pe scară largă s-a deplasat spre Asia“ (1970a, p.128).

200. Aş plasa, însă, regiunile cu comerţ cu blănuri din America de Nord, într-o mare măsură Canada, în zona externă. Lawson vorbeşte despre blănuri ca despre o „cerere a unui produs de lux“ (1943, p.2). Vezi, de asemenea, Glenday (1975), îndeosebi pp.24-35). K.G.Davies afirmă că aceasta a început ca un lux, dar vede în pălăria de castor „blana democratizării“, adică aliniind-o categoriilor de preţuri pe care le plătea burghezul (1974, p.168). „Şuviţa de apă“ din anul 1600 a devenit, spune el, „pîrîul“ anului 1650 şi „şuvoiul“ din 1700 (p.174). Rich constată o supraproducţie în anul 1696 (1966, p.26). Totuşi, trebuie să ţinem seama de opinia lui Cobbett în parlamentul englez în

secolul al XVIII-lea. El menţiona că pentru lupta cu francezii în vederea apărării unui comerţ în valoare de 50.000 de lire sterline se efectuase o cheltuială militară de 800.000 de lire: „Dacă ne imaginăm că întregul comerţ cu blănuri s-ar fi scufundat în mare, care ar fi fost paguba pentru această ţară?" (citat în Innis, 1943, p.XX).

201. „Economia europeană în Oceanul Indian nu devine colonială în adevăratul sens al cuvîntului...decît după 1750. Înţelegem prin aceasta momentul în care ea reexportă în Europa profiturile antreprenoriale" (Chaunu, 1966b, p.893). „Trebuie subliniat că, deşi Dutch East India Company a devenit [în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea] o putere teritorială în Java, Ceylon şi în insulele Moluce, ea a rămas totdeauna un corp străin la marginea societăţii asiatice, chiar şi în regiunile pe care le administra în mod direct" (Boxer, 1965, p.194).

202. În ceea ce priveşte rivalitatea anglo-olandeză în domeniul importurilor de produse textile din Asia, Glamann spune că după 1700 „comerţul englez a reuşit să-l depăşească pe cel al rivalului său olandez" (1977, p.251).

203. Chaunu apreciază că schimbarea decisivă ar fi avut loc la mijlocul secolului al XVIII-lea, după care el consideră Rusia ca parte a politicii economice europene (1966a, p.639).

204. Ohberg (1955, pp.131-133). Totuşi, produsele în vrac din imediata vecinătate a Arhanghelskului - gudron, catran şi piele - şi seul, un articol pentru care deţinea monopolul, erau, de asemenea, expediate cu regularitate.

205. Într-adevăr, Knoppers apreciază perioada de la 1716-1717 pînă la începutul celui de-al patrulea deceniu ca pe un punct culminant, după care a avut loc un declin brusc (1977b, p.12).

206. Vezi Åström (1963, pp.188, 196-198).

207. Vezi Bamford (1956, p.141) şi W.S. Unger (1959), care constată de asemenea o creştere a importului de fier.

208. Vezi Birch (1955).

209. Morineau afirmă că în 1742 exporturile franceze spre nord le-au egalat pe cele olandeze (1965, p.206). Jeannin, însă, arată: „Comerţul direct al Franţei cu regiunile din nord a beneficat în secolul al XVIII-lea de o expansiune datorată în parte diminuării rolului olandezilor ca intermediari. Dar dacă Hamburg s-a substituit mai mult sau mai puţin Amsterdamului, această schimbare a avut oare o atît de mare importanţă din punctul de vedere al negustorilor francezi?" (1975, p.71).

210. Wilson (1954, p.254).

211. Vezi Wilson (1941, p.137).

212. Ormrod arată: „Aceasta însemna că negustorul olandez plătea efectiv taxele vamale şi suporta toate riscurile, cu capitalul său blocat pînă cînd pînzeturile erau vîndute. Negustorul englez îşi încasa comisionul de 2% fără a avea vreun risc, capitalul său rămînînd liber pentru alte acţiuni mai rentabile" (1975, p.72).

213. Vezi Andrews: „Opinia vremii privind eficacitatea rivalităţii olandeze poate fi dedusă din faptul că, în 1713, John Withers a socotit

necesar să scrie o scrisoare «din partea unui Cetăţean către un Om de stat», intitulată *Olandezii sînt mai buni prieteni decît francezii*, în care el pleda împotriva opiniei care prevala potrivit căreia olandezii erau «adversarii noştri în comerţ şi ne subminează în acest domeniu; şi că dacă ei vor fi vreodată zdrobiţi, comerţul lumii va fi al nostru». ... El se străduia să demonstreze că în realitate francezii erau marii rivali ai Angliei, iar olandezii prietenii Angliei" (1915, pp.545-546, n.18).

Recunoaşterea de către olandezi că au pierdut avantajul comercial şi modul de a trata această problemă le găsim în retragerea lor în neutralitate, în măsura posibilului, în timpul războaielor anglo-franceze. Explicaţiile cu caracter intern sînt, în mod curios, contradictorii. Vezi, de exemplu, Alice Carter şi David Horn. Neutralitatea olandezilor în secolul al XVIII-lea, spune Carter, „s-a datorat în parte formelor constituţionale şi unui sistem politic în care practic era imposibil să se ia o hotărîre rapidă, dar cu toate acestea s-au servit interesele destul de bine" (1963, p.818). Horn afirmă: „Dispariţia bruscă după înţelegerea de la Utrecht a Provinciilor Unite ca mare putere nu trebuie atribuită eşecului puterii economice, ci paralizării voinţei...Dacă neintervenţia, şiretlicurile şi stratagemele folosite în cadrul neutralităţii i-au discreditat pe olandezi în faţa ambelor tabere, cel puţin au ajutat la amînarea zilei socotelilor finale" (1967, pp.24, 88). Ambii autori dau o explicaţie pur politică (forme constituţionale, paralizarea voinţei) şi sfîrşesc prin a recunoaşte că politica de neutralitate era avantajoasă din punct de vedere economic. Într-o situaţie în care costurile produselor lor au crescut comparativ, olandezii au rămas competitivi prin reducerea „costurilor de protecţie".

214. Pierre Goubert notează în legătură cu primul din cele două războaie: „A hrăni, a înarma şi a echipa 200.000 de oameni şi două flote timp de nouă ani pe patru fronturi principale şi tot atît de multe teatre de război îndepărtate, împotriva a aproape întregii Europe, a Băncii Amsterdamului şi nu peste mult timp (în 1694) şi a Băncii Angliei, era o sarcină uriaşă, ale cărei costuri, calculate în bani, depăşeau literalmente orice măsură" (1970a, p.205).

215. Ceea ce numim astăzi devalorizarea, însemnînd reducerea valorii banilor de hîrtie (bani de cont) faţă de banii metalici, a fost considerată la începutul timpurilor moderne ca o creştere a valorii banilor lichizi (*augmentation des espèces*), adică banii metalici valorau acum mai mult decît banii de cont, deoarece ponderea monedelor faţă de alte feluri de bani era în această perioadă cu mult în favoarea monedelor. Pentru Franţa, vezi Lüthy (1959, p.99); pentru Anglia, vezi T.S. Ashton (1959, p.106).

216. Vezi Lüthy (1959, pp.114-120).

217. Lüthy remarcă trei avantaje pentru stat: impozitul pe venit (*droit de seigneurage*) din baterea de noi monede; reducerea datoriei de stat; mărirea cantităţii de monede în casă, pentru că statul de fapt returna mai puţine monede faţă de cît primea în toate aceste operaţiuni (1959, p.101). Besnier adaugă un al patrulea avantaj şi anume faptul că statul francez combina marile devalorizări cu permanente reevaluări

minore, ceea ce avea drept efect crearea unei presiuni asupra deținătorilor de bani lichizi de a-i împrumuta statului: „De exemplu, în 1703 Chamillart anunța mai multe reevaluări succesive, determinînd astfel pe rentieri să accepte o conversiune a titlurilor lor la o dobîndă mai mică, deoarece erau amenințați să fie rambursați în bani lichizi, a căror scădere a valorii, care anunța demonetizarea, era iminentă" (1961, p.83).

218. Fiecare devalorizare ducea la o „scurgere de bani metalici în detrimentul Franței" (Lüthy, 1959, p.118). Lüthy susține că „Trezoreria franceză a plătit scump pînă în cele din urmă iluzia că nu trebuie să plătească" (p.120). Braudel și Spooner, privind retrospectiv din punctul de vedere al anului 1750, afirmă: „În toată Europa anului 1750, devalorizările apar, privind în urmă, a fi fost deosebit de severe în trei sisteme politice imense: în Polonia, Turcia și Franța" (1967, p.382). În secolul al XIX-lea, Polonia încetase să mai existe, iar Turcia era „bolnavul Europei" - și Franța...? Totuși, devalorizările aveau o altă fațetă. Pe termen lung, ele îi slăbeau pe seniori. „Orice slăbire a banilor de cont constituia un pas în evoluția milenară care rodea încetul cu încetul obligațiile ereditare (*charges*), în cele din urmă stingîndu-le cu totul" (Lüthy, 1959, p.101).

219. Vezi Jacquart (1975, p.211). Vezi, de asemenea, opiniile sceptice ale lui Richet privind situația economiei franceze între 1690 și 1720. El se îndoiește că a fost o răsturnare a contracției economice din vremea lui Colbert (1660-1690). În bani de cont, prețurile la cereale au crescut brusc, așa cum au crescut și la vin și ulei de măsline; dar în bani metalici, prețurile au continuat să rămînă scăzute. „Era o creștere «nominală» provocată artificial de deprecierea monetară, semn al sărăciei și nu un simptom al prosperității" (1968, p.762).

220. Vezi Wilson (1951, pp.240-241). Excepțiile sînt explicate de Sperling prin rentabilitate. „Argintul s-a îndreptat spre est nu pentru că negoțul ar fi depins de el în ultimă instanță, ci pentru că era rentabil" (1962, p.62). Cauza era diferența dintre cursul argintului în raport cu aurul în diverse părți ale lumii: 17:1 în America spaniolă, 15:1 în Europa, 12:1 în India, 9:1 în Japonia. Blitz dă cursuri asemănătoare 16:1 în Spania, 15:1 în Anglia, 9/10:1 în Est (1967, p.53).

221. Mertens (1944, p.56) consideră că etalonul aur în Anglia își avea originea în lipsa acută a argintului în secolul al XVII-lea; dar cum este posibil acest lucru, atîta timp cît aceeași logică s-ar aplica atunci și Franței?

222. Vezi Bouvier (1970, pp.308-309).

223. Vezi Vilar (1974, pp.278-279). Vezi, de asemenea, Wilson: „Tratatul anglo-portughez din 1703...a avut drept efect redirijarea fluxului de aur din Brazilia spre Londra" (1941, p.8). Adică redirijarea lui din vechiul flux spre Amsterdam. În 1713, 60% din aur provenea din Brazilia (vezi Morineau, 1978h, p.32). În cursul secolului al XVIII-lea, Brazilia a exportat circa 800 tone de aur pur (Morineau, 1978h, p.24).

224. Vilar afirmă: „Trebuie să ne reamintim totdeauna că o perioadă cu prețuri foarte scăzute la produse primare în general

înseamnă o perioadă cu o mare putere de cumpărare pentru metalele preţioase şi de aceea o incitare la căutarea lor" (1974, p.247). Pe de altă parte, acest avantaj dispare atunci cînd economia se reface, aşa după cum notează Morineau: „După ce în 1730 a atins punctul său culminant, în pragul secolului al XIX-lea valoarea comercială [a aurului] a scăzut foarte mult. Pentru a da numai un singur exemplu, un kilogram de aur pur, care în 1740 valora la Lisabona 12 1/4 lăzi de zahăr (circa 7.200 kg.), în 1778 valora mai puţin de 7 lăzi (3.900 kg.), iar în 1796 mai puţin de 3 1/2 lăzi (1.950 kg.). Cine ar fi crezut că între aur şi zahăr, preţul primului va înregistra cea mai mare cădere?" (1978h, p.40).

225. Vezi Mousnier (1951, pp.1-8), care insistă totuşi asupra faptului că deosebirile dintre Anglia şi Franţa sînt mai mari decît asemănările. El ne prezintă, însă, mai puţin o demonstraţie decît un argument ideologic *a priori*: Anglia este „mai capitalistă, mai burgheză" (p.8). „În 1713, Franţa are un guvern dictatorial cu tendinţe totalitare. Anglia are un guvern plutocratic cu tendinţe liberale" (pp.13-14).

226. Van der Wee (1977, p.378).

227. Van der Wee (1977, pp.391-392).

228. Ardant (1975, p.200).

229. Lüthy (1959, p.112). Comparaţi Van der Wee (1977, p.378) şi Harsin (1970, pp.272-273).

230. Vezi Y. Durand (1976, p. 21).

231. Léon (1970d, p.623), care afirmă că în perioada dintre 1685 şi 1715, „«domnia» finanţelor a fost absolută în Franţa". În perioada aceea, înţelegem prin *financiers* pe acei *traitants* care erau atît funcţionari regali cît şi bancheri care împrumutau statul, cărora li se limita totuşi proporţia pe care puteau să şi-o extragă din surplus. „Aceşti oameni, în aparenţă atotputernici, rămîneau slabi şi dependenţi de o putere, care era fără îndoială «controlată» de aceştia, dar care îi şi «controla»" (Léon, 1970d, p.624). în timpul secolului al XVIII-lea *les traitants* făceau loc arendaşilor de impozite (*fermiers-généraux*) care operau într-o manieră mai stabilă, mai puţin speculativă. Ei nu mai puteau să facă averi nebuneşti, dar în decursul secolului ei au reuşit să culeagă un şi mai mare profit. Vezi Léon (1970d, pp.628-630) şi Y. Durand (1976, pp. 13-16).

232. Clapham (1944, p. 25).

233. Vezi Clapham (1944, pp. 1-2 şi Van der Wee (1977, pp. 352, 387).

234. Van der Wee (1977, p.388). Deyon şi Jacquart ne prezintă acest indicator empiric al avantajului noului mod englez de a finanţa statul asupra sistemului francez. „Efortul financiar impus Angliei de războaie [1688-1713] era comparabil cu cel al Franţei. Impozitele, îndeosebi cele indirecte, şi volumul împrumuturilor au crescut în ambele ţări cu ritmuri analoage. Totuşi, în momentul semnării Tratatelor de la Utrecht, datoria naţională a Franţei era cam de 5-6 ori mai mare decît cea a Angliei" (1978, p.500).

235. Carter (1955, p.21). Vezi, de asemenea, Roseveare: „Revoluţia parlamentară înlăturase îngrijorarea de care erau stăpînite de multă

vreme cercurile financiare londoneze în legătură cu împrumuturile consistente pe care le acordau guvernului, iar comunitatea celor avuţi, în fruntea cărora se aflau regele şi regina, n-au ezitat nici un moment să participe [în 1694] cu suma de 1,2 milioane lire sterline ce se cerea pentru crearea unei societăţi" (1969, p.69). Nu toţi erau atît de optimişti. În ceea ce priveşte opoziţia unor proprietari de pămînturi care considerau că Banca Angliei constituia o sursă de venit independentă de parlament, vezi Rubini (1970. pp. 697-701).

236. Carter (1955, pp.22, 30, 39-41; vezi, de asemenea, 1959).

237. Vezi Monter despre investiţiile elveţiene în Anglia, cea de-a doua sursă importantă de fonduri străine după olandezi: „Dacă investitorii elveţieni erau predominant genevezi şi dacă locuitorii Genevei erau mai ales hughenoţi şi dacă alţi investitori în acţiuni engleze erau, la începutul secolului al XVIII-lea, predominant hughenoţi), atunci subiectul real care trebuie abordat şi, dacă este posibil, cuantificat, este activitatea «internaţionalei hughenoţilor» la bursa din Londra la începutul secolului al XVIII-lea" (1969, p. 298). Monter arată că berlinezii şi hamburghezii care investeau la Londra erau „aproape cu toţii hughenoţi". Despre internaţionala hughenoţilor, vezi, de asemenea, Bouvier (1970, p.312). Marrès arată că emigrarea hughenoţilor a creat „o reţea de afaceri şi totodată de clienţi pentru produsele industriale din Languedoc. Aceia dintre fraţii lor care au rămas în Languedoc şi au fost eliminaţi din serviciul public, au intrat în unele dintre cele mai prospere industrii, îndeosebi cea textilă" (1966, pp. 152-153). Vezi, de asemenea, Lüthy (1959, p.424).

238. Mai tîrziu, după moartea lui Ludovic al XIV-lea, hughenoţii vor investi din nou în Franţa, în special în comerţul exterior francez (vezi Bouvier, 1970, pp. 312-313). „A fost, în mod sigur, mai mult decît o simplă coincidenţă faptul că revoluţia financiară a avut loc după sosirea monarhului olandez şi a consilierilor săi, care erau pricepuţi în problemele fiscale şi financiare, mai ales în împrumuturile pe termen lung contractate de guvern, şi care aveau legături cu cercurile bancare olandeze" (Braun, 1975, p. 292).

239. Wilson (1949, p. 161). O dovadă a succesului instituţiei cheie, Banca Angliei, a constituit-o faptul că, deşi *de jure* bancnotele sale nu au fost mijloace legale de plată pînă în 1833, *de facto*, „chiar la începutul secolului al XVIII-lea, bancnotele emise de Banca Angliei s-au impus ca general acceptabile în lichidarea finală a datoriilor" - cu alte cuvinte, ca bani (Horsefield, 1977, p. 131).

240. Van der Wee (1977, p. 389).

241. „Se pare că, exceptînd poate cîţiva ani de război, capitalul olandez şi-a găsit plasament în fondurile engleze, nu atît datorită necesităţilor de capital ale Angliei, cît din cauza lipsei unor posibilităţi interne de investiţie" (John, 1953, p. 158).

242. Wilson (1941, pp. 72-73). Olandezii în special deţineau trei şeptimi din datoria publică (Wilson, 1941, pp. 78, 190). Carter susţine, însă, că dovezile pentru aceasta sînt „discutabile" (1953a, p. 159). Impresia sa, culeasă din registrele contabile, era că sumele investite de olandezi

nu reprezentau decît între o optime şi o şesime (p. 161). Ea recunoaşte cu toate acestea că în perioada imediat anterioară declanşării războiului pentru succesiune la tronul Austriei, investiţia olandeză în datoria publică engleză ajunsese să constea dintr-o „sumă destul de importantă, raportată la total" (1953b, p.338).

243. Barbour (1963, p. 125).

244. Klein arată că cea mai rapidă creştere a datoriei publice pentru Provinciile Unite a avut loc în secolul al XVII-lea, ceea ce era de aşteptat datorită poziţiei lor hegemonice. Ele au încercat să menţină scăzută rata impozitelor, în parte deoarece una din cauzele ideologice ale războiului împotriva Spaniei fusese revolta provocată de impozite; dar costurile au trebuit pînă în cele din urmă să fie acoperite. „În felul acesta, se poate spune că nu este imposibil ca libertatea olandezilor din secolul al XVI-lea să fi fost plătită cu preţul generaţiilor de mai tîrziu" (1969, p. 19).

245. Morineau (1974, p. 775). Vezi, de asemenea, Carter (1971, pp. 131-135).

246. Vezi Wilson (1954, pp. 263-264).

247. Wilson (1960b, p. 439).

248. Klein (1970, p. 34). Că aceasta era o hotărîre deliberată se poate vedea din faptul că olandezii au fost primii care au aplicat inovaţia financiară din secolul al XVIII-lea a fondurilor de investiţii, o idee care a ajuns în Anglia abia în anii 1870, cînd aceasta a atins stadiul pe care îl atinseseră Provinciile Unite în 1689 (vezi Klein, 1969, p. 12).

249. Vezi Van Dillen (1926, pp. 199-200).

250. Vezi Morineau (1972, p. 4).

251. Vezi Wilson (1954, pp. 264-265).

252. Carter (1953b, p. 323).

253. John (1955, p. 343).

254. Harsin (1970, p. 276).

255. Datorită obiecţiilor aduse de diverse grupuri de persoane propunerii lui John Law pentru crearea unei bănci publice, banca „a fost nevoită, pentru a fi autorizată, să se camufleze sub forma unei instituţii particulare" (Harsin, 1970, pp. 277-278). Despre încercarea lui Law de a înfiinţa o bancă a Franţei, vezi E.J. Hamilton (1969, pp. 140-149). Hamilton denumeşte planul original al lui Law, prezentat în 1702, „unul dintre cele mai bune planuri pentru o bancă naţională din vremea aceea pe care le-am văzut în vreo ţară" (p. 143). Că natura privată a băncii era un camuflaj ne-o indică faptul că atunci cînd, la 4 decembrie 1718, ea a devenit în sfîrşit oficial Banca regală, „toate acţiunile importante fuseseră deja cumpărate de guvern în secret" (E.J. Hamilton, 1969, p. 145).

256. Descrierea intenţiei lui Law este extrasă din Harsin (1970, p. 279). Carswell spune: „Ideea unei monede naţionale de hîrtie care să fie universal acceptată datorită faptului că era sprijinită de autoritatea statului şi controlată printr-o reţea de agenţii locale a constituit miezul planului lui Law care urmărea creşterea bogăţiei lumii. El era atît de sigur că o asemenea monedă va fi preferată metalului încît în forma

originală a proiectului a considerat necesar să stabilească o limită cotării foarte bune de care bancnota s-ar fi bucurat în raport cu aurul şi argintul, prevăzînd că o datorie de 100 nu va trebui să ceară mai mult de 110 în aur pentru a fi achitată" (1960, pp. 78-79).

257. Deyon şi Jacquart (1978, p. 502).

258. Harsin (1970, p. 280).

259. Weber (1950, p. 288), care dă o explicaţie identică pentru Himera Mărilor Sudului: „Şi în acest caz falimentul era inevitabil deoarece comerţul făcut de South Sea Company nu era suficient pentru a plăti dobînda la sumele avansate" (p. 289).

260. Vezi Åkerman (1957, II, partea I, pp. 254-255); Harsin (1970, p. 294); Kindelberger (1978, pp. 120-122). T.S. Ashton adaugă Danemarca, Spania şi Portugalia (1959, p. 120). despre Geneva, vezi Sayous (1937). Åkerman denumeşte criza din 1720 „prima criză internaţională" (p. 255). Weber afirmă că cele două himere au fost „prima mare criză a speculaţiilor", distingîndu-le de marea nebunie a lalelelor din Olanda din anii 1630 (1950, p. 286). Parker foloseşte aproape aceeaşi expresie: „prima criză financiară a timpurilor moderne" (1974a, p. 582).

261. Folosirea originală a companiei South Sea în 1711 pentru rambursarea obligaţiilor pe termen scurt a avut un deosebit succes. „Această acţiune inteligentă a permis Angliei să iasă cu creditul practic intact din Pacea de la Utrecht din 1713, chiar dacă datoria sa publică era enormă" (Parker, 1974a, p. 581). Flinn (1960) este mai sceptic în ceea ce priveşte succesul. Însă B.W. Hill susţine că a fost un act hotărîtor *din punct de vedere politic*, chiar mai important decît din punct de vedere economic: „Un parlament conservator fusese convins să ia asupra sa menţinerea datoriei naţionale iar cercurile liberale de afaceri din Londra să-şi reia rolul de creditor al naţiunii. Atît politic cît şi financiar acestea erau evoluţii importante pentru viitor; politic, pentru că ele înlăturau teama că creditul public se putea fărîmiţa ca rezultat al schimbării guvernului [în 1710 whigii au cedat puterea partidului tory], financiar pentru că forma de organizare creată de deţinătorii de capital de la Revoluţie [Banca Angliei] a fost recunoscută şi chiar protejată de un guvern care reprezenta pe cei mai aspri critici ai financiarilor londonezi, *gentry* proprietari de pămînt" (1971, p. 411).

262. Vezi Parker (1974a, p. 583).

263. E.J. Hamilton (1969, p. 147).

264. Parker (1974a, p. 586).

265. Pentru Anglia, vezi Vilar (1974, p. 285); pentru Franţa, vezi Lüthy (1961, p. 31) şi Bouvier (1970, p. 307).

266. Lüthy (1959, p. 414).

267. Harsin (1970, p. 279). Opinia lui Plumb asupra acţiunii guvernului este chiar mai fermă. Walpole, spune el, „a salvat curtea" (1950, p. 59) - şi de aceea, doi ani mai tîrziu, a devenit prim-ministru.

268. Vezi Poisson (1974, p. 266).

269. J. Imbert vorbeşte despre binefăcătorul „imbold dat economiei franceze între 1718 şi 1721" (1965, p. 354). E.J. Hamilton notează că

Sistemul lui Law a scos Franţa din criza comercială, dar nu „pe degeaba" (1969, pp. 147-148).

270. Despre declinul Lyonului ca centru financiar după 1720, vezi Lüthy (1959, p. 55).

271. Temperley (1909a, pp. 40, 49). O dată cu puterea a venit conservatorismul. „Politica [lui Walpole] era extrem de simplă evitarea războiului, încurajarea comerţului, reducerea impozitelor, iar pentru rest, *status quo* - nici o inovaţie. Aşa cum spunea el pe bună dreptate, «nu sînt un sfînt, nici spartan, nici reformator»" (Plumb, 1966, pp. 78-79).

272. Plumb (1967, p. 13). Eficienţa este mai importantă decît cifrele dar este util să remarcăm că cifrele nu au fost neglijate în Anglia. „Numărul oamenilor angajaţi de guvern a crescut mai repede între 1689 şi 1715 decît în orice perioadă anterioară din istoria Angliei" (Plumb, 1967, p. 112) - pînă în secolul al XIX-lea. Vezi, de asemenea, Aylmer: „În ceea ce priveşte simpla creştere a numărului de angajaţi ai guvernului, perioadele cruciale par să fi fost anii 1642-1652 şi 1689-1697 (posibil şi anii 1702-1713)" (1974, p. 24). Analizaţi deosebirile dintre descrierea lui Plumb şi afirmaţia lui Berger privitoare la presupusa creştere a eficienţei administrative a Franţei după 1689: „După ce am studiat foametea din 1693 [şi cum s-a ocupat de aceasta guvernul francez] nu ne-a rămas nici o impresie în ceea ce priveşte acea mare ofensivă administrativă care se presupune că a fost determinată de obligaţiile de război" (1978, p. 120).

273. P. Anderson (1974a, p. 232).

274. Despre Anglia şi bogăţia produsă de agricultură, vezi Habakkuk: „Nu există nici o îndoială raţională că situaţia era mai favorabilă veniturilor provenite din agricultură în acest secol după 1715 decît cele dintre 1640 şi 1715" (1967b, p. 9). Vezi, de asemenea, Plumb: „Proprietarul de pămînt se integra din ce în ce mai mult în noua structură economică a societăţii; comerţul, speculaţiile [şi] afacerile riscante au încetat în sfîrşit să le mai fie străine" (1967, p. 8). Despre Franţa şi capitalul comercial, vezi McManners: „Banii constituie cheia înţelegerii societăţii franceze din secolul al XVIII-lea. Avînd puterea banilor în spatele ei, plutocraţia s-a infiltrat în aristocraţie" (1967, p. 26). Vezi, de asemenea, Grassby (1960), pentru unele din căile prin care conceptul de *dérogation* a fost eludat şi din această cauză nu a putut să menţină barierele stricte dintre nobilime şi negustori, pe care ar fi trebuit să le menţină.

275. G.V. Taylor numeşte aceasta „capitalism de curte": „Nobili, oameni de afaceri, bancheri şi speculanţi de profesie au implicat guvernul în operaţiuni speculative suspecte şi şi-au folosit influenţa pentru a determina decizii oficiale care au dus la creşterea sau scăderea preţurilor, ori i-au scutit pe speculanţi de alte angajamente care nu aduceau avantaje" (1964, p. 488).

276. Mingay (1963, pp. 15, 26).

277. E.P. Thompson (1975, pp. 197-198).

278. Expresia aparţine lui E.P. Thompson (1975, p. 294).

279. Rolul financiar al olandezilor în politica engleză s-a realizat, desigur, prin intermediul cercurilor financiare ale Londrei. Sutherland consideră sprijinul dat de acestea ca unul din cei patru factori de bază ai sistemului lui Walpole, atît direct, cît şi prin societatea conexă East India Company (vezi 1952, pp. 18-23).

280. Plumb susţine convingător că anul 1715 a marcat stăvilirea finală a mişcărilor populare pe care Anglia le cunoştea din 1640. „Proprietarul independent devenise în Anglia secolului al XVII-lea un animal politic. ...La mijlocul secolului al XVIII-lea, o mare parte din acel drept prin naştere se pierduse" (1969, pp. 115-116). După 1715, stabilitatea Angliei, susţine Plumb, era o funcţie a „trei factori importanţi: guvernul unipartinic, legislatura sub un control ferm al executivului şi un sentiment al identităţii comune nutrit de aceia care deţineau puterea economică, socială şi politică" (1967, p.XVIII).

281. „Exista o tradiţie a conspiraţiei, a răscoalei, a complotului şi a revoltei *în rîndul clasei conducătoare* care se trage încă de la normanzi. În 1685, violenţa în politică era un drept înnăscut al englezului" (Plumb, 1976, p. 19, subl.ns.) „Stabilitatea politică, atunci cînd apare, adeseori se instaurează foarte repede, tot atît de repede cum îngheaţă apa" (p. XVII). Christopher Hill prezintă un tablou similar, însă consideră momentul de cotitură în 1688, mai degrabă decît în 1715: „Anglia era cunoscută în toată Europa pentru violenţă în politică. ...După 1688, epoca eroică a politicii engleze se încheie. Oscilaţiile violente ale precedenţilor 50 de ani au fost urmate de un calm relativ" (1969, pp. 119, 213).

282. „[Fracţiunea partidului şi Walpole] au separat politica whigilor de radicalism. ...Partidul a contopit interesele aristocraţiei, ale marilor finanţe şi ale guvernului executiv, un proces extins de Walpole pentru a cuprinde şi nucleul micii aristocraţii financiare" (Plumb, 1967, p. 187).

283. Franklin Ford observă că în timp ce în adunarea Stărilor Generale din 1614, cei din *noblesse de robe* mai figurau încă printre oamenii de rînd, „singurul lucru important în ceea ce privea acest gen de nobilime în 1715 era faptul că din punct de vedere legal nu mai exista nici o îndoială despre [existenţa] ei" (1953, p. 59). Într-adevăr, continuă el, „în 1715 această *noblesse de robe*, asigurată de titlurile sale nobiliare şi cu drepturile politice restaurate, constituia forţa cea mai mare în sînul aristocraţiei" (1953, p. 188).

Nici chiar aceia care continuau să mai fie în mod formal *roturiers*, adică burghezia, nu au fost afectaţi negativ de aşa-numita reacţie feudală. Elinor Barber arată că în timp ce burghezia „mijlocie" a găsit blocate drumurile spre carieră, „marea" burghezie, folosindu-şi bogăţia, a fost „mult mai puţin afectată" (1955, p. 143).

284. Bromley (1957, p. 135), care spune: „Descătuşarea guvernului de restricţiile istorice a fost un proces lent, adeseori întrerupt şi niciodată desăvîrşit" (p. 137).

285. Chaunu (1965b, pp. 26-27).

286. „Dacă examinăm cu atenţie, convertirea [mareşalului-general] Turenne [în 1688] a fost mai importantă decît revocarea Edictului de la

Nantes. Fără convertirea lui Turenne, edictul de la Fontainebleau ar fi fost de neconceput. Regele nu ar fi putut să constrîngă jumătate din curtenii săi dacă aceştia s-ar fi dovedit hotărîţi. Un secol şi jumătate mai tîrziu, La Fayette, La Rochefoucauld-Liancourt şi alţi 80 de nobili liberali au făcut mai mult decît discursurile lui Mirabeau pentru a asigura succesul burgheziei la 23 iunie 1789" (Chaunu, 1965b, p. 27).

287. Circa 200.000 de hughenoţi au plecat între 1680 şi 1720, mergînd mai ales în Anglia, în Provinciile Unite, la Geneva şi în statele germane (vezi Scoville, 1952, pp. 409-410).

288. Vezi Scoville (1960, pp. 3-5, 118). Unii din cei convertiţi se prefăceau de fapt că s-au convertit, fiind un fel de „noi *marranos*" (vezi Léonard, 1948, pp. 177-178).

289. Léonard (1948, p. 178). Aşa a izbucnit războiul camisarzilor; de aici tribunalul Antoine şi Sinodul din deşert din Basses-Cévennes, în 1715.

290. Léonard (1948, p. 179).

291. Vezi Le Roy Ladurie (1975c, pp. 35-37).

292. Vezi Le Roy Ladurie (1975a, p.528). Spre deosebire de secolul al XVII-lea, secolul al XVIII-lea a fost „marea epocă a învăţămîntului pentru ţărani" (1975a, p. 538).

293. Vezi cifrele lui Mousnier pentru compararea încasărilor taxelor vamale, taxelor de acciz, poştale şi de timbru în perioada 1690-1715. În timp ce venitul Franţei obţinut de la Fermele-Unite a scăzut de la circa 70 milioane de *livres tournois* în 1690, la 47 milioane în 1715, venitul englez a crescut de la 20,5 milioane în 1700 la 59,5 milioane în 1713 (1951, p. 18). În cursul secolului, prăpastia s-a adîncit în mod constant. Mathias şi O'Brien (1976), după o examinare atentă a poverii impozitelor luate în mod comparativ pentru întreg secolul, afirmă că „în Franţa povara impozitelor era mai uşoară decît în Anglia" (p.634); ei arată că „nu este probabil numai o coincidenţă" că impozitele din Anglia erau depăşite numai de acelea din Provinciile Unite, singura ţară „în care piaţa internă era chiar şi mai bine organizată decît în Anglia" (p. 640).

294. Le Roy Ladurie (1975a, pp. 550, 552).

295. Le Roy Ladurie constată contrastul existent între coaliţia politică a Angliei rurale şi a Franţei rurale în secolul al XVIII-lea: seniori şi fermieri înstăriţi (*gros fermiers*) în Anglia faţă de „blocul istoric" din Franţa al ţăranilor săraci şi mijlocaşi, chiar al fermierilor înstăriţi, împotriva „feudalităţii" (1975a, pp. 584-585).

296. „Niciodată nu a existat un contrast mai mare şi nici o mai bruscă tranziţie decît aceasta. ...Într-o zi francezii, aproape pînă la ultimul om, gîndeau ca Bossuet. A doua zi, ...ca Voltaire. Aceasta nu era o oscilaţie normală a pendulului. Era o revoluţie" (Hazard, 1964, p.7).

297. C.E. Labrousse (1970, p. 716).

BIBLIOGRAFIE

Aalbers, J., „Holland's Financial Problems (1713-1733) and the Wars against Louis XIV", în A.C. Duke & C.A. Tamse, *Britain and the Netherlands*, VI: *War and Society*, Martinus Nijhoff, Haga, 1977, pp. 79-93.

Abel, Wilhelm, *Die Drei Epochen der deutschen Agrargeschichte*, ediţia a 2-a, Schrieftenreiche für Ländliche Sozialfragen XXXVII, Verlag M & H. Schaper, Hanovra, 1964.

Abel, Wilhelm, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, a 2-a ediţie revăzută, Eugen Ulmer, Stuttgart, 1967.

Abel, Wilhelm, *Massenarmut und Hungerkrisen in vorindustriellen Deutschland*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.

Abel, Wilhelm, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècles)*, tradusă din cea de-a 2-a ediţie germană, Flammarion, Paris, 1973.

Aberg, Alf, „The Swedish Army, from Lutzen to Narva", în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St.Martin's Press, New York, 1973, pp. 265-287.

Achilles, Walter, „Getreidepreise und Getreidehandelsbeziechungen europäischer Raume im 16. und 17. Jahrhundert", *Zietschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, VII, 1, 1959, pp. 32-55.

Adams, Geoffrey, „Myths and Misconceptions: The Philosophic View of the Hugenots in the Age of Louis XV", *Historical Reflections*, I, 1, iunie 1974, pp. 59-79.

Ågren, Kurt, „Breadwinners and Dependents: An Economic Crisis in the Swedish Aristocracy during the 1600's?", în K. Ågren *et al.*, *Aristocrats, Farmers, Proletarians*, Studia Historica Uppsaliensia XLVII, Almquist & Wiksell, Uppsala, 1973, pp. 9-27. (a)

Ågren, Kurt, „The *reduktion*", în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 237-264. (b)

Ågren, Kurt, „Rise and Decline of an Aristocracy", *Scandinavian Journal of History*, I, 1-2, 1976, pp. 55-80.

Akerman, Johan, *Structure et cycle économiques*, 2 vol., Presses Univ. de France, Paris, 1957.

Allen, Theodore, „...They Would Have Destroyed Me: Slavery and the Origins of Racism", *Radical America*, IX, 3, mai-iunie 1975, pp. 41-64.

Anderson, M.S., „Russia Under Peter the Great and the Changed Relations of East and West", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 716-740.

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, Londra, 1974. (a)

Anderson, Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, New Left Books, Londra, 1974. (b)

Andrews, Charles M., „Anglo-French Commercial Rivalry, 1700-1750: The Western Phase", *American Historical Review*, Partea I: XX, 3, aprilie, 1915, pp. 539-556; Partea a II-a: XX, 4, iulie 1915, pp. 761-780.

Andrews, Charles M., „The Acts of Trade", în L. Holland Rose *et al.*, ed., *Cambridge History of the British Empire*, University Press, Cambridge, 1929, I, pp. 268-299.

Anes Alvarez, Gonzalo, & Le Flem, Jean-Paul, „Las crisis del siglo XVII: Producción agrícola, precios e ingresos en tierras de Segovia", *Moneda y Credito* nr. 93, iunie 1965, p. 3-55.

Appleby, Andrew B., „Agrarian Capitalism or Seigneurial Reaction? The Northwest of England, 1500-1700", *American Historical Review*, LXXX, 3, iunie 1975, pp. 574-594.

Ardant, Gabriel, „Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", în Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 164-242.

Ariès, Philippe, „Nationalisme d'hier et nationalisme d'aujourd'hui", *La table ronde*, nr. 147, martie 1960, pp. 46-51.

Asher, Eugene L., *The Resistance to the Maritime Classes: The Survival of Feudalism in the France of Colbert*, Univ. of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1960.

Ashley, M.P., *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate*, Oxford Univ. Press, Londra şi New York, 1934.

Ashley, W.J., „The Tory Origin of Free Trade Policy", *Quarterly Journal of Economics*, XI, 4, iulie 1897, pp. 335-371.

Ashton, Robert, „Cavaliers and Capitalists", *Renaissance and Modern Studies*, V, 1961, pp. 149-175.

Ashton, Robert, „Puritanism and Progress", *Economic History Review*, seria a 2-a, 3, aprilie 1965, pp. 579-587.

Ashton, Robert, „The Parliamentary Agitation for Free Trade in the Opening Years of the Reign of James I", *Past and Present*, nr. 38, 167, pp. 40-55.

Ashton, Robert, „Jacobean Free Trade Again“, *Past and Present*, nr. 43, 1969, pp. 151-157.

Ashton, T.S., *Economic fluctuations in England, 1700-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1959.

Ashton, T.S., „Introduction“ la Elizabeth Boody Schumpeter, *English Overseas Trade, Statistics, 1697-1808*, Clarendon Press, Oxford, 1960, pp. 1-14.

Ashton, T.S., *An Economic History of England: The 18th Century*, Methuen, Londra, 1969, republicată cu mici corecturi.

Aspvall, G., „The Sale of Crown Land in Sweden: The Introductory Epoch, 1701-1723“, *Economy and History*, IX, 1966, pp. 3-28.

Åström, Sven-Erik, „The English Navigation Laws and the Baltic Trade, 1660-1700“, *Scandinavian Economic History Review*, VIII, 1, 1960, pp. 3-18.

Åström, Sven-Erik, *From Stockholm to St. Petersburg*, Studia Historica, II, Finnish Historical Society, Helsinki, 1962.

Åström, Sven-Erik, „From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late 17th Century“, Partea I: „The Growth, Structure and Organization of the Trade“, *Commentationes Humanum Litterarum*, XXIII, 1, 1963, pp. 1-260.

Åström, Sven-Erik, „From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late 17th Century“, Partea a II-a: „The Customs Accounts as Sources for the Study of Trade“, *Commentationes Humanum Litterarum*, XXXVII, 3, 1965, 1-86.

Åström, Sven-Erik, „The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power, 1632-1697“, în M.Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness*, 1632-1718, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 58-101.

Attman, Artur, *The Russian and Polish Markets in International Trade, 1500-1650*. Publicații ale Institutului de istoria economiei al Universității Gothenburg, nr. 26, Göteborg, 1973.

Aubin, Hermann, „Die Anfänge der grossen schlesischen Leineweberei und-handlung“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXXV, 2, 1942, pp. 105-178.

Aylmer, Gerald E. „Office-holding, Wealth and Social Structure in England, c. 1580-c. 1720“, comunicare la Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“, Prato, 30, apr. 1974.

Aymard, Maurice, „Commerce et production de la soie sicilienne, aux XVIe-XVIIe siècles“, *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXVII, 1965, pp. 609-640.

Aymard, Maurice, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966.

Aymard, Maurice, „Une croissance sélective: la population sicilienne au XVIIe siècle“, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IV, 1968, 203-227.

Aymard, Maurice, „Production, commerce et consommation des draps de laine“, *Revue Historique*, nr.499, iulie-sept.1971, pp. 5-12.(a)

Aymard, Maurice, „In Sicilia: Sviluppo demografico e sue differenzatione geografiche, 1500-1800", *Quaderni storici*, nr. 17, mai-august 1971, pp. 417-446.

Aymard, Maurice, „Economie rurale, économie marchande", în *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens (XVIe-XIXe siècles)*, Actes des Journées d'Etudes Bendor, 25-26 apr. 1975, Centre de la Mediterranée Moderne et Contemporaine, Univ. Nisa, 1976, pp. 131-144.

Baehrel, René, „Economie et histoire à propos des prix", în *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, I, pp. 287-310.

Baehrel, René, „Histoire statistique et prix italiens", *Annales E.S.C.*, IX, 2, apr.-iunie 1954, pp. 213-226.

Baehrel, René, *Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle – 1789)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961.

Baetens, R., „The Organization and Effects of Flemish Privateering in the Seventeenth Century", *Acta Historiae Neerlandicae*, IX, 1976, pp. 48-75.

Bailyn, Bernard, „Communications and Trade: The Atlantic in the Seventeenth Century," *Journal of Economic History*, XIII, 4 toamna 1953, 378-387.

Bailyn, Bernard, *The New England Merchants in the Seventeenth Century*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1955.

Bairoch, Paul. „Le rôle de l'agriculture dans la création de la sidérurgie moderne", *Revue d'histoire économique et sociale*, XLIV, 1, 1966, pp. 5-23.

Bairoch, Paul, „Le rôle du secteur tertiaire dans l'attenuation des fluctuations économiques", *Revue d'économie politique*, nr. 1, 1968, pp. 31-49.

Bairoch, Paul, „Agricultureand the Industrial Revolution, 1700-1914", în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, III: *The Industrial Revolution*, Collins, Londra, 1973, pp. 452-506.

Baker, Dennis, „The Marketing of Corn in the First Half of the Eighteenth Century: North-East Kent", *Agricultural History Review*, XVIII, 2, 1970, pp. 126-150.

Baker, Norman, „Changing Attitudes towards Government in Eighteenth-Century Britain", în A. Whiteman, J.S. Bromley, & P.G.M. Dickson, ed., *Statesmen, Scholars and Merchants*, Clarendon Press, Oxford, 1973, pp. 202-219.

Bakewell, P.J., *Silver Mining and Society in Colonial Mexico: Zacatecas, 1546-1700*, University Press, Cambridge, 1971.

Bakewell, P.J., „Zacatecas: An Economic and Social Outline of a Silver Mining District, 1547-1700", în Ida Altman & James Lockhart, ed., *Provinces of Early Mexico*, UCLA Latin American Center Publication, Los Angeles, 1976, pp. 199-229.

Balibar, Etienne, „Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique", în Louis Althusser & Etienne Balibar, *Lire Le Capital*, ediţie nouă integral refăcută, Maspéro, Paris, 1968, II, pp. 79-226.

Bamford, Paul Walden, „French Shipping in Northern European Trade, 1660-1789", *Journal of Modern History*, XXVI, 3, sept. 1954, pp. 207-219.

Bamford, Paul Walden, *Forests and French Sea Power, 1660- 1789*, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1956.

Bamford, Paul Walden, „Entrepreneurship in Seventeenth- and Eighteenth- Century France", *Explorations in Entrepreneurial History*, IX, 4, apr. 1957, pp. 204-213.

Bangs, Carl, „Dutch Theology, Trade and War: 1590-1610", *Church History*, XXXIX, 4, dec. 1970, pp. 470-482.

Baranowski, B., *et al., Histoire de l'économie rurale en Pologne jusqu'à 1864*, Zaklad Narodowy Imienia Ossolinskich, Wydawnictwo Poskiej Akademii Nauk, Wroclaw, 1966.

Barber, Elinor G., *The Bourgeoisie in 18th Century France*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1955.

Barbour, Violet, „Marine Risks and Insurance in the Seventeenth Century", *Journal of Economic and Business History*, I, 1929, pp. 561-596.

Barbour, Violet, „Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, Edw. Arnold, Londra, 1954, pp. 227-253. (Inițial în *Economic History Review*, II, 2, 1930).

Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Ann Arbor Paperbacks, Univ. of Michigan Press, Ann Arbor, 1963.

Bargalló, Modesto, *La minería y la metallúrgica en la América Española durante la época colonial*, Fondo de Cultura Económica, Mexico, 1955.

Barker, Ernest, *The Development of Public Services in Western Europe, 1660-1930*, Archon Books, Hamden, Conn., 1966.

Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent*, State Univ. of New York Press, Albany, 1967.

Barker, Thomas M., „Military Entrepreneurship and Absolutism: Habsburg Models", *Journal of European Studies*, IV, I, 1974, pp. 19-42.

Barker, Thomas M., „Armed Service and Nobility in the Holy Roman Empire: General Aspects and Habsburg Particulars", *Armed Forces and Society*, IV, 3, mai 1978, pp. 449-500.

Barkhausen, Max, „Government Control and Free Enterprise in Western Germany and the Low Countries in the Eighteenth Century", în Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 212-273. (Tradus din *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1958).

Barnett, Correlli, *Britain and Her Army, 1509-1970*, Pelican, Londra, 1974.

Baron, Salo W., *A Social and Religious History of the Jews*, XV, *Late Middle Ages and Era of European Expansion (1200-1650):*

Resettlement and Exploration, Columbia Univ. Press, New York, 1973.

Barraclough, Geoffrey, *The Origins of Modern Germany*, Basil Blackwell, Oxford, 1962.

Barral, Pierre, „Note historique sur l'emploi du terme «paysan»", *Etudes rurales* nr. 21, apr.-iunie 1966, pp. 72-80.

Barrett, Elinore M., „*Encomiendas*, *Mercedes* and *Haciendas* in the *Tierra Caliente* of Michoacán", *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, X, 1973, pp. 71-111.

Barrett, Ward, „Caribbean Sugar Production Standards in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", în J. Parker, ed., *Merchants and Scholars. Essays in the History of Exploration and Trade*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1965, pp. 145-170.

Barrow, Thomas C., *Trade and Empire: The British Customs Service in Colonial America, 1660-1775*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1967.

Bassett, D.K., „Early English Trade and Settlement in Asia, 1602-1690", în J.S. Bromley şi E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 83-109.

Batie, Robert Carlyle, „Why Sugar? Economic Cycle and the Changing of Staples in the English and French Antilles, 1624- 54", *Journal of Caribbean History*, VIII, 1, nov. 1976, pp. 3-41.

Baynes, John, *The Jacobite Rising of 1715*, Cassell, Londra, 1970.

Bazant, Jan, „Feudalismo y capitalismo en la historia económica de México", *Trimestre económico*, XVII, 1, ianuarie-martie 1950, pp. 84-98.

Bazant, Jan, „Evolution of the Textile Industry of Puebla: 1544-1845", *Comparative Studies in Society and History*, VII, 1, oct. 1964, pp. 56-69.

Beaujon, A., *History of the Dutch Sea Fisheries: Their Progress, Decline and Revival*, William Clowes & Sons, Londra, 1884.

Beer, George Louis, *The Old Colonial System 1660-1754*, Partea I: *The Establishment of the System, 1660-1668*, 2 vol., Macmillan, New York, 1912.

Behrens, Betty, „Government and Society", *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 549-620.

Beiguelman, Paula, „A destruçao do escravismo capitalista", *Revista da História* XXIV, 69, 1967, pp. 149-160.

Bérenger, Jean, „Public Loans and Austrian Policy in the Second Half of the Seventeenth Century", *Journal of European Economic History*, II, 3, iarna 1973, pp. 657-669.

Berengo, Marino, & Diaz, Furio, „Noblesse et administration dans l'Italie de la Renaissance: la formation de la bureaucratie moderne", comunicare la cel de-al III-lea Congres Internaţional de ştiinţe istorice, Moscova, 16-23 aprilie 1970.

Berger, Patrice, „French Administration in the Famine of 1693", *European Studies Review*, VIII, 1, ian. 1978, pp. 101-127.

Bergier, Jean-François, „Il XVI secolo segnó l'inizio di una nuova concezione dei salari", *Revista storica italiana*, LXXVIII, 2, 1966, pp. 431-438.

Bernard, Léon, „French Society and Popular Uprisings under Louis XIV", *French Historical Studies*, III, 4, toamna 1964, pp. 454-474.

Berthe, Jean-Pierre, „Xochimancas: Les travaux et les jours dans une *hacienda* sucrière de Nouvelle-Espagne au XVIIe siècle", *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamericas*, III, 1966, pp. 88-117.

Berthold, Rudolf, „Wachstumprobleme der landwirtschaftlichen Nutzfläche in Spätfeudalismus (zirka 1500 bis 1800)", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, II-III, 1964, pp. 5-23.

Besnier R., *Histoire des faits économiques: La fin de la croissance et les prodromes d'une révolution économique en Europe au XVIIIe siècle*, Curs de doctorat, 1960-1961, Paris: Les Cours de Droit, 1961.

Beutin, Ludwig, „Nordwestdeutschland und die Niederlande seit dem Dreissigjährigen Krieg", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXXII, 2, 1939, pp. 105-147.

Birch, Alan, „Foreign Observers of the British Iron Industry During the Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, XV, 1, 1955, pag. 23-33.

Blanchard, Marcel, „Le sel de France en Savoie (XVIIe et XVIIIe siècles)", *Annales d'histoire économique et sociale*, IX, 47, sept. 1937, pp. 417-428.

Blaschke, Karlheinz, „Das Bauernlegen in Sachsen", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLII, 2, 1955, pp. 97-116.

Blitz, Rudolph C., „Mercantilist Policies and the Pattern of World Trade, 1500-1750", *Journal of Economic History*, XXVII, 1, martie 1967, pp. 39-55.

Bloch, Marc, „La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle", *Annales d'histoire économique et sociale*, II, 7 iulie 1930, pp. 329-383; II, 8, oct. 1930, pp. 511-556.

Bloch, Marc, *French Rural History*, University of California Press, Berkeley, 1966.

Bluche, François, „L'origine sociale des Secrétaires d'Etat de Louis XIV (1661-1715)", *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I 1959, pp. 8-22.

Bodmer, Walter, „Tendenzen der Wirtschaftspolitik der eidgenossischen Orte in Zeitalter des Merkantilismus", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, I, 4, 1951, pp. 562-598.

Boelcke, Willi, „Zur Geschichte der Gutsherrschaft und der zweiten Leibeigenschaft in der Oberlausitz", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, IV, 6, 1956, pp. 1223-1232.

Boëthius, B., „Swedish Iron and Steel, 1660-1955", *Scandinavian Economic History Review*, VI, 2, 1958, pp. 144-175.

Bog, Ingomar, *Der Reichsmerkantilismus*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1959.

Bog, Ingomar, „Der Merkantilismus in Deutschland", *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, CLXXIII, 2, mai 1961, pp. 125-145.

Bog, Ingomar, „Türkenkrieg und Agrarwirtschaft", în O. Pickl, *Die Wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, I, Graz, 1971, pp. 13-26.

Bogucka, Maria, „Merchants' Profits in Gdansk Foreign Trade in the First Half of the 17th Century", *Acta Poloniae Historica*, nr. 23, 1971, pp. 73-90.

Bogucka, Maria, „Le marché monétaire de Gdansk et les problèmes de crédit public au cours de la première moitié du XVIIe siècle", Quarta settimana di studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini", Prato, 20 apr. 1972.

Bogucka, Maria, „Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVI, 3, aug. 1973, pp. 433-447.

Bogucka, Maria, „The Monetary Crisis of the XVIIth Century and Its Social and Psychological Consequences in Poland", *Journal of European Economic History*, VI, 1, primăvara 1975, pp. 137-152.

Boissonade, P., *Le socialisme d'état: L'industrie et les classes industrielles pendant les deux premiers siècles de l'êre moderne (1453-1661)*, Lib. Ancienne Honoré Champion, Paris, 1927.

Bonney Richard J., „The French Civil War, 1649-53", *European Studies Review*, VIII, 1, ian. 1978, pp. 71-100.

Bono, Salvatore, *I corsari barbareschi*, Ed. Rai, Torino, 1964.

Borelli, Giorgio, *Un patriazato della terraferma veneta tra XVII e XVIII secolo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1974.

Bosher, J.F., *The Single Duty Project: A Study of the Movement for a French Customs Union in the Eighteenth Century*, Athlone Press, Londra, 1964.

Boswell, A. Bruce, „Poland", în A. Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 154-171.

Boulle, Pierre H., „Slave Trade, Commercial Organization, and Industrial Growth in Eighteenth-Century Nantes", *Revue française d'histoire d'outre-mer*, LIX, 214, trimestrul I 1972, pp. 70-112.

Boulle, Pierre H., „«Failed Transition», Lombardy and France: 'General Comments", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 72-74.

Bourde, André-J., „Louis XIV et l'Angleterre", *XVIIe siècle*, numerele 46-47, trimestrul I şi al II-lea 1960, pp. 54-83.

Bouvier, Jean, „Vers le capitalisme bancaire: l'expansion du crédit après Law", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, coord.,

Histoire économique et sociale de la France, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 301-321.

Bouwsma, William J., „The Secularization of Society in the Seventeenth Century", comunicare prezentată la cel de-al XII-lea Congres Internațional de Științe istorice, Moscova, 16-23 aug. 1970, Nauka, Moscova, 1970.

Bowman, Francis J., „Dutch Diplomacy and the Baltic Grain Trade, 1600-1660", *Pacific Historical Review*, V, 4, 1936, pp. 337-348.

Boxer, C.R., *Salvador de Sá and the Struggle for Brazil and Angola*, Athlone Press, Londra, 1952.

Boxer, C.R., „Vicissitudes of the Anglo-Portuguese Alliance, 1600-1700", *Revista da faculdade de letras* (Universitatea din Lisabona), seria a 3-a, 1958, pp. 15-46.

Boxer, C.R., *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415- 1825*, Witswatersrand Univ. Press, Johannesburg, 1961 (Retipărită la Univ. of California Press, 1969).

Boxer, C.R., „Sedentary Workers and Seafaring Folk in the Dutch Republic", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II, J.B. Wolters, Groningen, 1964, pp. 148-168.

Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*, Knopf, New York, 1965.

Boxer, C.R., „Brazilian Gold and British Traders in the First Half of the Eighteenth Century", *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, aug. 1969, pp. 454-472. (a)

Boxer, C.R. *The Golden Age of Brazil*, 1695-1750, Univ. of California Press, Berkeley, 1969. (b)

Boxer, C.R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knopf, New York, 1969. (c)

Boyer, Richard, „Mexico in the Seventeenth Century: Transition of Colonial Society", *Hispanic American Historical Review*, LVII, 3, aug. 1977, pp. 455-478.

Brading, D.A. & Cross, Harry E., „Colonial Silver Mining: Mexico and Peru", *Hispanic American Historical Review*, LII, 2, nov. 1972, pp. 545-579.

Braudel, Fernand, „L'économie française au XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, VI, 1, ian.-martie 1951, pp. 65-71.

Braudel, Fernand, „L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle", *Les Cahiers de Tunisie*, IV, nr. 14, trim. II, 1956, pp. 175-197.

Braudel, Fernand, „L'histoire des civilisations: le passé explique le présent", în *Ecrits sur l'histoire*, Flammarion, Paris, 1969, pp. 255-314. (Inițial cap. V în *Encyclopédie française*, XX. „Le Monde en devenir [Histoire, évolution, prospective]", 1959.)

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vol., Harper & Row, New York, 1973.

Braudel, Fernand, „Discorso inaugurale," în *La Lána come materia prima*, Atti della Prima Settimana di Studio (18-24 aprilie 1969).

Florenţa, Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini", Prato, 1974, pp. 5-8.

Braudel, Fernand, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1977.

Braudel, Fernand, „The Expansion of Europe and the Longue Durée." în H.L. Wesseling, ed., *Expansion and Reaction: Essays on European Expansion and Reaction in Asia and Africa*, Leiden Univ. Press, Leiden, 1978, pp. 1-27.

Braudel, Fernand, Jeannin, Pierre, Meuvret, Jean, & Romano, Ruggiero, „Le déclin de Venise au XVIIe siècle", *Aspetti e cause della decandenza economica veneziana nel secolo XVII*, Atti del Convegno 27 giugno-2 luglio 1957, Istituto per la Collaborazione Culturale, Veneţia-Roma, 1961, pp. 23-86.

Braudel, Fernand & Spooner, Frank, „Prices in Europe from 1450 to 1750", în *The Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich & C.H. Wilson *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 374-480.

Braun, Rudolf, „Taxation, Sociopolitical Structure, and State-Building: Great Britain and Brandenburg-Prusia", în Charles Tilly, ed. *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 243-327.

Braure, Maurice, „Quelques aspects des relations commerciales entre la France et l'Angleterre au XVIIIe siècle", *Annales du Midi*, LXV, 21, ian, 1953, pp. 67-89.

Breen, T.H., „A Changing Labor Force and Race Relations in Virginia, 1660-1710", *Journal of Social History*, VII, 1, toamna 1973, pp. 3-25.

Brenner, Robert, „The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650", *Journal of Economic History*, XXXII, 1, martie 1972, pp. 361-384.

Brenner, Robert, „England, Eastern Europe, and France: Socio-Historical versus 'Economic' Interpretation: General Conclusions", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transition to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 68-71.

Brenner, Robert, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, nr. 70, febr. 1976, pp. 30-75.

Briggs, Martin, S., „Building Construction", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c 1500-c 1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 245-268.

Bromley, J. S. „The Channel Island Privateers in the War of the Spanish Succession", *La Société Guernésiaise*, Report and Transactions for the Year 1949, XIV, 4, 1950, pp. 444-478.

Bromley, J. S., „The Decline of Absolute Monarchy (1638- 1774)", în J.M. Wallace-Hadrill & John McManners, ed., *France: Government and Society*, Methuen, Londra, 1957, pp. 134-160.

Bromley, J. S., „The French Privateering War, 1702-1713", în H.E. Bell & R.L. Ollard, ed. *Historical Essays 1600-1750 presented to David Ogg*, Adam & Charles Black, Londra, 1964, pp. 203-231.

Bromley, J. S., „Introduction", în *New Cambridge Modern History*, VI: *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 1-36.

Bromley, J. S. & Ryan, A. N., „Armies and Navies: (3) Navies", în *New Cambridge Modern History*, VI: J. S. Bromley, ed., *The Rise of Gréat Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 790-833.

Brown, P. Hume, *The Legislative Union of England and Scotland*, Clarendon Press, Oxford, 1914.

Brown, Vera Lee, „Contraband Trade as a Factor in the decline of Spain's Empire in America", *Hispanic American Historical Review*, VIII, 2, mai 1928, pp. 178-189.

Bruchey, Stuart, *The Roots of American Economic Growth, 1607-1861*, Harper & Row, New York, 1965.

Bruchey, Stuart, *The Colonial Merchant. Sources and Readings*, Harcourt, Brace & World, New York, 1966.

Bruford, W. H., „The Organisation and Rise of Prussia", în *New Cambridge Modern History*, VII: J. O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-63*, University Press, Cambridge, 1966, pp. 292-317.

Brulez, W., „Anvers de 1585 à 1650", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LIV, 1, 1967, pp. 75-99.

Bulferetti, Luigi, „L'oro, la terra e la società: una interpretazione del nostro Seicento", *Archivio storico lombardo*, seria a 8-a, IV, 1953, pp. 5-66.

Bulferetti, Luigi & Constantini, Claudio, *Industria e commercio in Liguria nell'età del Risorgimento (1700-1860)*, Banca Commerciale Italiana, Milano, 1966.

Burckhardt, Jacob, *Fragments historiques*, Lib. Droz, Geneva, 1965.

Bürgin, Alfred, „The Growth of the Swiss National Economy", în Hugh G. T. Aitken, ed., *The State and Economic Growth*, Social Science Research Council, New York, 1959, pp. 213-236.

Burke, Peter, *Venice and Amsterdam: A Study of Seventeenth-Century Elites*, Temple Smith, Londra, 1974.

Burt, Roger, „Lead Production in England and Wales, 1700-1770", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXII, 2, aug. 1969, pp. 249-267.

Busquet, Raoul, Bourrilly, V.-L. & Agulhon, M., *Histoire de la Provence*, Presses Univ. de France, Paris, 1972.

Caizzi, Bruno, *Industria, commercio e banca in Lombardia nel XVIII secolo*, Banca Commerciale Italiana, Milano, 1968.

Campbell, R. H., „Anglo-Scottish Union of 1717: the Economic Consequences", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 3, apr. 1964, pp. 468-477.

Cancilo, Orazio, „I dazi sull'esportazione dei cereali e il commercio dei grani nel Regno di Sicilia", *Nuovi quaderni del meridione*, nr. 28, oct.-dec. 1969, pp. 1-36.

Cardozo, Manoel, „The Brazilian Gold Rush", *The Americas*, III, 2, oct. 1946, pp. 137-160.

Carlsson, Sten, „The Dissolution of the Swedish Estates, 1700-1865", *Journal of European Economic History*, I, 3, iarna 1972, pp. 574-624.

Carmagnani, Marcello, *Les mécanismes de la vie économique dans une société coloniale: Le Chili (1680-1830)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1973.

Carmona, Maurice, „Aspects du capitalisme toscan au XVIe et XVIIe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XI, 2, apr.-iunie 1964, pp. 81-108.

Carr, Raymond, „Two Swedish Financiers: Louis de Geer and Joel Gripenstierna", în H. E. Bell & R. L. Ollard, ed., *Historical Essays 1600-1750 presented to David Ogg*, Adam & Charles Black, Londra, 1964, pp. 18-34.

Carrière, Charles, „La draperie languedocienne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle (contribution à l'étude de la conjoncture levantine)", în *Conjoncture économique, structures sociales: Hommage à Ernest Labrousse*, Mouton Paris & Haga, 1974, pp. 157-172.

Carstairs, A. M., „Some Economic Aspects of the Union of Parliaments", *Scottish Journal of Political Economy*, II, 1, feb. 1955, pp. 64-72.

Carsten, F.L., „Slaves in North-Eastern Germany", *Economic History Review*, XI, 1, 1941, pp. 61-76.

Carsten, F. L., „The Origins of the Junkers", *English Historical Review*, LXII, nr. 243, apr. 1947, pp. 145-178.

Carsten, F. L., „The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism", *English Historical Review*, LXV, nr. 255, apr. 1950, 175-202.

Carsten, F. L., *The Origins of Prussia*, Clarendon Press, Oxford, 1954.

Carsten, F. L., „Was There an Economic Decline in Germany Before the 30 Years War?", *English Historical Review*, LXXI, nr. 279, apr. 1956, pp. 240-247.

Carsten, F. L., *Princes and Parliaments in Germany, from the Fifteenth tr the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1959.

Carsten, F. L., „Introduction: The Age of Louis XIV", în *The New Cambridge Modern History*, V: F. L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 1-18.

Carsten, F. L., „The Rise of Brandenburg", în *The New Cambridge Modern History*, V: F. L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1969, pp. 543-558.

Carswell, John, *The South Sea Bubble*, Stanford Univ. Press, Stanford, 1960.

Carswell, John, *The Descent of England*, John Day, New York, 1969.

Carter, Alice C., „The Dutch and the English Public Debt in 1777", *Economica*, serie nouă, XX, nr. 78, mai 1953, pp. 159-161. (a).

Carter, Alice C., „Dutch Foreign Investment, 1738-1800", *Economica*, serie nouă, XX, nov. 1953, pp. 322-340. (b)

Carter, Alice C., „The Huguenot Contribution to the Early Years of the Funded Debt, 1694-1714", *Proceedings of the Huguenot Society of London*, XIX, 3, 1955, pp. 21-41.

Carter, Alice C., „Financial Activities of the Huguenots in London and Amsterdam in the Mid-Eighteenth Century", *Proceedings of the Huguenot Society of London*, XIX, 6, 1959, pp. 313-333.

Carter, Alice C., „Note on *A Note on Yardsticks*", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, apr. 1960, pp. 440-444.

Carter, Alice C., „The Dutch as Neutrals in the Seven Years War", *International and Comparative Law Quarterly*, XII, 3, iulie, 1963, pp. 818-834.

Carter, Alice C., „Britain as a European Power from her Glorious Revolution to the French Revolutionary War", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 110-137.

Carter, Alice C., *The Dutch Republic in the Seven Years War*, Univ. of Miami Press, Coral Gables, Fla., 1971.

Carter, Alice C., „Survey of Recent Dutch Historiography", *Acta Historiae Neerlandica*, VI, 1973, pp. 175-200.

Carter, Alice C., *Neutrality or Commitment: The Evolution of Dutch Foreign Policy, 1667-1795*, Edw. Arnold, Londra, 1975. (a)

Carter, Alice C., *Getting, Spending and Investing in Early Modern Times*, Van Gorcum & Comp B.V., Assen, Olanda, 1975. (b)

Castillo, Alvaro, „Dans la monarchie espagnole du XVIIe siècle: Les banquiers portugais et le circuit d'Amsterdam", *Annales E.S.C.*, XIX, 2, mart.-apr. 1964, pp. 311-316.

Castillo, Alvaro, „La coyuntura de la economía valenciana en los siglos XVI y XVII", *Annuario de historia económica y social*, II, 2, ian.-dec. 1969, pp. 239-288.

Cavignac, Jean, „Carrières et carriers du Bourgeois au XVIIIe siècle", în *Carrières, mines et métallurgie de 1610 à nos jours*, Actes du 98e Congrès National des Sociétés Savantes, Saint-Etienne, 1973, Section d'histoire moderne et contemporaine, I, Bibliothèque Nationale, Paris, 1975, pp. 205-226.

Cernovodeanu, Paul, „The General Condition of English Trade in the Second Half of the 17th Century and at the Beginning of the 18th Century", *Revue des études du sud-est européen*, V, 3-4, 1967, pp. 447-460.

Cernovodeanu, Paul, *England's Trade Policy in the Levant, 1660-1714*, Bibliotheca Historica Romaniae, Secţia de studii de istorie a economiei, 41 (2), Editura Academici, Bucureşti, 1972.

Céspedes del Castillo, Guillermo, *Lima y Buenos Aires. Repercusiones económicas y políticas de la creación del Virreinato de La Plata*, Publicaciones de la Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, XXIV, Sevilla, 1947.

Chambers, J. D., „The Vale of Trent, 1670-1800", *Economic History Review Supplements*, nr. 3, University Press, Cambridge, 1957.

Chambers, J. D., „Industrialization as a Factor in Economic Growth in England, 1700-1900", *First International Conference of Economic History*, Stockholm, aug. 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 205-215.

Chambers, J. D.,„The Rural Domestic Industries during the Period of Transition to the Factory System, with Special Reference to the Midland Counties of England ", *Second International Conference of Economic History*, Aix-en-Provence, 1968, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris & Haga, 1965, pp. 429-455.

Chandler, David G., „Armies and Navies, I: The Act of War on Land", în *New Cambridge Modern History*, IV: J. S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 741-762.

Chaudhuri, K. N., „The East India Company and the Export of Treasure in the Early Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 1, aug. 1963, pp. 23-38.

Chaudhuri, K. N., „Treasure and Trade Balances: the East India Company's Export Trade, 1660-1720", *Economic History Review*, XXI, 3, dec. 1968, pp. 480-502.

Chaunu, Huguette & Pierre, „Autour de 1640: politiques et économies atlantiques", *Annales E.S.C.*, IX, 1, ian.- mart. 1954, pp. 44-54.

Chaunu, Pierre, *Séville et l'Atlantique*, VIII (2bis): *La Conjoncture (1593-1650)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.

Chaunu, Pierre, „Les échanges entre l'Amerique espagnole et les anciens mondes aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles", *Information historique*, nr. 5, nov.-dec. 1960, pp. 207-216. (a)

Chaunu, Pierre, *Les Philippines et le Pacific des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960. (b)

Chaunu, Pierre, „Brésil et l'Atlantique au XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVII, 6, nov.-dec. 1961, pp. 1176-1207.

Chaunu, Pierre, „Jansénisme et frontière de catholicité (XVIIe et XVIIIe siècles): A propos du Jansénisme lorrain", *Revue historique*, anul 86, CCXXVII, 1, fasc. 461, trim. 1 1962, pp. 115-138. (a)

Chaunu, Pierre, „Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A. Giuffrè, Milano, 1962, pp. 219-255.(b)

Chaunu, Pierre, „Manille et Macao, face à la conjoncture des XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-iunie 1962, pp. 555-580. (c)

Chaunu, Pierre, „Las Casas et la première crise structurelle de la colonisation espagnole (1515-1523)", *Revue historique*, anul 87, CCXXIX, 1, fasc. 465, trim. I 1963, pp. 59-102. (a)

Chaunu, Pierre, „Le XVIIe siècle. Problèmes de conjoncture globale et conjonctures rurales françaises", în *Mélanges d'histoire économique et sociale en hommage au professeur Antony Babel à l'occasion de son soixante-quinzième anniversaire*, La Tribune, Geneva, 1963, 1, pp. 337-355. (b)

Chaunu, Pierre, „Notes sur l'Espagne de Philippe V (1700-1746)", *Revue d'histoire économique et sociale*, XLI, 4, 1963, pp. 448-470. (c)

Chaunu, Pierre, „Les «Cristaos Novos» et l'effondrement de l'empire portugais dans l'Océan Indien au debut du XVIIe siècle", *Revue des études juives*, seria a 4-a, II (CXXII), fasc. 1-2, ian.-iunie 1963, pp. 188-190. (d)

Chaunu, Pierre, *L'Amérique et les Amériques*, Lib. Armand Collin, Paris, 1964. (a)

Chaunu, Pierre, „La population de l'Amérique indienne", *Revue historique*, CCXXXII, 1, iulie-sept. 1964, pp. 111-118. (b)

Chaunu, Pierre, „Les crises au XVIIe siècle de l'Europe reformée", *Revue historique*, CCXXXIII, 1, ian.-mart. 1965, pp. 23-60. (a)

Chaunu, Pierre, „Une histoire religieuse sérielle: A propos du diocèse de La Rochelle (1648-1724) et sur quelques exemples normands", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XII, 1965, pp. 5-34. (b)

Chaunu, Pierre, *La civilisation de l'Europe classique*, Arthaud, Paris, 1966. (a)

Chaunu, Pierre, „Le rythme trentenaire de l'expansion européenne", *Annales E.S.C.* XXI, 4, iulie-aug. 1966, pp. 886-893. (b)

Chaunu, Pierre, „Reflexions sur le tournant des années 1630-1650", *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, pp. 249-268. (a)

Chaunu, Pierre, „A partir du Languedoc, De la peste noire à Malthus. Cinq siècles d'histoire sérielle", *Revue historique*, CCXXXVII, 2, fasc. 482, apr.-iunie 1967, pp. 359-380. (b)

Checkland, S. G., „Finance for the West Indies, 1780-1815", *Economic History Review*, seria a 2-a, X, 3, 1958, pp. 461-469.

Cherepnin, L. V., „Russian Seventeenth-Century Baltic Trade in Soviet Historiography", *Slavonic and East European Review*, XLIII, nr. 100, dec. 1964, pp. 1-22.

Cherry, George L., „The Development of the English Free-Trade Movement in Parliament, 1689-1702", *Journal of Modern History*, XXV, 2, iunie 1953, pp. 103-119.

Chevalier, François, „Pour l'histoire du travail en Nouvelle Espagne: Une oeuvre fondamentale", *Annales E.S.C.*, III, 4, oct.-dec. 1948, pp. 484-487.

Chevalier, François, *Land and Society in Colonial Mexico*, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.

Christelow, Allen, „French Interest in the Spanish Empire during the Ministry of the Duc de Choiseul, 1759-1771", *Hispanic American Historical Review*, XXI, 4, nov. 1941, pp. 515-537.

Christelow, Allen, „Contraband Trade between Jamaica and the Spanish Main, and the Free Port Act of 1766", *Hispanic American Historical Review*, XXII, 2, mai 1942, pp. 309-343.

Christelow, Allen, „Economic Background of the Anglo-Spanish War of 1762", *Journal of Modern History*, XVIII, 1, mart. 1946, pp. 22-36.

Cipolla, Carlo M., „Aspetti e problemi nell'economia milanesse e lombarda nei secoli XVI e XVII", în *Storia di Milano*, XI. *Il declino spagnolo (1630-1706)*, prima ediţie Fond. Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milano, 1958, pp. 377-399.

Cipolla, Carlo M., *The Economic History of World Population*, ediţie revăzută, Penguin Books, Baltimore, 1964.

Cipolla, Carlo M., *Guns, Sails and Empire*, Pantheon, New York, 1966.

Cipolla, Carlo M., „Introduction" la *The Fontana Economic History of Europe*, IV: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 7-13.

Clapham, (Sir) John, „The Growth of an Agrarian Proletariat, 1688-1832: A Statistical Note", *The Cambridge Historical Journal*, I, 1, 1923, pp. 92-95.

Clapham, (Sir) John, *The Bank of England, I: 1694-1797*, University Press, Cambridge, 1944.

Clark, G.N., *The Dutch Alliance and the War Against French Trade, 1688-1697*, Univ. of Manchester Historical Series nr.42, University Press, Manchester, Anglia, 1923.

Clark, G.N., „War, Trade and Trade War, 1701-13", *Economic History Review*, I, 2, ian. 1928, pp. 262-280.

Clark, G.N., „Early Capitalism and Invention", *Economic History Review*, VI, 2, apr. 1936, pp. 143-156.

Clark, G.N., *The Seventeenth Century*, ediţia a 2-a, Clarendon Press, Oxford, 1960.

Clark, G.N., „The Nine Years War, 1688-1697", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 223-253.

Coats, A.W., „Changing Attitudes to Labour in the Mid-Eighteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XI, 1, aug. 1958, pp. 35-51.

Cohen, Jacob, „The Element of Lottery in British Government Bonds, 1684-1919", *Economica*, serie nouă, XX, nr.79, aug. 1953, pp. 237-246.

Coleman, D.C. „Labour in the Economy of the Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 3, apr. 1956, pp. 280-295.

Coleman, D.C., „Eli Heckscher and the Idea of Mercantilism", *Scandinavian Economic History Review*, V, 1, 1957, pp. 3-25.

Coleman, D.C., „Technology and Economic History, 1500-1750", *Economic History Review*, seria a 2-a, XI, 3, 1959, pp. 506-514.

Coleman, D.C., *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969.

Coleman, D.C., *The Economy of England, 1450-1750*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1977.

Cook, Sherburne F. & Borah, Woodrow, *Essays in Population History*, I: *Mexico and the Caribbean*, Univ. of California Press, Berkeley, 1971.

Cooper, J.P., „Sea Power", *The New Cambridge Modern History*, IV, J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 226-238.

Coornaert, E.L.J., „European Economic Institutions and the New World: the Chartered Companies", în E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 220-274.

Corvisier, André, „Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale", *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I 1959, pp. 23-53.

Cottrell, Fred, *Energy and Society*, McGraw-Hill, New York, 1955.

Craeybeckx, Jan, „Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 411-468.

Craig, Gordon A., *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*, Clarendon Press, Oxford, 1955.

Craven, Wesley Frank, *The Colonies in Transition, 1660-1713*, Harper & Row, New York, 1968.

Croft, Pauline, „Free Trade and the House of Commons, 1605-1606", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVIII, 1, feb. 1975, p. 17-27.

Croot, Patricia & Parker, David, „Agrarian Class Structure and Economic Development", *Past and Present*, nr.78, feb. 1968, pp. 37-47.

Crosby, Alfred W., „Conquistador y Pestilencia: The First New World Pandemic and the Fall of the Great Indian Empires", *Hispanic American Historical Review*, XLVII, 3, aug. 1967, pp. 321-337.

Crouzet, François, „Angleterre et France au XVIIIe siècle. Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques", *Annales E.S.C.*, XXI, 2, mart.-apr. 1966, pp. 254-291.

Crouzet, François, „The Economic History of Modern Europe", *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie 1971, pp. 135-152.

Crouzet, François, „England and France in the Eighteenth Century", în Marc Ferro, ed., *Social Historians in Contemporary France*,

Harper & Row, New York, 1972, pp. 59-86. (Tradus din *Annales E.S.C.*, 1966.)
Cullen, L.M., „Problems in the Interpretation and Revision of Eighteenth-Century Irish Economic History", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, XVII, 1967, pp. 1-22.
Cullen, L.M., *Anglo Irish Trade, 1660-1800*, Manchester Univ. Press, Manchester, Anglia, 1968.
Cullen, L.M., „Merchant Communities Overseas, the Navigation Acts and Irish and Scottish Responses", în L.M. Cullen & T.C. Smout, ed., *Comparative Aspects of Scottish and Irish Economic and Social History, 1600-1900*, John Donald Publ., Edinburgh, 1977, pp. 165-176.
Cunningham, W., *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, 2 vol., University Press, Cambridge, 1892.
Cunningham, W., *Alien Immigrants to England*, Swan Sonnenschein, Londra, 1897.
Curtin, Philip D., „Epidemology and the Slave Trade", *Political Science Quarterly*, LXXXIII, 2, iunie 1968, pp. 190-216.
Curtin, Philip D., *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1969.
Curtin, Philip D., „The Atlantic Slave Trade, 1600-1800", în J.F.A. Ajayi & M. Crowder, ed., *History of West Africa*, Longmans, Londra, 1971, I, pp. 240-268.
Dahlgren, Stellan, „Estates and Classes", în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 102-131. (a)
Dahlgren, Stellan, „Charles X and the Constitution", în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 174-202. (b)
Dales, J.H., „The Discoveries and Mercantilism: An Essay in History and Theory", *Canadian Journal of Economic and Political Science*, XXI, 2, mai 1955, pp. 141-153.
Darby, H.C., „The Age of the Improver: 1600-1800", în H.C. Darby, ed., *A New Historical Geography of England*, University Press, Cambridge, 1973, pp. 302-388.
Darby, H.C. & Fullard, Harold, ed., *Atlas*, Vol. XIV din *New Cambridge Modern History*, University Press, Cambridge, 1970.
Da Silva, José-Gentil, „Au XVIIe siècle: la stratégie du capital florentin", *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-iunie 1964, pp. 480-491. (a)
Da Silva, José-Gentil, „Degradazione economica e ristagno secolare. Linee di sviluppo dell'economia spagnola dopo il secolo XVI", *Studi storici*, V, 2, 1964, pp. 241-261. (b)
Da Silva, José-Gentil, *En Espagne: développment économique, subsistance, déclin*, Mouton, Paris & Haga, 1965.
Da Silva, José-Gentil, „Les sociétés commerciales, la fructification du capital et la dynamique sociale, XVI-XVIIIe siècles", *Anuario de historia economica y social*, II, 2, ian.-dec. 1969, pp. 117-190.

Davies, C.S.L., „Peasant Revolt in France and England: A Comparison", *Agricultural History Review*, XXI, 2, 1973, pp. 122-134.

Davies, K.G., „Joint-Stock Investment in the Later Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 3, 1952, pp. 283-301. (a)

Davies, K.G., „The Origin of the Commission System in the West India Trade", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, II, 1952, pp. 89-107. (b)

Davies, K.G., *The Royal African Company*, Longmans, Green & Co., Londra, 1957.

Davies, K.G., „Empire and Capital", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIII, 1, aug. 1960, pp. 105-110.

Davies, K.G., *The North Atlantic World in the Seventeenth Century*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1974.

Davis, Ralph, „English Foreign Trade, 1660-1700", *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 2 dec. 1954, pp. 150-166.

Davis, Ralph, „Merchant Shipping in the Economy of the Late Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, IX, 1, aug. 1956, pp. 59-73.

Davis, Ralph, „Earnings of Capital in the English Shipping Industry, 1670-1730", *Journal of Economic History*, XVII, 3, 1957, pp. 409-425.

Davis, Ralph, „England and the Mediterranean, 1570-1670", în J.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 117-137.

Davis, Ralph, „English Foreign Trade, 1700-1774", *Economic History Review*, seria a 2-a, XV, 2, dec. 1962, pp. 285-303.

Davis, Ralph, „The Rise of Protection in England. 1669-1786", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 2, aug. 1966, pp. 306-317.

Davis, Ralph, recenzie la Pierre Jeannin, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVII et XVIIIe siècles*, Presses Univ. de France, Paris, 1969, în *Economic History Review*, XXIII, 2, aug. 1970, pp. 387-388.

Davis, Ralph, *English Overseas Trade, 1500-1700, Studies in Economic History*, Macmillan, Londra, 1973. (a)

Davis, Ralph, *The Rise of the Atlantic Economies*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1973. (b)

Davis, Ralph, *English Merchant Shipping and Anglo-Dutch Rivalry in the Seventeenth Century*, H.M.S.O., National Maritime Museum, Londra, 1975.

Deane, Phyllis, „The Output of the British Woollen Industry in the Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, XVII, 2, 1957, pp. 207-223.

Deane, Phyllis & Cole, W.A., *British Economic Growth, 1688-1959*, University Press, Cambridge, 1962.

De Beer, E.S., „The English Revolution", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 193-222.

Debien, Gabriel, *Le peuplement des Antilles françaises au XVIIe siècle: Les engagés partis de la Rochelle (1683-1715). Notes d'histoire coloniale*, II, Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, Cairo, 1942.

De Castro, Antonio Barros, „The Hands and Feet of the Planter: The Dynamics of Colonial Slavery", manuscris nepublicat, c. 1976.

Dechêne, Louise, *Habitants et marchands de Montréal au XVIIe siècle*, Plon, Paris, 1974.

Dehio, Ludwig, *The Precarious Balance*, Vintage, New York, 1962.

Delille, Gerard, recenzie la M. Morineau, *Les faux semblants d'un démarrage économique* în *Journal of European Economic History*, I, 3, iarna 1972, pp. 809-812.

Delumeau, Jean, „Le commerce extérieur français au XVIIe siècle", *XVIIe siècle*, nr. 70-71, 1966, pp. 81-105.

De Maddalena, Aldo, „Rural Europe, 1500-1750", în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 273-353. (a)

De Maddalena, Aldo, *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860*, Banco Commerciale Italiano, Milano, 1974. (b)

Dent, Julian, „An Aspect of the Crisis of the Seventeenth Century: The Collapse of the Financial Administration of the French Monarchy (1653-61)", *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 2, aug. 1967, pp. 241-256.

Deprez, P., „The Demographic Development of Flanders in the Eighteenth Century", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 608- 630.

Dermigny, Louis, „Saint-Domingue aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Revue historique*, nr. 204, oct.-dec. 1950, pp. 234-239.

Dermigny, Louis, „Circuits de l'argent et milieux d'affaires au XVIIIe siècle", *Revue historique*, anul 78, nr. 212, oct.-dec. 1954, pp. 239-277.

Dermigny, Louis, „Le fonctionnement des Compagnies des Indes, I: L'organisation et le rôle des Compagnies", în M. Mollat, red., *Sociétés et compagnies en Orient et dans l'Océan Indien*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970, pp. 443-451. (a)

Dermigny, Louis, „Le fonctionnement des Compagnies des Indes, II. East India Company et Compagnie des Indes", în M. Mollat, red., *Sociétés et compagnies en Orient et dans l'Océan Indien*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970, pp. 453-466. (b)

Dermigny Louis, „Gênes et le capitalisme financier", *Revue d'histoire économique et social*, LII, 4, 1974, pp. 547-567.

De Roover, Raymond, *L'évolution de la lettre de change, XIVe-XVIIIe siècles*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953.

De Roover, Raymond, „What is Dry Exchange? A Contribution to the Study of English Mercantilism", în Julius Kirshner, ed., *Business, Banking and Economic Thought in Late and Early Modern Europe: Selected Studies of Raymond de Roover*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1974, pp. 183-199. (a) (Inițial în *Journal of Political Economics*, LII, 3, 1944, pp. 250-266).

De Roover, Raymond, „New Interpretations in the History of Banking", *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1974, pp. 200-238. (b) (Inițial în *Journal of World History*, II, 1954, pp. 38-76.)

Deschamps, Hubert, *Pirates et flibustiers*, „Que sais-je?", nr. 554, Presses Univ. de France, Paris, 1973.

Desdevises du Dézert, G., „Les institutions de l'Espagne", *Revue hispanique*, LXX, 1927, pp. 1-556.

Dessert, Daniel & Journet, Jean-Louis, „Le lobby Colbert: Un royaume, ou une affaire de famille?", *Annales E.S.C.*, XXX, 6, nov.-dec. 1975, pp. 1303-1336.

Devine, T.M., „Colonial Commerce and the Scottish Economy, c. 1730-1815", în L.M. Cullen & T.C. Smout, ed., *Comparative Aspects of Scottish and Irish Economic and Social History, 1600-1900*, John Donald Publ. Edinburgh, 1977, pp. 177-190.

De Vries, Jan, „On the Modernity of the Dutch Republic", *Journal of Economic History*, XXXIII, 1, mart. 1973, pp. 191-202.

De Vries, Jan, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1974.

De Vries, Jan, „Holland: Commentary", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 55-57.

De Vries, Jan, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, University Press, Cambridge, 1976.

De Vries, Jan, „Barges and Capitalism: Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839", *A.A.G. Bijdragen*, nr. 21, 1978, pp. 33-398.

De Vries, Philip, „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, V, 1, ian.-mart. 1950, pp. 42-47.

Deyon, Pierre, „Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats", *Annales* E.S.C., XVIII, 5 sept.-oct. 1963, pp. 939-955.

Deyon, Pierre, „A propos des rapports entre la noblesse française et la monarchie absolue pendant la première moitié du XVIIe siècle", *Revue historique*, CCXXI, 2, fasc. 470, apr.-iunie 1964, pp. 341-356.

Deyon, Pierre, „La production manufacturière en France au XVIIe siècle et ses problèmes", *XVIIe siècle*, numerele 70-71, 1966, pp. 47-63.

Deyon, Pierre, *Amiens, capitale provinciale*, Mouton, Paris & Haga, 1967.

Deyon, Pierre, *Le mercantilisme*, Questions d'histoire, 11, Flammarion, Paris, 1969.

Deyon, Pierre, „La concurrence internationale des manufactures lainières aux XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XXVII, 1, ian.-feb. 1972, pp. 20-32.

Deyon, Pierre, „Théorie et pratique de mercantilisme", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 197-218. (a)

Deyon, Pierre, „Compétitions commerciales et coloniales", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 219-247. (b)

Deyon, Pierre, „Le rôle animateur des marchands", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la Croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 263-289. (c)

Deyon, Pierre, „La production manufacturière", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 263-289. (d)

Deyon, Pierre, „Les sociétés urbaines", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 291-316. (e)

Deyon, Pierre & Jacquart, Jean, „L'Europe: gagnants et perdants", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 497-519.

De Zeeuw, J.W., „Peat and the Dutch Golden Age: The Historical Meaning of Energy Attainability", *A.A.G., Bijdragen*, nr. 21, 1978, pp. 3-31.

Dickens, A.G., „Preface", *The Anglo-Dutch Contribution to the Civilization of Early Modern Society*, publicată pentru The British Academy de Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1976, pp. 8-10.

Dickerson, Oliver M., *The Navigation Acts and the American Revolution*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1951.

Dickson, P.G.M., *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit, 1688-1756*, Macmillan, Londra, 1967.

Dickson, P.G.M., „English Commercial Negotiations with Austria, 1737-1752", în A. Whiteman, J.S. Bromley & P.G.M. Dickson, ed., *Statesmen, Scholars and Merchants*, Clarendon Press, Oxford, 1973, pp. 81-112.

Disney, A.R., „The First Portuguese India Company, 1628-33", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXX, 2, mai 1977, pp. 242-258.

Dobb, Maurice H., „The English Revolution II", *Labour Monthly*, XXIII, 2, feb. 1941, pp. 92-93.

Dobb, Maurice H., *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1946.

Dobb, Maurice H., „A Reply", în Rodney Hilton, ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Books, Londra, 1976, pp. 57-67. (Inițial în *Science and Society*, primăvara 1958.)

Dobyns, Henry F., „An Outline of Andean Epidemic History to 1720", *Bulletin of the History of Medicine*, XXXVII, 6, nov.-dec. 1963, pp. 493-515.

Dominguez Ortiz, Antonio, *La sociedad española en el siglo XVII*, Monografias historico-sociales, I, Instituto Balmes de Sociologia, Depto. de Historia Social, Madrid, 1955.

Dominguez Ortiz, Antonio, *The Golden Age of Spain, 1516-1659*, Basic Books, New York, 1971.

Donnan, Elizabeth, „The Early Days of the South Sea Company, 1711-1718", *Journal of Economic and Business History*, II, 3, mai 1930, pp. 419-450.

Dorn, Walter L., „The Prussian Bureaucracy in the Eighteenth Century", *Political Science Quarterly*, XLVI, 3, sept. 1931, pp. 403-423; XLVII, 1, mart. 1932, 2, iunie 1932, pp. 259-273.

Dorwart, Reinhold A., *The Administrative Reforms of Frederick William I of Prussia*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1953.

Dorwart, Reinhold A., *The Prussian Welfare State before 1740*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.

Duckham, Baron F., *A History of the Scottish Coal Industry*, I: *1700-1815*, David & Charles, Newton Abbot, 1970.

Duncan, T. Bentley, *Atlantic Islands: Madeira, the Azores and the Cape Verdes in Seventeenth-Century Commerce and Navigation*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1972.

Duncan, T. Bentley, „Neils Steensgaard and the Europe-Asia Trade of the Early Seventeenth Century", *Journal of Modern History*, XLVII, 3, sept. 1975, pp. 512-518.

Dunn, Richard S., *Sugar and Slaves*, Univ. of North Carolina Press, Chapel Hill, 1972.

Dunsdorfs, Edgars, *Merchant Shipping in the Baltic During the 17th Century*, Contributions of Baltic University, nr. 40, Pinneberg, 1947.

Dunsdorfs, Edgars, *Der grosse schwedische Kataster in Livland, 1681-1710*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 72, Wahlstrom & Widstrand, Stockholm, 1950.

Dupâquier, J., (& Jacquart, J.), „Les rapports sociaux dans les campagnes françaises au XVIIe siècle: quelques exemples", în D. Roche, red., *Ordres et classes*, Colloque d'histoire sociale,

Saint-Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 167-179.

Dupuy, Alex, „Spanish Colonialism and the Origin of Underdevelopment in Haiti", *Latin American Perspectives*, III, 2, primăvara 1976, pp. 5-29.

Durand, Georges, „Vin, vigne et vignerons en Lyonnais et Beaujolais (XVIe-XVIIIe siècles)", *Cahiers d'histoire*, XXII, 2, 1977, pp. 123-133.

Durand, Yves, *Finance et mécénat: Les fermiers généraux au XVIIIe siècle*, Lib. Hachette, Paris, 1976.

Durie, Alastair J., „The Markets for Scottish Linen, 1730-1775", *Scottish Historical Review*, LII, numerele 153-154, 1973, pp. 30-49.

Dworzaczek, Wlodzimierz, „La mobilité sociale de la noblesse polonaise aux XVIe et XVIIe siècles", *Acta Poloniae Historiea*, nr. 36, 1977, pp. 147-161.

Eagly, Robert V., „Monetary Policy and Politics in Mid-Eighteenth Century Sweden", *Journal of Economic History*, XXIX, 4, dec., 1969, pp. 739-757.

Eagly, Robert V., „Monetary Policy and Politics in Mid-Eighteenth Century Sweden: A Reply", *Journal of Economic History*, XXX, 3, sept. 1970, pp. 655-656.

Eagly, Robert V., „Introductory Essay", la *The Swedish Bullionist Controversy: P.N. Christiernin's Lectures on the High Price of Foreign Exchange in Sweden (1761)*, Amer. Philosophical Soc., Philadelphia, Pennsylvania, 1971, pp. 1-37.

East, W.G., „England in the Eighteenth Century", în H.C. Darby, *Historical Geography of England before A.D. 1800*, University Press, Cambridge, 1951, pp. 465-528.

Edel, Matthew, „The Brazilian Sugar Cycle of the Seventeenth Century and the Rise of West Indian Competition", *Caribbean Studies*, IX, 1, apr. 1969, pp. 24-44.

Ehrman, John, *The Navy in the War of William III, 1689-1697*, University Press, Cambridge, 1953.

Elliott, J.H., *The Revolt of the Catalans*, University Press, Cambridge, 1963.

Elliott, J.H., *Imperial Spain, 1469-1716*, Mentor Books, New York, 1966.

Elliott, J.H., „Revolution and Continuity in Early Modern Europe", *Past and Present*, nr. 42, feb. 1969, pp. 35- 56.

Elliott, J.H., „Self-Perception and Decline in Early Seventeenth-Century Spain", *Past and Present*, nr. 74, feb. 1977, pp. 41-61.

Emmanuel, Arghiri, *Unequal Exchange*, Monthly Review Press, New York, 1972.

Emmer, Pieter C., „The History of the Dutch Slave Trade: A Bibliographical Survey", *Journal of Economic History*, XXXII, 3, sept. 1972, pp. 728-747.

Endelman, Todd M., *The Jews of Georgian England, 1714-1830*, Jewish Publ. Soc. of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1970.

Endrei, Walter G., „English Kersey in Eastern Europe with Special Reference to Hungary", *Textile History*, V, 1974, pp. 90-99.

Enjalbert, Henry, „Le commerce de Bordeaux et la vie économique dans le Bassin Aquitaine au XVIIe siècle", *Annales du Midi*, LXII, 9 ian. 1950, pp. 21-35.

Ernle, Lord (Prothero, Rowland E.), *English Farming, Past and Present*, Longmans, Green & Co., Londra, 1912.

Everitt, Alan, „The Food Market of the English Town, 1600-1760", *Third International Conference of Economic History* I, München, 1956, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 57-71.

Eversley, D.C.E., „Demography and Economics: A Summary Report", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, *Demography and Economy*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 15-35.

Faber, J.A., „Cattle-Plague in the Netherlands During the Eighteenth Century", *Mededelingen van de Landbouwgeschool te Wageningen*, LXII, 11, 1962, pp. 1-7.

Faber, J.A., „The Decline of the Baltic Grain Trade in the Second Half of the Seventeenth Century", *Acta Historiae Neerlandica*, I, 1966, pp. 108-131.

Faber, J.A., Diedericks, H.A., & Hart, S., „Urbanization, Industrialization, and Pollution in the Netherlands, 1500-1800", comunicare pregătită pentru cel de-al VI-lea Congres al istoriei economiei, Copenhaga, 1974, 21 pagini reproduse la mimeograf. Publicată în olandeză în *A.A.G. Bijdragen*, nr. 18, 1973, pp. 251-271.

Faber, J.A, Roessingh, H.K., Slicher Van Bath, B.H., Van der Woude, A.M., & Van Xanten, H.J., „Population Changes & Economic Developments in the Netherlands, A Historical Survey", *A.A.G. Bijdragen*, nr. 12, 1965, pp. 47-114.

Fairlie, Susan, „Dyestuffs in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 3, apr. 1965, pp. 488-510.

Fanfani, Amintore, *Storia del lavoro in Italia dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, ediția a 2-a completată cu ilustrații, Vol. III din A. Fanfani, ed., *Storia del lavoro in Italia*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1959.

Farnell, J.E., „The Navigation Act of 1651, the First Dutch War, and the London Merchant Community", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 3, apr. 1964, pp. 439-454.

Farnie, D.A., „The Commercial Empire of the Atlantic, 1607-1783", *Economic History Review*, seria a 2-a, XV, 2, dec. 1962, pp. 205-218.

Fayle, C. Ernest, „The Deflection of Strategy by Commerce in the Eighteenth Century", *Journal of the Royal United Service Institution*, LXVIII, 1923, pp. 281-290.

Febvre, Lucien, „De l'histoire-tableau: Essais de critique constructive", *Annales d'histoire économique et sociale*, V, nr. 21, 31 mai 1933, pp. 267-281.

Fedorowicz, Jan K., „Anglo-Polish Commercial Relations in the First Half of the Seventeenth Century", *Journal of European Economic History*, V, 2, toamna 1976, pp. 359-378.

Fernández de Pinedo, Emiliano, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del país vasco (1100-1850)*, Siglo XXI de España, Madrid, 1974.

F[ield], P[eter], „England's Revolution", recenzie la Christopher Hill, ed., *The English Revolution, 1640*, în *Labour Monthly*, XXII, 10, oct. 1940, pp. 558-559. (a)

F[ield], P[eter], „The English Revolution, 1640: II. A Rejoinder", *Labour Monthly*, XXII, 12, dec. 1940, pp. 653-655. (b)

Finer, Samuel E., „State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", în Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 84-163.

Fisher, Wolfram & Lundgreen, Peter, „The Recruitment and Training of Administrative and Technical Personnel", în Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 456-561.

Fisher, F.J., „London's Export Trade in the Early Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, III, 2, 1950, pp. 151-161.

Fisher, F.J., „Tawney's Century", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra & New York, 1961, pp. 1-14.

Fisher, Sir Godfrey, *Barbary Legend: War, Trade and Piracy in North Africa, 1475-1830*, Clarendon Press, Oxford, 1957.

Fisher, H.E.S., „Anglo-Portuguese Trade, 1700-1770", *Economic History Review*, seria a 2-a, 2, 1963, pp. 219-233.

Fisher, H.E.S., *The Portugal Trade: A Study of Anglo-Portuguese Commerce, 1700-1770*, Methuen, Londra, 1971.

Flinn, M.W., „The Growth of the English Iron Industry, 1660-1760", *Economic History Review* XI, 1, aug. 1958, pp. 144-153.

Flinn, M.W., „Sir Ambrose Crowley and the South Sea Scheme of 1711", *Journal of Economic History*, XX, 1, mart. 1960, pp. 51-66.

Flinn, M.W., „Agricultural Productivity and Economic Growth in England, 1700-1760: A Comment", *Journal of Economic History*, XXVI, 1 mart. 1966, pp. 93-98.

Flinn, M.W., „The Stabilisation of Mortality in Pre-industrial Western Europe", *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 285-318.

Florescano, Enrique, *Precios del maíz y crisis agrícolas en México (1708-1810)*, El Colegio de México, Mexic, 1969.

Floyd, Troy S., *The Anglo-Spanish Struggle for Mosquita*, Univ. of New Mexico Press, Albuquerque, 1967.

Forbes, R.J., „Food and Drink", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology. III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 1-26.

Ford, Franklin L., *Robe and Sword: The Regrouping of the French Aristocracy after Louis XIV*, Harvard Historical Studies, vol. XXIV, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachussetts, 1953.

Forster, Robert, „Obstacles to Agricultural Growth in Eighteenth-Century France", *American Historical Review*, LXXV, 6, oct. 1970, pp. 1600-1615.

Forster, Robert & Litchfield, R. Burr, „Four Nobilities of the Old Regime (review article)", *Comparative Studies in Society and History*, VII, 3, apr. 1965, p. 324-332.

Fourastié, Jean & Grandamy, René, „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles", *Third International Conference of Economic History*, I, München 1965, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 647-656.

Francis, A.D., *The Methuens and Portugal, 1691-1708*, University Press, Cambridge, 1966.

Francis, A.D., *The Wine Trade*, T. & A. Constable, Edinburgh, 1972.

Frank, André Gunder, *Mexican Agriculture: Transformation of Mode of Production, 1521-1630*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1979. (a)

Frank, André Gunder, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Monthly Review Press, New York, 1979. (b)

Franken, M.A.M., „The General Tendencies and Structural Aspects of the Foreign Policy and Diplomacy of the Dutch Republic in the Latter Half of the 17th Century", *Acta Historiae Neerlandica*, III, 1968, pp. 1-42.

Frèche, Georges, *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des lumières vers 1670-1789*, ed. Cujas, Mayenne, 1974.

Freudenberger, Herman, „Industrialization in Bohemia and Moravia in the Eighteenth Century", *Journal of Central European Affairs*, *XIX*, 4 Ian. 1960, pp. 347-356. (a)

Freudenberger, Herman, „The Woolen-Goods Industry of the Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, XX, 3, sept. 1960, pp. 383-406. (b)

Friedrichs, Christopher R., „Capitalism, Mobility and Class Formation in the Early Modern German City", *Past and Present*, nr. 69, nov. 1975, pp. 24-49.

Furniss, Edgar S., *The Position of the Labourer in a System of Nationalism*, Kelley & Millman, New York, 1957. (Publicată inițial la Boston, 1920).

Furtado, Celso, *The Economic Growth of Brasil*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963.

Fussell, G.E., „Low Countries: Influence on English Farming", *English Historical Review*, LXXIV, nr. 293, oct. 1959, pp. 611-622.

Fussell, G.E., „Dairy Farming, 1600-1900", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, II: *Production et productivité agricóles*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 31-36.

Gaastra, F., Rezumat al comunicării prezentate la Nederlands Historisch Genootschap, 24-25 oct. 1975, titlu tradus astfel: „The Dutch East India Company in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: the Growth of the Concern; Money for Goods; A Structural Change in Dutch-Asian Trading Relations", în *Newsletter*, Center for the Study of European Expansion, I, 3, 1976, pp. 18-19.

Galenson, David, „The Slave Trade to the English West Indies, 1673-1724", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXXII, 2, mai 1979, pp. 241-149.

Galloway, J.H., „Northeast Brazil, 1700-50: The Agricultural Crisis Re-examined", *Journal of Historical Geography*, I, 1, ian. 1975, pp. 21-38.

Garman, Douglas, „The English Revolution, 1640: I, A Reply to P.F.", *Labour Monthly*, XXII, 12 dec. 1940, pp. 651-653.

Gately, Michael O., Moote, A. Lloyd & Wills, John E. Jr., „Seventeenth-Century Peasant «Furies». Some Problems of Comparative History", *Past and Present*, nr. 51, mai 1971, pp. 63-80.

George, C.H., „The Making of the English Bourgeoisie, 1500-1750", *Science and Society*, XXXV, 4, iama 1971, pp. 385-414.

George, Dorothy, *England in Transition*, Penguin, Londra, 1953, publicată cu adăugiri.

Georgelin, J., „Ordres et classes à Venise aux XVIIe et XVIIIe siècles", în D. Roche, red., *Ordres et classes*, Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 193-197.

Geremek, Bronislaw, recenzie la Jerzy Topolski, *O tak zwanym kryzysic gospodarczym w. w Europie (Sur la prétendue crise économique du XVIIe siècle en Europe)*, *Kwartalnik Historyczny*, LXIX, 2, 1962, pp. 364-379, în *Annales E.S.C.*, XVIII, 6 nov.-dec. 1963, pp. 1206-1207.

Geremek, Bronislaw, „La populazione marginale tra il medioevo e l'èra moderna", *Studi storici*, IX, 3-4, iulie-dec. 1968, pp. 623-640.

Geyl, Pieter, *The Netherlands in the Seventeenth Century*, Partea I: *1609-1648*, Ernest Benn, Londra, 1961.

Geyl, Pieter, *The Netherlands in the Seventeenth Century*, Partea a II-a: *1648-1715*, Ernest Benn, Londra, 1964.

Gibbs, F.W., „Invention in Chemical Industries", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 676-708.

Gierowski, Józef, „Les recherches sur l'histoire de Pologne du XVIe au XVIIIe siècle au cours de 1945-1965", în *La Pologne au XIIe*

Congrès International des Sciences Historiques à Vienne, PWN, Varşovia, 1965, pp. 229-263.

Giesey, Ralph E., „National Stability and Hereditary Transmission of Political and Economic Power", Comunicare prezentată la cel de-al XIV-lea Congres Internaţional de Ştiinţe Istorice, San Francisco, aug. 22-29, 1975, 19 p.

Gieysztorowa, Irena, „Guerre et régression en Masovie aux XVI et XVIIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XIII, 4, oct.-dec. 1958, pp. 651-668.

Gilboy, Elizabeth Waterman, „Wages in Eighteen-Century England", *Journal of Economic and Business History*, II, 1930, pp. 603-629.

Gill, Conrad, *The Rise of the Irish Linen Industry*, Clarendon Press, Oxford, 1925.

Glamann, Kristof, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740*, Danish Science Press, Copenhaga, 1958.

Glamann, Kristof, „European Trade 1500-1750", în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 427-526.

Glamann, Kristof, „The Changing Patterns of Trade", în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977, pp. 185-289.

Glass, D.V., „Two Papers on Gregory King", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 159-220.

Glenday, Daniel G., „French Mercantilism and the Atlantic Colonies (With Specific Reference to New France), 1494- 1672", teză pentru doctoratul în litere, nepublicată, McGill University, ianuarie 1975.

Godihno, Vitorino Magalhaes, „Le commerce anglais et l'Amerique espagnole au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.*, III, 4, oct.-dec. 1948, pp. 551-554.

Godinho, Vitorino Magalhaes, „Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)", *Annales E.S.C.*, V, 1, ian.-mart. 1950, pp. 32-36.(a)

Godinho, Vitorino Magalhaes, „Le Portugal, les flottes du sucre et les flottes de l'or (1670-1770)", *Annales E.S.C.*, V, 2, apr.-iunie 1950, pp. 184-197.(b)

Godihno, Vitorino Magalhaes, „Portugal, as frotas do açúcar e as frotas do ouro 1670-1770", *Revista de história*, XV, 1953, pp. 69-88.

Godinho, Vitorino Magalhaes, „L'émigration portugaise du XVe siècle à nos jours: Histoire d'une constante structurale", în *Conjoncture économique, structures sociales*, Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974.

Gongora, Mario, „Vagabondage et société pastorale en Amérique latine (spécialement au Chili central)", *Annales E.S.C.*, XXI, 1, ian.-feb. 1966, pp. 159-177.

Goodwin, Albert, „The Social Structure and Economic and Political Attitudes of the French Nobility in the Eighteenth Century", *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, I: *Grands thèmes*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1975, pp. 356-368.

Gorlitz, Walter, *Die Junker: Adel und Bauer in deutschen Osten*, Verlag von C.A.Starke, Glücksburg/Ostsee, 1956.

Goslinga, Cornelis Ch., *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680*, Univ. of Florida Press, Gainesville, Florida, 1971.

Goubert, Pierre, „Les officiers royaux des Présidiaux, Bailliages et Elections dans la société française du XVIIe siècle", *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I, 1959, pp. 54-75.

Goubert, Pierre, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, 2 volume, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960.

Goubert, Pierre, „Recent Theories and Research in French Population Between, 1500 and 1700", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edward Arnold, Londra, 1965, pp. 457-473.

Goubert, Pierre, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*, Pantheon, New York, 1970. (a)

Goubert, Pierre, „La force du nombre", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, ed., *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse, *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 9-21. (b)

Goubert, Pierre, „Le régime démographique français au temps de Louis XIV", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, ed., *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 23-54.(c)

Goubert, Pierre, „Révolution démographique au XVIIIe siècle?", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 55-84. (d)

Goubert, Pierre, „Les cadres de la vie rurale", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 87-118. (e)

Goubert, Pierre, „Le paysan et la terre: seigneurie, tenure, exploitation", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 119-158.(f)

Goubert, Pierre, „Le tragique XVIIe siècle“, în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 329-365. (g)

Goubert, Pierre, „Remarques sur le vocabulaire social de l'Ancien Régime“, în D. Roche, *Ordres et classes*. Colloque d'histoire sociale, Saint Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 135-140.

Goubert, Pierre, „Sociétés rurales françaises du XVIIIe siècle: vingt paysanneries contrastées, quelques problèmes“, în *Conjoncture économique, structures sociales*, Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974.

Gould, J. D., „The Trade Depression of the Early 1620's“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 1, aug. 1954, pp. 81-90.

Gould, J. D., „The Date of England's Treasure by Foreign Trade“, *Journal of Economic History*, XV, 2, 1955, pp. 160-161. (a)

Gould, J. D., „The Trade Crisis of the Early 1620's and English Economic Thought“, *Journal of Economic History*, XV, 2, 1955, pp. 121-133. (b)

Gould, J. D., „Agricultural Fluctuations and the English Economy in the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XXII, 3, sept. 1962, pp. 313-333.

Goyhenetche, Manex, *Histoire de la colonisation française au pays basque*, Ed. E.L.K.A.R., Bayonne, Franţa, 1975.

Graham, Gerald S., „The Naval Defense of British North America, 1739-1763“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 4-a, XXX, 1948, pp. 95-110.

Graham, Gerald S., *Empire of the North Atlantic: The Maritime Struggle for North America*, ediţia a 2-a, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1958.

Grampp, W. D., „The Liberal Elements in English Mercantilism“, *Quarterly Journal of Economics*, LXVI, 4, nov. 1952, pp. 465-501.

Granger, C.W.J. & Elliott, C. M., „A Fresh Look at Wheat Prices and Markets in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 2, aug. 1967, pp. 257-265.

Grantham, G., în „Holland: Participant's Discussion“, în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 64-66.

Grassby, R. B., „Social Status and Commercial Enterprise under Louis XIV“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIII, 1, 1960, pp. 19-38.

Gray, Stanley & Wyckoff, V. J., „The International Tobacco Trade in the Seventeenth Century“, *Southern Economic Journal*, VII, 1, iulie 1940, pp. 1-26.

Grycz, Marian, „Handelsbeziehungen der Stadt Poznan bis Ende des XVII Jahrhunderts", *Studia Historiae Economicae*, II, 1967, pp. 43-55.

Grycz, Marian, „Die Rolle der Stadt Poznán im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII Jahrhunderts", în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas. 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 105-119.

Guerrero B., Andres, „La *hacienda* précapitaliste en Amérique latine", *Etudes rurales*, nr. 62, apr.-iunie 1976, pp. 5-38.

Gulvin, G., „The Union and the Scottish Woollen Industry", *Scottish Historical Review*, L, numerele 149-150, 1971, pp. 121-137.

Guthrie, Chester, L., „Colonial Economy, Trade, Industry and Labour in Seventeenth Century Mexico City", *Revista de historia de América*, nr. 7, dec. 1939, pp. 103-134.

Habakkuk, H. John, „The English Land Market in the Eighteenth Century", în J.S. Bromley & E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto and Windus, Londra, 1960, pp. 154-173.

Habakkuk, H. John, „La disparition du paysan anglais", *Annales E.S.C.*, XX, 4, iul.-aug. 1965, pp. 649-663. (a)

Habakkuk, H. John, „The Economic History of Modern Britain", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 147-158. (b) (Inițial în *Journal of Economic History*, 1958.)

Habakkuk, H. John, „Land-owners and the Civil War", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 1, aug. 1965, pp. 130-151. (c)

Habakkuk, H. John, „Economic Functions of English Landowners in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", în Hugh G. J. Aitken, ed., *Explorations in Enterprise*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1965, pp. 327-340. (d) (Inițial în *Explorations in Entrepreneurial History*, 1953.)

Habakkuk, H. John, „England", în Albert Goodwin, *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 1-21.

Haley, K.H.D., „The Anglo-Dutch Rapprochement of 1677", *English Historical Review*, LXXIII, 1958, pp. 614-648.

Haley, K.H.D., *The Dutch in the Seventeenth Century*, Thames & Hudson, Londra, 1972.

Haley, K.H.D., „Holland: Commentary", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 58-60.

Hall, A. Rupert, „Military Technology", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology. III, From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*. Oxford, Clarendon Press, 1957, 347-376. (a)

Hall, A. Rupert, „The Rise of the West", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology. III, From the Renaissance to the Industrial*

Revolution, c1500-c1700, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 709-721. (b)

Hall, A. Rupert, „Scientific Method and the Progress of Techniques", în E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe, in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 96-154.

Hall, Douglas, „Slaves and Slavery in the British West Indies", *Social and Economic Studies*, XI, 4, dec. 1962, pp. 305-318.

Hamann, Manfred, „Archivfunde zur Geschichte der zweiten Leibeigenschaft", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* , II, 3, 1954, pp. 470-480.

Hamilton, Earl, J., „The Mercantilism of Gerónimo de Uztariz: A Reexamination ", în Norman E. Hines, ed., *Economics, Sociology and the Modern World*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1935, pp. 111-129.

Hamilton, Earl, J., „Prices and Wages in Southern France under John Law's System ", *Economic History* , III, 12, feb. 1937, pp. 441-461.

Hamilton, Earl, J., „Money and Economic Recovery in Spain under the First Bourbon, 1701-1746 ", *Journal of Modern History*, XV, 3, sept. 1943, pp. 192-206.

Hamilton, Earl, J., *War and Prices in Spain, 1651-1800*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1947.

Hamilton, Earl, J., „The Rise of Monopoly in the Overseas Expansion and Colonial Trade of Europe before 1800", *American Economic Review*, dare de seamă, XXXVIII, 2, mai 1948, pp. 33-53.

Hamilton, Earl, J., „Plans for a National Bank in Spain, 1701-83", *Journal of Political Economy*, LVII, 4, aug. 1949, pp. 315-336.

Hamilton, Earl, J., „The History of Prices before 1750", în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports, I: Methodologie, histoire des universités, histoire des prix avant 1750* , Almqvist & Wiksell, Göteborg, Suedia, 1960, pp. 144-164.

Hamilton, Earl, J., „The Political Economy of France at the Time of John Law ", *History of Political Economy*, I, 1, primăvara 1969, pp. 123-149.

Hamilton, Earl, J., „The Role of War in Modern Inflation", *Journal of Economic History*, XXXVII, 1, mart. 1977, pp. 13-19.

Hamilton, Henry, *An Economic History of Scotland in the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1963.

Hansen, Marcus Lee, *The Atlantic Migration, 1607-1860*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1945.

Hansen, S.A., „Changes in the Wealth and the Demographic Characteristics of the Danish Aristocracy, 1470-1720", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, IV: J.E.C. Eversley, ed., *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 91-122.

Harkness, D.A.E., „The Opposition to the 8th and 9th Articles of the Commercial Treaty of Utrecht", *Scottish Historical Review*, XXI, nr. 83, apr. 1924, pp. 219-226.

Haring, Clarence Henry, *The Spanish Empire in America*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1947.

Haring, Clarence Henry, *Trade and Navigation Between Spain and the Indies in the Time of the Habsburgs*, Peter Smith, Gloucester, Massachusetts, 1964 (Publicată inițial în 1918.)

Harlow, Vincent T., *A History of Barbados, 1625-1685*, Clarendon Press, Oxford, 1926.

Harnisch, Helmut, *Die Herrschaft Boitzenburg: Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Strukturländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jahrhundert*, Hermann Böhlaus Nachfolger, Weimar, 1968.

Harper, Lawrence A., „The Effect of the Navigation Acts on the Thirteen Colonies", în Richard B. Morris, ed., *The Era of the American Revolution*, Columbia Univ. Press, New York, 1939, pp. 3-39. (a)

Harper, Lawrence A., *The English Navigation Laws*, Columbia Univ. Press, New York, 1939. (b)

Harper, Lawrence A., „Mercantilism and the American Revolution", *Canadian Historical Review*, XXIII, 1, mart. 1942, pp. 1-15.

Harris, L.E., „Land Drainage and Reclamation", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1750*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 300-323.

Harris, R.W., *England in the Eighteenth Century – 1689-1793: A Balanced Constitution and New Horizons*, Blandford Press, Londra, 1963.

Harsin, Paul, „La finance et l'état jusqu'au système de Law", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'age seigneurial aux préludes de l'age industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 267-299.

Harte, N.B., „The Rise of Protection and the English Linen Trade, 1690-1790", în N.B. Harte & K.G. Ponting, ed., *Textile History and Economic History*, Manchester Univ. Press, Manchester, England, 1973, pp. 74-112.

Hartwell, Richard M., „Economic Growth in England Before the Industrial Revolution: Some Methodological Issues", *Journal of Economic History*, XXIX, 1, mart. 1969, pp. 13-31.

Haskell, Francis, „The Market for Italian Art in the 17th Century". *Past and Present*, nr. 15, apr. 1959, pp. 48-59.

Hasquin, Hervé, *Une mutation: Le „Pays de Chaleroi" aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Ed. de l'Institut de Sociologie, Bruxelles, 1971.

Hassinger, Herbert, „Die erste Wiener orientalische Handelskompanie, 1667-1683", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte*, XXXV, 1, 1942, pp. 1-53.

Hatton, Ragnhild M., „Scandinavia and the Baltic", în *New Cambridge Modern History*, VII: J.O. Lindsay, *The Old Regime, 1713-1763*. Cambridge: University Press, 1966, 339-364.

Hatton, Ragnhild M., „Gratifications and Foreign Policy: Anglo-French Rivalry in Sweden During Nine Years War", în R. Hatton & J.S. Bromley, ed., *William III and Louis XIV, Essays 1680-1720, by and for M.A. Thomson*, University of Toronto Press, Toronto, 1968, pp. 68-94 (a).

Hatton, Ragnhild M. *Charles XII of Sweden*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1968. (b)

Hatton, Ragnhild M., „Charles XII and the Great Northern War", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 648-680.

Hatton, Ragnhild M., *Charles XII*, The Historical Association, Londra, 1974.

Haudricourt, André G. & Delamarre, Mariel Jean-Brunhes, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Gallimard, Paris, 1955, ediția a 3-a.

Hauser, H., „Reflections sur l'histoire des banques à l'époque moderne de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle", *Annales d'histoire économique et sociale*, anul 1, nr. 3, 15 iulie 1929, pp. 335-351.

Havinden, M.A., „Agricultural Progress in Open-Field Oxfordshire", în E.L. Jones, *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815*, Methuen, Londra, 1967, pp. 66-79. (Inițial în *Agricultural History Review*, 1961.)

Hazard, Paul, *The European Mind, 1680-1715*, Penguin, Londra, 1964.

Heaton, Herbert, „Heckscher on Mercantilism", *Journal of Political Economy*, XLV, 3, iunie 1937, pp. 370-393.

Heckscher, Eli F., „Un grand chapitre de l'histoire du fer: le monopole suédois", *Annales d'histoire économique et sociale*, IV, 14, 31 mart. 1932, pp. 127-139; 15, 31 mai 1932, pp. 225-241.

Heckscher, Eli F., *Mercantilism*, 2 vol., Geo. Allen & Unwin, Londra, 1935.

Heckscher, Eli F., „Mercantilism", *Economic History Review*, VII, 1, nov. 1936, pp. 44-54.

Heckscher, Eli F., „Multilateralism, Baltic Trade, and the Mercantilists", *Economic History Review*, seria a 2-a, III, 2, 1950, pp. 219-228.

Heckscher, Eli F., *An Economic History of Sweden*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.

Heitz, Gerhard, recenzie la Johannes Nichtweiss, *Das Bauernlegen in Mecklenburg*, în *Zeischrift für Geschichtswissenschaft*, II, 4, 1955, pp. 643-649.

Heitz, Gerhard, „Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, V, 2, 1957, pp. 278-296.

Helleiner, Karl F., „The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution", în E.G. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 1-95.

Helmer, Marie, „Economie et société au XVIIe siècle: Un *Gargador de Indias*", *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, IV, 1967, pp. 399-409.

Henry, Louis, „The Population of France in the Eighteenth Century", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 434-456.

Herlihy, David, „Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia, 1201-1430", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 2, aug. 1965, pp. 225-244.

Hildebrand, Karl-Gustaf, „Salt and Cloth in Swedish Economic History", *Scandinavian Economic History Review*, II, 2, 1954, pp. 74-102.

Hildebrand, Karl-Gustaf, „Foreign Markets for Swedish Iron in the 18th Century", *Scandinavian Economic Review*, VI, 1, 1958, pp. 3-52.

Hildner, Ernest G., Jr., „The Role of the South Sea Company in the Diplomacy Leading to the War of Jenkins' Ear, 1729-1739", *Hispanic American Historical Review*, XVIII, 3, aug. 1938, pp. 322-341.

Hill, B.W., „The Change of Government and the 'Loss of the City', 1710-1711", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXIV, 3, aug. 1971, pp. 395-413.

Hill, Charles E., *The Danish Sound Dues the Command of the Baltic*, Duke Univ. Press, Durham, North Carolina, 1926.

Hill, Christopher, „The English Civil War Interpreted by Marx and Engels", *Science and Society*, XII, 1, iarna 1948, pp. 130-156.

Hill, Christopher, „Land in the English Revolution", *Science and Society*, XIII, 1, iarna 1948-1949, pp. 22-49.

Hill, Christopher, *The Century of Revolution, 1603-1714*, W.W. Norton, New York, 1961. (a)

Hill, Cristopher, „Protestantism and the Rise of Capitalism", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 15-39. (b)

Hill, Cristopher, *1530-1780, Reformation to Industrial Revolution*, vol. 2 din *The Pelican Economic History of Britain*, Penguin, Baltimore, 1969, ediţie revăzută.

Hill, Cristopher, „Conclusion", în *Change and Continuity in Seventeenth-Century England*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1975, pp. 278-284. (a)

Hill, Cristopher, „The Many-Headed Monster", în *Change and Continuity in Seventeenth-Century England*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1975, pp. 181-204. (b) (Inițial în C.H. Carter, ed., *From the Renaissance to the Counter-Reformation: Essays in Honor of Garrett Mattingly*, New York, 1965.)
Hilton, R.H. „Capitalism. What's in a Name?", *Past and Present*, nr. 1, 1952, pp. 32-43.
Hinton, R.W.K., „The Mercantile System in the Time of Thomas Mun", *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 3, apr. 1955, pp. 277-290.
Hinton, R.W.K., *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*, University Press, Cambridge, 1959.
Hintze, Otto, „The Hohenzollern and the Nobility", în *Historical Essays*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1975, pp. 33-63. (a) (Tradusă din *Historische Zeitschrift*, 1914.)
Hintze, Otto, „The Commissary and His Significance in General Administrative History: A Comparative Study", în *Historical Essays*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1975, pp. 267-301. (b) (Inițial publicată în 1919.)
Hobsbawm, E.J., „Seventeenth Century Revolutions", o discuție în *Past and Present*, nr. 13, apr. 1958, pp. 63-72.
Hobsbawm, E.J., „The Seventeenth Century in the Development of Capitalism", *Science and Society*, XXIV, 2, primăvara 1960, pp. 97-112.
Hobsbawm, E.J., „The Crisis of the Seventeenth Century", în Trevor Aston, ed. *Crisis in Europe, 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965, pp. 5-58. (Inițial în *Past and Present*, 1954.)
Hoffenden, Philip S., „France and England in North America, 1689-1713", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 480-508.
Hoffman, Alfred, *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich*, I: *Werden, Wachsen, Reifen von der Frühzeit bis zum Jahre 1848*, Otto Müller Verlag, Salzburg, și Verlag F. Winter'sche Buchhandlung H. Fürstelberger, Linz, 1952.
Hoffman, Alfred, „Die Grundherrschaft als Unternehmen", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, VI, 2, 1958, pp. 123-131.
Holderness, B.A., *Pre-industrial England: Economy and Society, 1500-1750*, J.M. Dent & Sons, Londra, 1976.
Homer, Sidney, *A History of Interest Rates*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick, New Jersey, 1963.
Horn, David Bayne, *Great Britain and Europe in the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1967.
Horner, John, *The Linen Trade of Europe during the Spinning Wheel Period*, McCaw, Stevenson & Orr, Belfast, 1920.
Horsefield, J. Keith, „The Beginnings of Paper Money in England", *Journal of European Economic History*, VI, 1, primăvara 1977, pp. 117-132.

Hoskins, W.G., „English Agriculture in the 17th and 18th Centuries", *X Congresso Internazionale di Science Storiche*, Roma, 4-11 sept. 1955, *Relazioni*, IV: *Storia moderna*, G.C. Sansoni-Ed., Florenţa, 1955, pp. 205-226.

Hoskins, W.G., „Harvest Fluctuation and English Economic History, 1620-1759", *Agricultural History Review*, XVI, 1, 1968, pp. 15-31.

Hovde, B.J., *The Scandinavian Countries, 1720-1865*, I: *The Rise of the Middle Classes*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1948.

Howard, Michael, *War in European History*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1976.

Hroch, Miroslav, „Der Dreissigjährige Krieg und die europäischen Handelsbeziehungen", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universitat Greifswald*, XII, 5/6, 1963, pp. 533-543.

Hroch, Miroslav, „Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz Zwischen Ost- und Westeuropa, 1550-1650", în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 1-27.

Hubert, Eugene, „Joseph II", în *Cambridge Modern History*, A.W. Ward *et al.*, ed., VI: *The Eighteenth Century*, University Press, Cambridge, 1909, pp. 626-656.

Huetz de Lemps, Christian, *Géographie du commerce de Bordeaux à la fin du regne de Louis XIV*, Mouton, Paris & Haga, 1975.

Hufton, Olwen H., *The Poor of Eighteenth-Century France*, Clarendon Press, Oxford, 1974.

Hughes, Edward, *North Country Life in the Eighteenth Century. The North-East, 1700-1750*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1952.

Hutchison, E.P., *The Population Debate*, Houghton Mifflin, Boston, Massachusetts, 1967.

Hymer, Stephen & Resnick, Stephen, „A Model of an Agrarian Economy with Non-agricultural Activities", *American Economic Review*, LIX, 3, sept. 1969, pp. 493-506.

Imbert, Gaston, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, La Pensée Universitaire, Aix-en-Provence, 1959.

Imbert, Jean, *Histoire économique (des origines à 1789)*, Collection Thémis, Presses Univ. de France, Paris, 1965.

Imhof, Arthur E., „Der Arbeitszwang für das landwirtschaftliche Dienstvolk in den nordischen Ländern im 18. Jahrhundert", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, XXII, 1, 1974, pp. 59-74.

Innis, H.A., „Preface" la M.G. Lawson, *Fur: A Study in English Mercantilism, 1700-1775*, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1943, pp. VII-XX.

Insh, George Pratt, *The Scottish Jacobite Movement: A Study in Economic and Social Forces*, Moray Press, Londra, 1952.

Israel, J.I., „Mexico and the 'General Crisis' of the Seventeenth Century", *Past and Present*, nr.63, mai 1974, pp. 33-57. (a)

Israel, J.I., „The Portuguese in Seventeenth-Century Mexico", *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, XI, 1974, pp. 12-32. (b)

Israel, J.I., „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands 1618-1648", *Past and Present*, nr. 76, aug. 1977, pp. 34-74.

Issawi, Charles, „The Ottoman Empire in the European Economy, 1600-1914. Some Observations and Many Questions", în Kemal H. Karpat, ed., *The Ottoman State and Its Place in World History*, E.J. Brill, Leiden, 1974, pp. 107-117.

Jacquart, Jean, „La production agricole dans la France du XVIIe siècle", Numerele 70-71, 1966, pp. 21-46.

Jacquart, Jean, „La productivité agricole dans la France du Nord du XVIe et XVIIe siècles", *Third International Conference of Economic History*, München 1965, II. *Production et productivité agricole*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 65-74.

Jacquart, Jean (& Dupâquier, J.), „Les rapports sociaux dans les campagnes françaises au XVIIe siècle: quelques exemples", în D. Roche, red., *Ordres et classes*, Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973 pp. 167-179.

Jacquart, Jean, „French Agriculture in the Seventeenth Century", în Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974. (Tradusă din *XVII siècle*, 1966.)

Jacquart, Jean, „Immobilisme et catastrophes", în Emmanuel Le Roy Ladurie, red., *L'age classique des paysans de 1340 à 1789*, vol. II din *Histoire de la France rurale*, Seuil, Paris, 1975, pp. 185-353.

Jacquart, Jean, „Les inerties terriennes", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II din Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 345-388. (a)

Jacquart, Jean, „L'offensive des dominants", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II din Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 389-430. (b)

Jacquart, Jean, „Des sociétés en crise", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II din Pierre Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 455-494. (c)

Jago, Charles, „The Influence of Debt on the Relations between Crown and Aristocracy in Seventeenth-Century Castille", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVI, 2, mai 1973, pp. 218-236.

James, Francis Godwin, „Irish Colonial Trade in the Eighteenth Century", *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XX, 4, oct. 1963, pp. 574-582.

James, Francis Godwin, *Ireland in the Empire, 1688-1770*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1973.

Jansen, H.P.H., „Holland's Advance", *Acta Historiae Neerlandicae*, X, 1978, pp. 1-19.

Jansen, J.C.G.M., „Agrarian Development and Exploitation in South Limburg in the Years 1650-1850", *Acta Historiae Neerlandicae*, V, 1971, pp. 243-270.

Jeannin, Pierre, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)", *Revue historique*, anul 88, nr. 231, prima parte, ian.-mart. 1964, pp. 55-102; partea a 2-a, apr.-iunie 1964, pp. 307-340.

Jeannin, Pierre, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Nouvelle Clio 34, Presses Univ. de France, Paris, 1969.

Jeannin, Pierre, „Preis-, Kosten- und Gewinnunterschiede im Handel mit Ostseegetreide (1550-1650)", în *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel*, II: Ingomar Bog *et al.*, *Die vorindustrielle Zeit: Ausseragrarishe Probleme*, Verlag M. & H. Schaper, Hanovra, 1974, pp. 494-518.

Jeannin, Pierre, „Les marchés du Nord dans le commerce français au XVIIIe siècle", în Pierre Léon, red., *Aires et structures du commerce français au XVIIIe siècle*, Colloque national de l'Association Française des Historiens Economistes, Paris, CNRS, 4-6 oct. 1973, Centre d'histoire économique et social de la région lyonnaise, Lyon, 1975, pp. 47-73.

Jensch, Georg, „Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert", *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, XXIV, 2, 1930.

Jensen, Einar, *Danish Agriculture: Its Economic Development*, J.H. Schultz Forlag, Copenhaga, 1937.

John, A.H., „Insurance Investment and the Land on Money Market of the 18th Century", *Economica*, serie nouă, XX, nr. 78, mai 1953, pp. 137-158.

John, A.H., „War and the English Economic, 1700-1763", *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 3, apr. 1955, pp. 329-344.

John, A.H., „Agricultural Productivity and Economic Growth in England", *Journal of Economic History*, XXV, 1, mart. 1965, pp. 19-34.

John, A.H., „Aspects of English Economic Growth in the First Half of the Eighteenth Century", în W.E. Minchinton, ed., *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Methuen, Londra, 1969, pp. 164-183. (Inițial în *Economica*, 1961.)

John, A.H., „English Agricultural Improvement and Grain Exports, 1660-1765", în D.C. Coleman & A.H. John, ed., *Trade, Government and Economy in Pre-Industrial England*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1976, pp. 45-67.

Johnsen, Oscar Albert, *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1939.

Jones, E.L., „Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1750: Agricultural Change", *Journal of Economic History,* XXV, 1, mart. 1965, pp. 1-18.

Jones, E.L., „Editor's Introduction", în *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815,* Methuen, Londra, 1967, pp. 1-48.

Jones, E.L., „Afterword", în William N. Parker & Eric L. Jones, ed., *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History,* Pinceton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 327-360.

Jones, E.L. & Woolf, S.J., *Agrarian Change and Economic Development: The Historical Problems,* Methuen, Londra, 1969.

Jones, George Hilton, *The Main Stream of Jacobitism,* Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.

Jones, Sir Harold Spencer, „The Calendar", în C. Singer *et al., A History of Technology,* III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700,* Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 558-581.

Jones, J.R., *Britain and Europe in the Seventeenth Century,* Edw. Arnold, Londra, 1966.

Jones, J.R., „English Attitudes to Europe in the Seventeenth Century", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia,* Macmillan, Londra, 1968, pp. 37-55.

Jones, J.R., *The Revolution of 1688 in England,* Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1972.

Jorgensen, Johan, „Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century", *Scandinavian Economic History Review,* IX, 2, 1963, pp. 73-116.

Joslin, D.M., „London Private Bankers, 1720-1785", *Economic History Review,* seria a 2-a, VII, 2, 1954, pp. 167-186.

Judges, A.V., „The Idea of a Mercantile State", în D.C. Coleman, ed., *Revision in Mercantilism,* Methuen, 1969, pp. 35-60. (Inițial în *Transactions of the Royal Historical Society, 1939.)*

Jutikkala, Eino, „The Great Finnish Famine 1696-97", *Scandinavian Economic History Review,* III, 1, 1955, pp. 48-63.

Jutikkala, Eino, „Large Scale Farming in Scandinavia in the Seventeenth Century", *Scandinavian Economic History Review,* XXIII, 2, 1975, pp. 159-166.

Kaltenstadler, Wilhelm, „Der österreichisch Seehandel über Triest im 18. Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* LV, 4, mart. 1969, pp. 481-500: LVI, 1, iunie 1969, pp. 1-104.

Kaltenstadler, Wilhelm, „European Economic History in Recent German Historiography", *Journal of European Economic History,* I, 1, primăvara 1972, pp. 193-218.

Kamen, Henry, „The Decline of Castile: The Last Crisis", *Economic History Review,* seria a 2-a, XVII, 1, aug. 1964, pp. 63-76.

Kamen, Henry, „The Economic and Social Consequences of the Thirty Years' War", *Past and Present*, nr. 39, apr. 1968, pp. 44-61.

Kamen, Henry, *The War of Succession in Spain, 1700-15*, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1969.

Kamen, Henry, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550-1660*, Praeger, New York, 1972.

Kamen, Henry, „Public Authority and Popular Crime: Banditry in Valencia, 1660-1714", *Journal of European Economic History*, III, 3, iarna 1974, pp. 654-687.

Kamen, Henry, „The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past and Present*, nr. 81, nov. 1978, pp. 24-50.

Kammen, Michael, *Empire and Interest: The American Colonies and the Politics of Mercantilism*, J.B. Lippincott, Philadelphia, Pennsylvania, 1970.

Kann, Robert A., „Aristocracy in the Eighteenth Century Habsburg Empire", *East European Quarterly*, VII, 1, 1973, pp. 1-13.

Kavke, Frantsek, „Die habsburger und der böhmische Staat bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts", *Historica*, VIII, 1964, pp. 35-64.

Kearney, H.F., „The Political Background to English Mercantilism, 1695-1700", *Economic History Review*, seria a 2-a, XI, 3, apr. 1959, pp. 484-496.

Kearney, H.F., „Puritanism, Capitalism and the Scientific Revolution", *Past and Present*, nr. 28, iulie 1964, pp. 81-101.

Keith, Robert G., „Encomienda, Hacienda and Corregimiento in Spanish America: A Structural Analysis", *Hispanic American Historical Review*, LI, 3, aug. 1971, pp. 431-446.

Keith, Theodora, „The Economic Causes for the Scottish Union", *English Historical Review*, XXIV, nr. 93, ian. 1909, pp. 44-60.

Kellenbenz, Hermann, *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 40, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1958.

Kellenbenz, Hermann, „Händliches Gewerbe unde bäuerliches Unternehmertum in West-Europa von Spätmittelalter bis ins XVIII. Jahrhunderts", *Second International Conference of Economic History*, Aix-en-Provence, 1962, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris & Haga, 1965, pp. 377-427.

Kellenbenz, Hermann, „Les industries rurales en Occident de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.*, LXIII, 5, sept.-oct. 1963, pp. 833-882.

Kellenbenz, Hermann, „The Economic Significance of the Archangel Route (from the late 16th to the late 18th Century", *Journal of European Economic History*, II, 3, iarna 1973, p. 541-581.

Kellenbenz, Hermann, „Technology in the Age of the Scientific Revolution, 1500-1700", în C.M. Cipolla, *The Fontana History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 177-272.

Kellenbenz, Hermann, *The Rise of the European Economy*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1976.

Kellenbenz, Hermann, „The Organization of Industrial Production", în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977, pp. 462-548. (a)

Kellenbenz, Hermann, „Europäisches Kupfer, Ende 15. bis Mitte 17. Jahrhundert. Ergebnisse eines Kolloquiums", în H. Kellenbenz, *Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa, 1500-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1977, pp. 290-351. (b)

Kemp, Tom, „Structural Factors in the Retardation of French Economic Growth", Kyklos, XV, 2, 1962, pp. 325-350.

Kent, H.S.K., „The Anglo-Norwegian Timber Trade in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 1, aug. 1955, pp. 62-74.

Kent, H.S.K., *War and Trade in Northern Seas*, University Press, Cambridge, 1973.

Kepler, J.S., „Fiscal Aspects of the English Carrying Trade during the Thirty Years' War", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXV, 2, mai 1972, pp. 261-283.

Kerridge, Eric, *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*, Geo. Allen & Unwin, Ltd., Londra, 1969.

Kerridge, Eric, *The Farmers of Old England*, Geo. Allen & Unwin, Londra, 1973.

Kersten, Adam, „Les magnats-élite de la société nobiliaire", *Acta Poloniae Historica*, nr. 36, 1977, pp. 119-133.

Kindleberger, Charles P., „Commercial Expansion and the Industrial Revolution", *Journal of European Economic History*, IV, 3, iarna 1975, pp. 613-654.

Kindleberger, Charles P., *Manias, Panics, and Crashes*, Basic Books, New York, 1978.

Kirchner, Walther, „Emigration: Some Eighteenth Century Considerations", *Comparative Studies in Society and History*, V, 3, apr. 1963, pp. 346-356.

Kirilly, Zs., „Examen au point de vue de rendement de la production de blé des serfs", în Mme. Zs. Kirilly *et. al.*, „Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif, (1550-1850)", *Nouvelles études historiques*, publicate cu prilejul celui de-al XII-lea Congres International de ştiinţe istorice de către Comisia Naţională a istoricilor unguri, Akademiai Kiado, Budapesta, 1965, pp. 615-622.

Kirilly, Zs. & Kiss, I.N., „Production de céréales et exploitations paysannes: En Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XXIII, 6, nov.-dec. 1968, pp. 1211-1236.

Kisch, Herbert, „The Textile Industries in Silesia and the Rhineland: A Comparative Study in Industrialization", *Journal of Economic History*, XIX, 4, dec. 1959, pp. 541-564.

Kisch, Herbert, „Growth Deterrents of a Medieval Heritage: The Aachen-area Woolen Trades before 1790", *Journal of Economic History*, XXIV, 4, dec. 1964, pp. 517-537.

Kisch, Herbert, *Prussian Mercantilism and the Rise of the Krefeld Silk Industry: Variations upon an Eighteenth-Century Theme*, Acte ale Societății americane de filozofie, LVIII, partea a 7-a, 1968, Amer. Phil. Soc., Philadelphia, Pennsylvania, 1968.

Kiss, Istvan, „Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jahrhundert", în Ingomar Bog, red., *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 450-482.

Klein, Peter W., „The Trip Family in the 17th Century: A Study of the Behavior of the Entrepreneur on the Dutch Staple Market", *Acta Historiae Neerlandica*, I, 1966, pp. 187-211.

Klein, Peter W., „Entrepreneurial Behavior and the Economic Rise and Decline of the Netherlands in the 17th and 18th Centuries", *Annales cisalpines d'histoire sociale*, I, 1, 1969, pp. 7-19.

Klein, Peter W., „Stagnation économique et emploi du capital dans la Hollande des XVIIIe et XIXe siècles", *Revue du Nord*, LII, nr. 204, ian.-mart. 1970, pp. 33-41.

Klíma, Arnost, „Industrial Development in Bohemia, 1648-1781", *Past and Present*, nr. 11, apr. 1957, pp. 87-99.

Klíma, Arnost, „English Merchant Capital in Bohemia in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 1, aug. 1959, pp. 34-48.

Klíma, Arnost, „Mercantilism in the Habsburg Monarchy - with special reference to the Bohemian Lands", *Historica*, XI, 1965, pp. 95-119.

Klíma, Arnost & Macurek, J., „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)", *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 84-105.

Knoppers, Jake, „A Quantitative Study of Dutch Shipping from Russia in the Eighteenth Century", lucrare prezentată la Canadian Historical Association, Edmonton, iunie 7, 1975. (a)

Knoppers, Jake, „Discussion", în F. Krantz & P.M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 65. (b)

Knoppers, Jake, „Patterns in Dutch Trade with Rusia from the Nine Years' War to the End of the Republic", comunicare prezentată la Reuniunea anuală a Asociației canadiene pentru progresul studiilor olandeze, Universitatea din New Brunswick, Fredericton, 28-29 mai, 1977. (a)

Knoppers, Jake, „Ships and Shipping Towards the End of the Eighteenth Century: Trends and Developments in Europe", comunicare prezentată la Reuniunea anuală a Asociației canadiene

de istorie, Universitatea din New Brunswick, Fredericton, 2-6 iunie 1977. (b)

Koeningsberger, H.G., „English Merchants in Naples and Sicily in the Seventeenth Century“, *English Historical Review*, LXII, nr. 244, iulie 1947, pp. 304-326.

Kossmann E.H., „Discussion of H.R. Trevor-Roper: 'The General Crisis of the Seventeenth Century'“, *Past and Present*, nr. 18, nov. 1960, pp. 8-11.

Kossmann, E.H., „The Low Countries“, *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 359-384.

Kossmann, E.H., „Some Meditations on Dutch Eighteenth-Century Decline“, în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 49-54. (a)

Kossmann, E.H., „Some Late 17th-Century Dutch Writings on Raison d'Etat“, în R. Schnur, *Staatsräson: Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Duncker & Humblot, Berlin, 1975, pp. 497-504. (b)

Kossmann, E.H., „The Singularity of Absolutism“, în R. Hatton, ed., *Louis XIV and Absolutism*, Ohio State Univ. Press, Columbus, 1976, pp. 3-17.

Kowecki, Jerzy, „Les transformations de la structure sociale en Pologne au XVIIIe siècle: La noblesse et la bourgeoisie“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 26, 1972, pp. 5-30.

Kriedte, Peter, Medick, Hans & Schlumbohm Jürgen, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977.

Kruger, Horst, *Zur Geschichte der Manufackturen und der Manufakturarbeiter in Preussen*, vol. III din Schrittenreihe des Institut für allgemeine Geschichte an der Humboldt Universität Berlin, editat de Gerhard Schilfert, Rutten & Loening, Berlin, 1958.

Kuczynski, Jürgen, „Zum Aufsatz von Johannes Nichtweiss über die zweite Leibeigenschaft“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, II, 3, 1954, pp. 467-471.

Kula, Witold, „L'histoire économique de la Pologne du dix-huitième Siècle“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 4, 1961, pp. 133-146.

Kula, Witold, „La métrologie historique et la lutte des classes: Exemple de la Pologne au XVIIIe siècle“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffré-Ed., Milano, 1962, pp. 273-288.

Kula, Witold, „Gli studi sulla formazione del capitalismo in Polonia“, în A. Caracciolo, red., *Problemi storici della industrializzazione e dello sviluppo*, Argalia Ed., Urbino, Italia, 1965, VI, pp. 205-228.

Kula, Witold, *Theorie économique du system féodal*, Mouton, Paris & Haga, 1970.

Kulischer (Koulischer), Joseph, „La grande industrie aux XVIIe et XVIIIe siècles: France, Allemagne, Russie“, *Annales d'histoire économique et sociale*, III, 9 ian. 1931, p. 11-46.

Kulischer, Joseph, „Leibeigenschaft in Russland und die Agrarverfassung Preussens in 18. Jahrhundert: Eine vergleichende Studie“, *Jahrbucher für Nationalökonomie und Statistik*, seria a 3-a, LXXXII, 1, 1932, pp. 1-62.

Kuske, Bruno, „Gewerbe, Handel und Verkehr“, în H. Aubin *et. al.*, *Geschichte des Rheinlandes von der altesten Zeit bis zur Gegenwart*, II: *Kulturgeschichte*, G.D. Baedeker Verlagsbuchhandlung, Essen, 1922, pp. 149-248.

Kuske, Bruno, „Die wirtschaftliche und soziale Verflechtung zwischen Deutschland und den Niederlanden bis zum 18. Jahrhundert“, în *Köln, Der Rhein und das Reich*, Böhlau-Verlag, Köln-Graz, 1956, pp. 200-256. (Inițial în *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, 1937.)*

Labrousse, C.-E., *Esquisse du mouvement des prix et de revenus en France au XVIIIe siècle*, Lib. Dalloz, Paris, 1932, 2 vol.

Labrousse, C.-E., „La Révolution démographique du premier tiers du XVIIIe siècle“, Bulletin sémestriel, *Association pour l'histoire de la civilisation*, Association Marc Bloch, Toulouse, ședința din 17 mai 1953, pp. 21-23.

Labrousse, C.-E., „Les «bons prix» agricoles du XVIIIe siècle“, în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presse Univ. de France, Paris, 1970, pp. 367-416.

Labrousse, Elisabeth, „Le refuge hollandais: Bayle et Jurieu“, *XVIIe siècle*, nr. 76-77, 1967, pp. 75-93.

La Force, J. Clayburn, „Royal Textile Factories in Spain 1700-1800“, *Journal of Economic History*, XXIV, 3, sept. 1964, pp. 337-363.

Land, Aubrey C., „Economic Base and Social Structure: The Northern Chesapeake in the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XXV, 4, dec. 1965, pp. 639-654.

Land, Aubrey C., „The Tobacco Staple and the Planter's Problems: Technology, Labor and Crops“, *Agricultural History*, XLIII, 1, ian. 1969, pp. 69-81.

Lane, Frederic C., „Oceanic Expansion: Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce“, *Journal of Economic History*, X, Supplement, 1950, pp. 19-39.

Lane, Frederic C., *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, Maryland, 1973.

Lang, James, *Conquest and Commerce: Spain and England in the Americas*, Academic Press, New York, 1975.

Lang, M.F., „New Spain's Mining Depression and the Supply of Quicksilver from Peru", *American Historical Review*, XLVIII, 4, nov. 1968, pp. 632-641.

Langton, John, „Coal Output in South-West Lancashire, 1590-1799", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXV, 1 feb. 1972, pp. 28-54.

Larquié, Cl., „Les esclaves de Madrid à l'époque de la décadence (1650-1700)", *Revue historique*, CCXLIV, 1 iul.-sept. 1970, pp. 41-74.

Larraz, José, *La época del mercantilismo en Castilla (1500-1700)*, ediţia a 2-a, Atlas, Madrid, 1943.

Laslett, Peter, „John Locke, the Great Recoinage, and the Origins of the Board of Trade: 1695-1698", *William and Mary Quarterly*, XIV, 3, iulie 1957, pp. 370-402.

Lavrovsky, V.M., „Expropriation of the English Peasantry in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, serie nouă, IX, 2, august 1957, p. 271-282.

Lavrovsky, V.M., „The Great Estate in England from the 16th to the 18th Centuries", *First International Conference of Economic History*, Stockholm, aug. 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 353-365.

Lawson, Murray G., *Fur: A Study in England Mercantilism, 1700-1775*, Univ. of Toronto Studies, History and Economics Series, Vol. IX, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1943.

Lenman, Bruce, *An Economic History of Modern Scotland, 1660-1976*, Archon Books, Hamden, Connecticut, 1977.

Léon, Pierre, „La crise de l'économie française à la fin du regne de Louis XIV (1685-1715)", *Information historique*. XVIII, 4, sept.-oct. 1956, pp. 127-137.

Léon, Pierre, „Points de vue sur le monde ouvrier dans la France du XVIIIe siècle", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, I., Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 181-185.

Léon, Pierre, *Economies et sociétés préindustrielles, II: 1650-1780: Les origines d'une accelération de l'histoire*, Lib. Armand Colin, Paris, 1970. (a)

Léon, Pierre, „La réponse de l'industrie", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al., Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1600-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 217-266. (b)

Léon, Pierre, „L'élan industriel et commercial", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al., Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 499-528. (c)

Léon, Pierre, „Les nouvelles élites", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest

Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 601-649. (d)

Léon, Pierre, „Morcellement et émergence du monde ouvrier", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 651-689. (e)

Léon, Pierre, „Structures du commerce extérieur et évolution industrielle de la France à la fin du XVIIIe siècle", în *Conjoncture économique, structures sociales*. Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974.

Léon, Pierre & Carrière, Charles, „L'appel des marchés", în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 161-215.

Léonard, Emile-G., „Economie et religion. Les protestants français au XVIIIe siècle", *Annales d'histoire sociale*, II, 1, ian. 1940, pp. 5-20.

Léonard, Emile-G., „Le protestantisme français au XVIIe siècle", *Revue historique*, CC, 2, oct.-dec. 1948, pp. 153-179.

Léonard, Emile-G., *L'Armée et ses problémes au XVIIIe siècle*, Lib. Plon, Paris, 1958.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Climat et récoltes aux XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XV, 3, mai-iunie 1960, pp. 434-465.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire du Languedoc*, Presses Univ. de France, Paris, 1962.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVIe-XVIIIe siècles)", *Etudes rurales*, nr. 13-14, apr.-sept. 1964, pp. 79-95.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Les rendements du blé en Languedoc", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, II. *Production et productivité agricole*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 75-84.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „L'amenorhée de famine (XVIIe-XXe siècles)", *Annales E.S.C.*, XXIV, 6, nov.-dec. 1969, pp. 1589-1601.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Les insurgés de l'impôt", *Le Nouvel Observateur*, 28 iunie 1971, pp. 26-28.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Sur quelques types de revenus réels (16e-18e siècles)", *Fourth International Conference of Economic History*, Bloomington, 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 419-435.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „A Long Agrarian Cycle: Languedoc, 1500-1700", în Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974. (a) (Tradusă din *Les Paysans de Languedoc*, 1969.)

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788", *Annales E.S.C.*, XXIX, 1, ian.-feb. 1974, p. 6-22. (c)

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „De la crise ultime à la vraie croissance", în Emmanuel Le Roy Ladurie, red., *L'âge classique des paysans de 1340 à 1789*, vol. II din *Histoire de la France rurale*, Seuil, Paris, 1975, pp. 359-591. (a)

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Un 'modèle septentrional': Les campagnes parisiennes (XVIe-XVIIe siècles)", *Annales E.S.C.*, XXX, 6, nov.-dec. 1975, pp. 1397-1413. (b)

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Un cas de méthodologie dans l'histoire rurale: Les grandes monographies des révoltes et des contestations rurales en France de 1675 à 1788", în *Metodología de la historia moderna: economía y demografía*, Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Historicas, Univ. de Santiago de Compostala, Artes Graficas Galicia, Segovia, III, 1975, pp. 33-50. (c)

Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Motionless History", *Social Science History*, I, 2, iarna 1977, pp. 115-136. (Tradusă din *Annales E.S.C.*, 1974.)

Leskiewicz, Janina, „Sur le niveau et les composantes du revenu foncier en Pologne du XVIe siècle au XVIIIe siècle", în *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august, 1960, *Contributions*, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 409-414.

Lesnodorski, Boguslaw, „Les Partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie", *Acta Poloniae Historica*, nr.8, 1963, pp. 7-30.

Leszcynski, Jozef, „La Silésie dans la politique européene au XVIe-XVIIIe siècles", *Acta Poloniae Historica*, nr. 22, 1970, pp. 90-107.

Leuilliot, Paul, „Influence du commerce oriental sur l'économie occidentale", în M.Mollat, *Sociétés et compagnies en Orient et dans l'Océan Indien*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970, pp. 611-627.

Lichtheim, George, *Imperialism*, Penguin, Londra, 1974.

Liebel, Helen P., „The Bourgeoisie in Southwestern Germany, 1500-1789: A Rising Class?", *International Review of Social History*, X, 2, 1965, pp.283-307. (a)

Liebel, Helen P., „Laissez-faire vs. Mercantilism: The Rise of Hamburg and the Hamburg Bourgeoisie vs. Frederick the Great in the Crisis of 1763", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte*, LII, 2, 1965, pp. 206-238. (b)

Liiv, Otto, „Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts", I. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXVII, 1935, pp. 1-336.

Lipson, Ephraim, *The Economic History of England*, vol. II-III: *The Age of Mercantilism*, ediţia a 6-a, Adam & Charles Black, Londra, 1956.

Lira, Andrés & Muro, Luis, „El siglo de la integración", în Centro de Estudios Históricos, *Historia General de Mexico*, II. El Colegio de Mexico, Mexico, 1976, pp. 83-181.

Litchfield, R. Burr, „Les investissements commerciaux des patriciens florentins au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XXIV, 3, mai-iunie 1969, pp. 685-721.

Lockhart, James, „Encomienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies", *Hispanic American Historical Review*, LXIX, 3, aug. 1969, pp. 411-429.

Lom, Frantisek, „Die Arbeitsproduktivität in der Geschichte der tschechoslowakischen Landwirtschaft", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, XIX, 1, apr. 1971, pp. 1-25.

López, Adalberto, „The Economics of Yerba Mate in Seventeenth-Century South America", *Agricultural History*, XLVIII, 4, oct. 1974, pp. 493-509.

Lord, Eleanor Louisa, *Industrial Experiments in the British Colonies of North America*, Studies in History and Political Science, XVII, Johns Hopkins Univ., Baltimore, Maryland, 1898.

Lunde, Johs., *Handelshuset bak „Garman & Worse": Jacob Kielland & Son*, Universitetsforlaget, Bergen, 1963.

Lundkvist, Sven, „The Experience of Empire: Sweden as a Great Power", în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 20-57.

Lütge, Friedrich, „Strukturelle und konjunkturelle Wandlungen in der deutschen Wirtschaft vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges", în *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl., Sitzungsberichte*, nr. 5, 1958.

Lütge, Friedrich, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963.

Lütge, Friedrich, „Grundherrschaft und Gutsherrschaft", *Handwörterbuch des Sozialwissenschaften*, Gustav Fischer, Stuttgart, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen; Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1965, IV, pp. 682-688.

Lütge, Friedrich, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, a treia ediţie completată şi îmbunătăţită, Springer-Verlag, Berlin, 1966.

Lüthy, Herbert, *La Banque Protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, I: *Dispersion et regroupement (1685-1730)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.

Lüthy, Herbert, *La Banque Protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, II: *De la Banque aux Finances (1730-1794)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961.

Luzac, Elie, *La richesse de la Hollande*, tipărită pe cheltuiala Companiei, Londra, 1778, 2 vol.

Luzzatto, Gino, *Per una storia economica d'Italia*, ediţia a 2-a, Ed. Laterza, Bari, Italia, 1974.

Lynch, John, *Spain Under the Habsburgs*, II: *Spain and America: 1598-1700*, Basil Blackwell, Oxford, 1969.

Macartney, C.A., „The Habsburg Dominions", în *New Cambridge Modern History*, VII: J.O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-63*, University Press, Cambridge, 1966, pp. 391-415.
Macartney, C.A., „Hungary", în A. Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 118-135.
Macedo, Jorge Borges de, „O Tratado de Methuen", *Dicionário de história de Portugal*, II, editat de Joël Serrao, Lisabona, 1963. (a)
Macedo, Jorge Borges de, *Problemas de História da Indústria Portuguesa no Século XVIII*, Assoc. Industrial Portuguesa, Estudos de Economia Aplicada, Lisabona, 1963. (b)
Macera, Pablo, „Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas", *Acta Historica* (Acta Universitatis Szegediensis de Attila Josef Nominatae), XXXV, 1971, pp. 3-43.
MacLeod, Murdo J., *Spanish Central America: A Socioeconomic History, 1520-1720*, Univ. of California Press, Berkeley, 1973.
Maczak, Antoni, „Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550-1650", *Acta Poloniae Historica*, nr. 18, 1968, pp. 75-98.
Maczak, Antoni, „The Balance of Polish Sea Trade with the West,1565-1646", *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 2, 1970, pp. 107-142.
Maczak, Antoni, „Agricultural and Livestock Production in Poland: Internal and Foreign Markets", *Journal of European Economic History*, I, 3, iarna 1972, pp. 671-680.
Maczak, Antoni, recenzie la A. Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade, 1500-1650*, în *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 505-508.
Maczak, Antoni, „Money and Society in Poland-Lithuania of the 16th-17th Centuries", Settima Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini", Prato, 15 apr. 1975.
Maczak, Antoni, „Money and Society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th Centuries", *Journal of European Economic History*, V, 1, primăvara 1976, pp. 69-104. (a)
Maczak, Antoni, „State Revenues and National Income: Poland in the Crisis of the Seventeenth Century", Ottawa Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini", Prato, 8 mai 1976. (b)
Maczak, Antoni & Samsonowicz, Henry K., „La zone baltique; l'un des élements du marché européen", *Acta Poloniae Historica*, nr. 11, 1965, pp. 71-99.
Mahan, A.T., *Influence of Sea Power Upon History, 1600-1783*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, Londra, 1889.
Makkai, László, „Die Hauptzüge der Wirtschaftlichsozialen Entwicklung Ungarns im 15-17. Jh.", în *Studia Historica*, nr. 53, Akademiai Kiado, Budapesta, 1963, pp. 27-46.

Makkai, László, „Der Ungarische Viehhandel, 1550-1650“, în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, p. 483-506.

Makkai, László, „La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle“, în S. Herbst *et al.*, éd., *Spoleczenstwo Gospodarka Kultura*, Studia ofiarowane Marianowi Malowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej, PWN, Varşovia, 1974, pp. 197-209.

Makkai, László, „Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe“, *Slavic Review* XXXIV, 2, iunie 1975, pp. 225-238.

Malecki, Jan M., „Le Rôle de Cracovie dans l'économie polonaise aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 21, 1970, pp. 108-122.

Malecki, Jan M., „Die Wandlungen im Krakauer und polnischen Handel zur Zeit der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts“, în O. Pickl, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, I, Graz, 1971, pp. 145-151.

Malowist, Marian, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, 1959, pp. 177-189.

Malowist, Marian, „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle“, în *Croissance et regression en Europe, XIVe - XVIIe siècles*, Cahiers des Annales, 34, Lib. Armand Colin, Paris, 1972, pp. 191-215.

Malowist, Marian, „Problems of the Growth of the National Economy of Central-Eastern Europe in the Late Middle Ages“, *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 319-357.

Malowist, Marian, „Quelques remarques sur le déclin des états de l'Europe de l'est au XVIe jusqu'au XVIIIe siècle“, intervenţie la Seminarul lui Fernand Braudel, Paris, 4 mart. 1976.

Mandrou, Robert, „Le baroque européen: mentalité pathétique et révolution sociale“, *Annales E.S.C.*, XV, 5, sept.-oct. 1960, pp. 898-914.

Mandrou, Robert, „L'agriculture hors du développement capitaliste: Le cas des Fugger“, *Studi storici*, IX, 3/4, iulie-dec. 1968, pp. 784-793.

Marino, John A., „La crisi di Venezia e la New Economic History“, *Studi storici*, XIX, 1, ian.-mart. 1978, pp. 79-107.

Markovitch, Tihomir, „L'industrie française au XVIIIe siècle: l'industrie lainière à la fin du regne de Louis XIV et sous la Régence“, *Economies et sociétés*, Cahiers de l'I.S.E.A., II, 8, aug. 1968, pp. 1517-1697. (a)

Markovitch, Tihomir J., „L'industrie lainière française au debut du XVIIIe siècle“, *Revue d'histoire économique et sociale*, XLVI, 4, 1968, pp. 550-579. (b)

Marques, A.H. de Oliveira, *History of Portugal*, seria a 2-a, Columbia Univ. Press, New York, 1976.

Marrès, P., „Le Languedoc méditerranéen aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Annales de l'Institut d'Études Occitanes*, seria a 4-a, nr. 2, toamna 1966, pp. 151-156.

Martin Saint-Léon, Etienne, *Histoire des corporations de métieres*, Slatkine-Megariotis Reprints, Geneva, 1976. (Publicată inițial la Paris, 1922.)

Marx, Karl, *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, International Publ., New York, 1969.

Masefield, G.B, „Crops and Livestock", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 275-301.

Masselman, George, „Dutch Colonial Policy in the Seventeenth Century", *Journal of Economic History*, XXI, 4, dec. 1961, pp. 455-468.

Masselman, George, *The Cradle of Colonialism*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1963.

Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Burt Franklin, New York, 1967. (a) (Inițial publicată la Paris, 1911.)

Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Burt Franklin, New York, 1967. (b) (Inițial publicată la Paris, 1896.)

Mata, Eugénia & Valério, Nuno, „Alguns datos e notas sobre o commércio europeu e mundial nos finais do século XVII", *Revista de história económica e social*, nr. 2, iulie-dec. 1978, pp. 105-122.

Matejek, Frantisek, „La production agricole dans les pays tchécoslovaques à partir du XVIe siècle jusqu'à la première guerre mondiale", *Troisième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, München, 1965, II, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 205-219.

Mathias, Peter, „Agriculture and the Brewing and Distilling Industries in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, serie nouă, V, 2, aug. 1952, pp. 249-257.

Mathias, Peter & O'Brien, Patrick, „Taxation in Britain and France, 1715-1810. A Comparison of the Social and Economic Incidence of Taxes Collected by the Central Government", *Journal of European Economic History*, V, 3, iarna 1976, pp. 601-650.

Mathiex, Jean, „Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Annales E.S.C.*, IX, 2, apr.-iunie 1954, pp. 157-164.

Mauro, Frédéric, „Pour une théorie du capitalisme commercial", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLII, 2, 1955, pp. 117-131.

Mauro, Frédéric, „Sur la «crise» du XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XIV, 1, ian.-mart. 1959, pp. 181-185.

Mauro, Frédéric, *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle (1570-1670)*, Etude économique, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960.

Mauro, Frédéric, „Toward an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion between 1500 and 1800", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 1, 1961, pp. 1-17. (a)
Mauro, Frédéric, „L'empire portugais et le commerce franco-portugais au milieu du XVIIIe siècle", *Actas do Congresso Internacional de Historia dos Descobrimentos*, V, Lisabona, 1961, pp. 1-16. (b)
Mauro, Frédéric, „Marchands et marchand-banquiers portugais au XVIIe siècle", *Revista portuguesa de história*, IX, 1961, pp. 5-20. (c)
Mauro, Frédéric, „La bourgeoisie portugaise au XVIIe siècle", în *Etudes économiques sur l'expansion portugaise (1500-1900)*, Fund. Calouste Gulbenkian, Paris, 1970, pp. 15-35. (Inițial în *Le XVIIe siècle*, 1958.)
Mauro, Frédéric, „Existence et persistance d'un régime féodal ou seigneurial au Brésil", în *L'abolition de la «féodalite» dans le monde occidental*, Colioques internationaux du C.N.R.S., Toulouse 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 385-391.
Mauro, Frédéric, „Conjoncture économique et structure sociale en Amerique latine depuis l'époque coloniale", în *Conjoncture économique, structures sociales*. Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974, pp. 237-251.
Mauro, Frédéric, „Le Rôle de la monnaie dans les décollages manqués de l'économie portugaise du XVe au XVIIIe siècles". Comunicare prezentată la Settima Settimana di Studio, Prato, 17 apr. 1975.
Maxwell, Kenneth, „Pombal and the Nationalization of the Luso-Brazilian Economy", *Hispanic American Historical Review*, XLVIII, 4, nov. 1968, pp. 608-631.
May, Louis-Philippe, *Histoire économique de la Martinique (1635-1763)*, Les Presses Modernes, Paris, 1930.
McLachlan, Jean O., *Trade and Peace with Old Spain, 1667-1750*, University Press, Cambridge, 1940.
McManners, J., „France", în Albert Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 22-42.
McNeill, William H., *The Shape of European History*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1974.
Medick, Hans, „The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism", *Social History*, nr. 3, oct. 1976, pp. 291-315.
Mehring, Franz, *Absolutism and Revolution in Germany, 1525-1848*, New Park Publ., Londra, 1975. (Inițial publicată în 1892, 1897, 1910.)
Meilink-Roelofsz, M.A.P., „Aspects of Dutch Colonial Development in Asia in the Seventeenth Century", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 56-82.

Mejdricka, Kveta, „L'état du régime féodal à la veille de son abolition et les conditions de sa supression en Bohème", în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*. Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 393-409.

Mellafe, Rolando, *La introducción de la esclavitud negra en Chile: tráficos y nitas*. Estudios de Historia Económica Americana: Trabajo y Salario en el Periodo Colonial, II, Univ. De Chile, Santiago, 1959.

Menard, Russell R., „Secular Trends in the Chesapeake Tobacco Industry", *Working Papers from the Regional Economic History Research Center*, I, 3, 1978, pp. 1-34.

Menashe, Louis, „Historians Define the Baroque: Notes on a Problem of Art and Social History", *Comparative Studies in Society and History*, VII, 3, apr. 1965, pp. 333-342.

Mendels, Franklin F., „Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *Journal of Economic History*, XXXII, 1, mart. 1972, pp. 241-261.

Mendels, Franklin F., „Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth-Century Flanders", în William N. Parker & Eric L. Jones, ed., *European Peasants and Their Markets*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 179-204.

Merrington, John, „Town and Country in the Transition to Capitalism", în Rodney Hilton, ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Books, Londra, 1976, pp. 170-195. (Inițial în *New Left Review*, 1975.)

Mertens, Jacques E., *La naissance et le développement de l'étalon-or, 1692-1922*, Univ. de Louvain, Collection de l'Ecole des Sciences Politiques et Sociales, nr. 131, Ed. Em. Warny, Louvain, 1944.

Meuvret, Jean, „Les mouvements des prix de 1661 à 1715 et leurs répercussions", *Journal de la Société de Statistique de Paris*, LXXXXV, 5-6, mai-iunie, 1944, pp. 109-119.

Meuvret, Jean, „Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe et du XVIIe siècles", *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, I, 1947, pp. 15-18.

Meuvret, Jean „La géografie des prix des céréales et les anciennes économies européennes;Prix méditerannéens, prix continentaux, prix atlantiques à la fin du XVIIIe siècle", *Revista de economia*, IV, 2, 1951, pp. 63-69.

Meuvret, Jean „Conjuncture et crise au XVIIe siècle: L'exemple des prix milanais", *Annales E.S.C.*, VII, 2, apr.-iun. 1953, pp. 215-219.

Meuvret, Jean, „L'agriculture en Europe au XVIIe et XVIIIe siècles", *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 4-11 sept. 1955, *Relazioni, IV: Storia moderna*, G.C. Sansoni-Ed., Florența, 1955, pp. 139-168.

Meuvret, Jean, „Circuits d'échange et travail rural dans la France du XVIIe siècle", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, II, 1957, pp. 1127-1142.

Meuvret, Jean, „Domaines ou ensembles territoriaux?“, *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 343-352.

Meuvret, Jean, „Production et productivité agricoles“, *Third International Conference of Economic History*, München 1965, II: *Production et productivités agricoles*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 11-22.

Meuvret, Jean, „La France au temps de Louis XIV: des temps difficiles“, în *Etudes d'histoire économique*, Lib. Armand Colin, Paris, 1971, pp. 17-37. (a) (Inițial în *La France au temps de Louis XIV*, 1965.)

Meuvret, Jean, „Les oscillations des prix de céréales aux XVIIe et XVIIIe siècles en Angleterre et dans les pays du bassin parisien“, în *Etudes d'histoire économique*, Lib. Armand Colin, Paris, 1971, pp. 113-124. (b) (Inițial în *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 1969).

Michalkjewicz, Stanislas, „Einige Episoden der Geschichte der schleisischen Bauernkämpfer, im 17. und 18. Jh.“, in Eva Maleczynska, *Beitrage zür Geschichte Schlesiens*, Rütten & Loening, Berlin, 1958, pp. 356-400.

Michell, A.R., „The European Fisheries in Early Modern History“, în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 134-184.

Míka, Alois, „On the Economic Status of Czech Towns in the Period of Late Feudalism“, *Economic History*, II, publicată cu ocazia celui de-al VII-lea Congres internațional de istorie a economiei de la Edinburgh, 1978, Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences, Praga, 1978, pp. 225-256.

Mims, Stewart L., *Colbert's West India Policy*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1912.

Minchinton, Walter, „Patterns and Structure of Demand 1500-1750“, în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 82-176.

Mingay, G.E., „The Agricultural Depression, 1730-1750“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 3, 1956, pp. 323-338.

Mingay, G.E., „The Large Estate in Eighteenth-Century England“, *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 367-383.

Mingay, G.E., „The Size of Farms in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 3, apr. 1962, pp. 469-488.

Mingay, G.E., *English Landed Society in the Eighteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1963.

Mingay, G.E., „The Land Tax Assessments and the Small Landowner“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 2, dec. 1964, pp. 381-388.

Mingay, G.E., *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution*, Macmillan, Londra, 1968.
Mintz, Sidney W., „Currency Problems in Eighteenth Century Jamaica and Gresham's Law", în Robert A. Manners, ed., *Process and Pattern in Culture*, Aldine, Chicago, Illinois, 1964, pp. 248-265.
Mintz, Sidney W. & Wolf, Eric R., „Haciendas and Plantations in Middle America and the Antilles", *Social and Economic Studies*, VI, 3, sept. 1957, pp. 380-412.
Molenda, Danuta, „Investments in Ore Mining in Poland from the 13th to the 17th Centuries", *Journal of European Economic History*, V, 1, primăvara 1976, pp. 151-169.
Mollat, Michel, *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans L'Océan Indien*, Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime, Beyrouth, 5-10 sept. 1966, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970.
Molnar, Erik, „Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme", *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports, IV. Methodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berge & Söhne, Viena, 1965, pp. 155-169.
Mols, Roger, S.J., „Population in Europe 1500-1700", în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe, II: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 15-82.
Monter, E. William, „Swiss Investment in England, 1697-1720", *Revue internationale d'histoire de la banque*, II, 1969, pp. 285-298.
Moreno Fraginals, Manuel, *El Ingenio*, 3 vol, Ed.de Ciencias Sociales, Havana, 1978.
Morgan, W.T., „Economic Aspects of the Negotiations at Ryswick", în Ian R. Christie, ed., *Essays in Modern History*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 172-195. (Inițial în *Transactions of the Royal Historical Society*, 14 mai 1931.)
Morineau, Michel, „La balance du commerce franco-néerlandais et le resserrement économique des Provinces-Unies au XVIIIe siècle", *Economisch-Historisch Jaarboek*, XXX, 4, 1965, pp. 170-233.
Morineau, Michel, „Y a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle?", *Revue historique*, CCXXXIX, 1, apr.-iunie. 1968, pp. 299-326.
Morineau, Michel, „Gazettes hollandais et trésors américains", *Annuario de historia económica y social*, II, 2, ian.-dec. 1969, pp. 289-361.
Morineau, Michel, „Histoire sans frontières: prix et «révolution agricole»", *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, mart.-apr. 1969, pp. 403-423. (b)
Morineau, Michel, „En Hollande au XVIIe siècle", în Jean-Jacques Hémardinquier, *Pour une histoire de l'alimentation*, Cahiers des Annales, 28, Paris: Lib. Armand Colin, 1970, pp. 107-114. (a) (Inițial în *Annales E.S.C.*, 1963.)
Morineau, Michel, „Post-scriptum. De la Hollande à la France", în Jean-Jacques Hémardinquier, red., *Pour une histoire de*

l'alimentation, Cahiers des Annales, 28, Lib. Armand Colin, Paris, 1970, pp. 115-125. (b)

Morineau, Michel, „Flottes de commerce et trafics français en Méditerranée au XVIIe siècle (jusqu'en 1669)", *XVII [e] siècle*, nr. 86-87, 1970, pp. 135-171. (c)

Morineau, Michel, „Bayonne et Saint-Jean-de-Lux, relais du commerce néerlandais vers l'Espagne au début du XVIIe siècle", *Actes du Quatre-Vingt-Quatorzième Congrés National des Sociétés Savantes*, Pau, 1969, II, Section d'histoire moderne et contemporaine, Bibliothèque National, Paris, 1971, pp. 309-330.

Morineau, Michel, „Quelques remarques touchant le financement de l'économie des Provinces-Unies au XVIIe et au XVIIIe siècle", comunicare la Cuarta Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini", Prato, 16 apr. 1972.

Morineau, Michel, „Quelques remarques sur l'abondance monétaire aux Provinces-Unies", *Annales E.S.C.*, XXIX, 3, mai-iunie 1974, pp. 767-776.

Morineau, Michel, „Quelques remarques relatives à la balance du commerce extérieur français au XVIIIe siècle: ou cette fois un égale deux", în Pierre Léon, red., *Aires et structures du commerce français au XVIII [e] siècle*, Colloque National de l'Association Française des Historiens Economistes, Paris C.N.R.S., 4-6 oct. 1973, Centre d'Histoire Economique et Social de la region Lyonnaise, Lyon, 1975, pp. 1-45.

Morineau, Michel, „La terre", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 11-39. (a)

Morineau, Michel, „Le siècle", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 63-106. (b)

Morineau, Michel, „Un siècle après la conquête: Les empires ibériques", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 109-138. (c)

Morineau, Michel, „Les mancenilliers de l'Europe", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 139- 162. (d)

Morineau, Michel, „La 'substitution' aux Indes Orientales", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib.Armand Colin, Paris, 1978, pp. 163-176. (e)

Morineau, Michel, „Jeune Amérique et vieille Afrique", în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance,*

1580-1740, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 521-546. (f)

Morineau, Michel, „Le challenge Europe-Asie“, în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 547-579. (g)

Morineau, Michel, „Or brésilien et gazetes hollandaises“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXV, 1 ian.-martie 1978, pp. 3-60. (h)

Mörner, Magnus, „The Spanish American Hacienda: A Survey of Recent Research and Debate“, *Hispanic American Historical Review*, LIII, 2, mai 1973, pp. 183-216.

Mousnier, Roland, „L'évolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsbourg et de la Succession d'Espagne“, *Revue historique*, XLIV, nr. 205, ian.-martie 1951, pp. 1-23.

Mousnier, Roland, *Les XVIe et XVIIe siècles*, ediţia a 5-a revăzută, corectată şi completată, vol. IV din Maurice Crouzet, red., *Histoire Générale des Civilisations*, Press Univ. de France, Paris, 1967.

Mukherjee, Ramkrishna, *The Rise and Fall of the East India Company*, Monthly Review Press, New York, 1974.

Munck, Thomas, „The Economic and Social Position of Peasant Freeholders in Late Seventeenth-Century Denmark“, *Scandinavian Economic History Review*, XXV, 1, 1977, pp. 37-61.

Munktell, Henrik, *Bergsmans- och Bruksförlag intill 1748 ars Förlage-Förordning*, Almqvist & Wiksells, Uppsala, Suedia, 1934.

Murray, R.K., „The Anglo-Scottish Union“, *Scots Law Times*, nov. 4, 1961, pp. 161-164.

Myska, Milan, „Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands“, *Past and Present*, nr. 82, feb. 1979, pp. 44-72.

Nadal, J. & Giralt, E., *La population catalane de 1553 à 1717*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960.

Naish, G.P.B., „Ships and Shipbuilding“, în C. Singer *et al.*, *A History of Technology. III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c 1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 471-500.

Nef, John U., *War and Human Progress: An Essay on the Rise of Industrial Civilisation*, W.W. Norton, New York, 1968.

Nef, John U., „Impact of War on Science and Technology“, *Fourth International Conference on Economic History*, Bloomington, 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 237-243.

Neguev, S., „Le Proche-Orient précapitaliste“, *Khamsin*, nr. 2, 1975, pp. 7-14.

Nelson, George H., „Contraband Trade under the Asiento, 1730-1739“, *American Historical Review*, LI, 1, oct. 1945, pp. 55-67.

Neto, Paulo Elpídio de Menezes, „Patrimonialisme rural et structure de domination au Brésil, à l'époque coloniale“, *Revista de ciências sociais*, IV, 1, 1973, pp. 93-107.

Nettels, Curtis P., „The Menace of Colonial Manufacturing", *New England Quarterly*, IV, 2, apr. 1931,pp. 230-269. (a)

Nettels, Curtis P., „England and the Spanish American Tradé, 1670-1775", *Journal of Modern History*, III, 1, mar. 1931; pp. 1-32. (b)

Nettels, Curtis P., „England's Trade with New England and New York, 1685-1720", *Publications of the Colonial Society of Massachussetts*, XXVIII, feb. 1933, pp. 322-350.

Nettels, Curtis P., „British Mercantilism and the Economic Development of the Thirteen Colonies", *Journal of Economic History*, XII, 2, primăvara 1952, pp. 105-114.

Nichtweiss, Johannes, „Zur Frage des zweiten Leibeigenschaft und des sogennanten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, I, 5, 1953, pp. 687-717.

Nichtweiss, Johannes, „Antwort an Jurgen Kuczynski", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, II, 3, 1954, pp. 471-476.

Nichtweiss, Johannes, „Zu strittigen Fragen der sogenannten zweiten Leibeigenschaft in Mitteleuropa: Zusammenfassung eines Artikels von Benedykt Zientara", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, IV, 4, 1956, pp. 750-754.

Nichtweiss, Johannes, „Einige Bemerkungen zum Artikel von G. Heitz 'Zur Diskussion über Gutscherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg'", *Zeitschrift für Wirtschaftsgeschichte*, V, 4, 1957, pp. 804-817.

Nielsen, Axel, *Dänische Wirtschaftsgechichte*, Gustav Fischer Verlag, Jena, 1933.

Nordmann, Claude J., „Monnaies et finances suédoises au XVIIe siècle", *Revue du Nord*, XLVI, nr. 183, oct.-dec. 1964, pp. 469-488.

Nordmann, Claude J., *Grandeur et liberté de la Suède (1660- 1792)*, Béatrice-Nauwelaerts, Paris, 1971.

Nordmann, Claude J., „L'armée suédoise au XVIIe siècle", *Revue du Nord*, LIV, nr. 213, apr.-iun. 1972, pp. 133-147.

North, Douglas C., „Innovation and Diffusion of Technology. A Theoretical Framework", *Fourth International Conference on Economic History*, Bloomington 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 223-231.

North, Douglas C. & Thomas, Robert Paul, *The Rise of the Western World*, University Press, Cambridge, 1973.

Oberem, U., „Zur Geschichte des Lateinamerikanischen Landarbeiters: Conciertos und Huasipungueros in Ecuador", *Anthropos*, LXII, 5/6, 1967, pp. 759-788.

Ochmanscki, Jerzy, „La situation économico-sociale et la lutte de classes des paysans dans les domaines royaux (*Ekonomie*) de Kobryn dans la deuxième moitié du XVI-ème et dans la première moitié du XVII-ème siècle", *Roczniki dziejów spolecznych i gospodarczych*, XIX, 1957, pp. 89-90.

O'Farrell, Patrick, *Ireland's English Question*, Schocken, New York, 1971.

Ogg, David, „The Emergence of Great Britain as a World Power", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 254-283.

Öhberg, Arne, „Russia and the World Market in the Seventeenth Century", *Scandinavian Economic History Review*, III, 2, 1955, pp. 123-162.

Ónody, Oliver, „Quelques aspects historiques de l'économie de l'or brésilien", *Revue internationale d'histoire de la banque*, IV, 1971, pp. 173-316.

Ormrod, David, „Dutch Commercial and Industrial Decline and British Growth in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 36-43.

Ortiz, Fernando, *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*, Knopf, New York, 1947.

Osborn, Wayne S., „Indian Land Retention in Colonial Metztitlán", *Hispanic American Historical Review*, LIII, 2, mai 1973, pp. 217-238.

Østerud, Øyvind, „Configurations of Scandinavian Absolutism: The 17th Century in Comparative Perspective", comunicare prezentată la simpozionul organizat de ISSC/MSH despre „Capitalism și apariția statului național în Europa, secolele XVI-XVIII", Bellagio, 14-16 oct. 1976.

Østerud, Øyvind, „Agrarian Structures, Urban Networks and Political Development: The Cases of Early Modern Scandinavia", comunicare la al IX-lea Congres Mondial de Sociologie, Uppsala, 14-19 august, 1978.

Ostrander, Gilman M., „The Colonial Molasses Trade", *Agricultural History*, XXX, 2 apr. 1956, pp. 77-84.

Ostrander, Gilman M., „The Making of the Triangular Trade Myth", *William and Mary Quarterly*, XXX, 4 oct. 1973, pp. 635-644.

Pach, Zsigmond Pál, „Über einige Probleme der Gutswirtschaft in Ungarn in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts", în *Second International Conference of Economic History*, Aix-en-Provence, 1962, Mouton, Paris & Haga, 1965, pp. 222-235.

Pach, Zsigmond Pál, „The Shifting of International Trade Routes in the 15th-17th Centuries", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV, 1968, pp. 287-321.

Pach, Zsigmond Pál, „Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVI, 1970, pp. 289-306. (a)

Pach, Zsigmond Pál, „The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries", în *Etudes*

Historiques, 1970, I. Akademiai Kiado, Budapesta, 1970, pp. 217-264. (b)

Pach, Zsigmond Pál, „Favourable and Unfavourable Conditions for Capitalist Growth: The Shift of International Trade Routes in the 15th to 17th Centuries", în F.C. Lane, ed., *Fourth International Conference on Economic History*, Bloomington, 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 53-68.

Palmer, R.R., „Questions de féodalité aux Etats-Unis", în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I. 1971, pp. 348-356.

Pantaleao, Olga, *A penetraçao comercial da Inglaterra na América Espanhola de 1713 a 1783*. Sao Paulo: n. p., 1946.

Pares, Richard, „The economic factors in the history of the Empire", *Economic History Review*, VII, 2, mai 1937, pp. 119-144.

Pares, Richard, *Yankees and Creoles: The Trade between North America and the West Indies before the American Revolution*, Longmans, Green & Co., Londra, 1956.

Pares, Richard, *Merchants and Planters*, Economic History Review Supplement, nr. 4, University Press, Cambridge, 1960.

Pares, Richard, *War and Trade in the West Indies, 1739-63*, Frank Cass, Londra, 1963. (Inițial publicată în 1936.)

Paris, Robert, *Histoire du commerce de Marseille*, V: *De 1600 à 1789, Le Levant*, Gaston Rambert, éd., Lib. Plon, Paris, 1957.

Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659*, University Press, Cambridge, 1972.

Parker, Geoffrey, „The Emergence of Modern Finance in Europe", în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 527-594. (a)

Parker, Geoffrey, „War and Economic Change: The Economic Costs of the Dutch Revolt", comunicare la Sesta Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „ Francesco Datini", Prato, 3 mai 1974. (b)

Parker, Geoffrey, „Why Did the Dutch Revolt Last Eighty Years?", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, XXVI, 1976, pp. 53-72. (a)

Parker, Geoffrey, „The 'Military Revolution', 1560-1660 – A Myth?", *Journal of Modern History*, XLVIII, 2, iunie 1976, pp. 195-214. (b)

Parry, J.H., *The Establishment of the European Hegemony: 1415-1715*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1961.

Parry, J.H., „Transport and Trade Routes", în E.E. Rich & C.H.Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 155-219.

Patterson, R., „Spinning and Weaving", în C. Singer *et al.*, ed., *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial*

Revolution, c1500-c1700, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 151-180.

Penson, Lillian M., „The West Indies and the Spanish American Trade, 1713-1748", în J. Holland Rose *et al.*, ed., *Cambridge History of the British Empire*, I, University Press, Cambridge, 1929, pp. 330-345.

Pentland, H.C., „Population and Labour Growth in Britain in the Eighteenth Century", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, IV: J.E.C. Eversley, ed., *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 157-189.

Perjés, G., „Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century", *Acta Historica Academiae Scientarum Hungaricae*, XVI, 1-2 1970, pp. 1-52.

Perrot, Jean-Claude, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII*[e] *siècle*, Service de reproduction des thèses, Univ. de Lille, III, 2 vol., 1974.

Petersen, E. Ladewig, *The Crisis of the Danish Nobility, 1580- 1660*, Odense Univ. Press, Odense, Danemarca, 1967.

Petersen, E. Ladewig, „La crise de noblesse danoise entre 1580 et 1660", *Annales E.S.C.*, XXIII, 6, noiemb.-dec. 1968, pp. 1237-1261.

Petersen, E. Ladewig, „The Danish Cattle Trade During the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 1, 1970, pp. 69-85.

Peterson, Mendel, *The Funnel of Gold*, Little-Brown, Boston, 1975.

Petraccone, Claudia, *Napoli dal 1500 all '800: problemi di storia demografica e sociale*, Guida Ed., Napoli, 1974.

Petrie, Sir Charles, *The Jacobite Movement*, ediţia a 3-a, revizuit un volum. Eyre & Spottiswoode, Londra, 1958.

Phelan, John L., „Free Versus Compulsory Labor. Mexico and the Philippines 1540-1648", *Comparative Studies in Society and History*, I, 2, 1959, pp. 189-201.

Phelan, John L., *The Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565-1700*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1967.

Phelan, John L., recenzie la John Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, II: *Spain and America, 1598-1700*, în *Journal of Latin American Studies*, II, 2, noiemb. 1970, pp. 211-213.

Piel, Jean, *Capitalisme agraire au Pérou*. I: *Originalité de la société agraire péruvienne au XIX*[e] *siècle*, Ed. Anthropos, Paris, 1975.

Pillorget, René, „Les problèmes monétaires français de 1602 à 1689", *XVII*[e] *siècle*, nr. 70-71, 1966, pp. 107-130.

Pillorget, René, *Les mouvements insurrectionnels de Provence entre 1596 et 1715*, Ed. A. Pedone, Paris, 1975.

Pinkham, Lucille, „William of Orange: Prime Mover of the Revolution", în Gerald M. Straka, ed., *The Revolution of 1688: Whig Triumph or Palace Revolution?*, D.C. Heath, Boston, 1963,

pp. 77-85. (Inițial în *William III and the Respectable Revolution*, 1954.)

Pirenne, Henri, *Histoire de Belgique*, vol. IV și V, Libr.-Ed. Henri Lamertin, Bruxelles, 1920.

Pitt, H.G., „The Pacification of Utrecht", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed. *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1715/25*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 446-479.

Piuz, Anne-Marie, „Politique économique à Genève et doctrine mercantiliste (vers 1690-1740)", comunicare prezentată la cel de-al V-lea Congres de istorie economică, Leningrad, 10-14 aug. 1970. (a)

Piuz, Anne-Marie, „Alimentation populaire et sous-alimentation au XVIIe siècle: Le cas de Genève et sa région", în Jean-Jacques Hémardinquier, red., *Pour une histoire de l'alimentation*, Lib. Armand Colin, Paris, 1970, pp. 129-145. (Inițial în *Revue suisse d'histoire 1968*.)

Plumb, J.H., *England in the Eighteenth Century (1714-1815)*, vol. 7 din *The Pelican History of England*, Penguin, Londra, 1950.

Plumb, J.H., „Introduction", la C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*, Knopf, New York, 1965, pp. XIII- XXVI.

Plumb, J.H., *The First Four Georges*, Fontana Collins, Glasgow, 1966.

Plumb, J.H., *The Origins of Political Stability: England, 1675-1725*, Houghton Mifflin, Boston, Masssachusetts, 1967.

Plumb, J.H., „The Growth of the Electorate in England from 1600 to 1715", *Past and Present*, nr. 45, noiemb. 1969, pp. 90-116.

Pohl, Hans, „Das Textilgewerbe in Hispanoamerica während der Kolonialzeit", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVI, 4 dec. 1969. pp. 438-477.

Poisson, Jean-Paul, „Introduction à une étude quantitative des effets socio-économiques du système de Law", *Journal de la Société de Statistique de Paris*, anul 115, nr. 3, trimestrul 3, 1974, pp. 260-280.

Poitrineau, Abel, „L'alimentation populaire en Auvergne au XVIIIe siècle", în Jean-Jacques Hémardinquier, red., *Pour une histoire de l'alimentation*, Lib. Armand Colin, Paris, 1970, pp. 146-193. (Inițial în *Annales E.S.C.*, 1962.)

Polisensky, J.V., „The Thirty Years' War", *Past and Present*, nr. 6, noiemb. 1954, pp. 31-43.

Polisensky, J.V., „The Thirty Years' War and the Crises and Revolutions of Seventeenth-Century Europe", *Past and Present*, nr. 39, apr. 1968, pp. 34-43.

Polisensky, J.V., *The Thirty Years' War*, Univ. of California Press, Berkeley, 1971.

Polisensky, J.V., *War and Society in Europe, 1618-1648*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1978.

Poni, Carlo, „All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia

settentrionale (sec. XVII-XVIII)", *Rivista storica italiana*, LXXXVIII, 3, 1976, pp. 444-497.

Ponsot, Pierre, „En Andalousie occidentale: Les fluctuations de la production du blé sous l'Ancien Régime", *Etudes rurales*, nr. 34 apr.-iunie 1969, pp. 97-112.

Postel-Vinay, Gilles, *La rente foncière dans le capitalisme agricole*, Maspéro, Paris, 1974.

Price, Derek J., „The Manufacture of Scientific Instruments from c 1500-c 1700", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology, III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c 1500-c 1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 620-647.

Price, Jacob M., „The Rise of Glasgow in the Chesapeake Tobacco Trade, 1707-1775", *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XI, 2, apr. 1954, pp. 179-199.

Price, Jacob M., „Multilateralism and/or Bilateralism: The Settlement of British Trade Balances with 'The North', c 1700", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 2, 1961, pp. 254-274. (a)

Price Jacob M., „The Tobacco Adventure to Russia: Enterprise, Politics and Diplomacy in the Quest for a Northern Market for English Colonial Tobacco, 1676-1722", *Transactions of the American Philosophical Society*, serie nouă, LI, 1, mart. 1961, (b)

Price, Jacob M., „The Economic Growth of the Chesapeake and the European Market, 1697-1775", *Journal of Economic History*, XXIV, 4, dec. 1964, pp. 496-511.

Prickler, Harald, „Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700", în O. Pickl, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, I, Graz: 1971, pp. 131-144.

Priestley, Margaret, „Anglo-French Trade and the 'Unfavorable Balance' Controversy, 1600-1685", *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 1, 1951, pp. 37-52.

Procacci, Giulio, „Italy: Commentary", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 27-28.

Quencez, G., *Vocabularum geographicum*, Presses Académiques Européennes, Bruxelles, 1968.

Rabb, Theodore K., „Puritanism and the Rise of Experimental Science in England", recenzie, *Cahiers d'histoire mondiale*, VII, 1, 1962, pp. 46-67. (a)

Rabb, Theodore K., „The Effects of the Thirty Years War on the German Economy", *Journal of Modern History*, XXXIV, 1, mart. 1962, pp. 40-51. (b)

Rabb, Theodore K., „Sir Edwin Sandys and the Parliament of 1604", *American Historical Review*, LXIX, 3, apr. 1964, pp. 646-670.

Rabb, Theodore K., „Free Trade and the Gentry in the Parliament of 1604", *Past and Present*, nr. 40, 1968, pp. 165-173.

Rabb, Theodore K., *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, Oxford Univ. Press, Londra şi New York, 1975.

Rabe, Hannah, „Aktienkapital und Handelsinvestitionen im Überseehandel des 17. Jahrhunderts", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIX, 3, 1962, pp. 320-368.

Rachel, Hugo, *Die Handels-, Zoll- und Akzisepolitik Brandenburg-Preussens bis 1713*, Acta Borussica. Die einzelnen gebilte des Verwaltung. Handels-, Zoll- und Akzisepolitik, I, P. Parey, Berlin, 1911.

Rambert, Gaston, „De 1660 à 1789", în *Histoire du commerce de Marseille*, IV: *De 1599 à 1789*, Gaston Rambert, ed., Lib. Plon, Paris, pp. 193-683.

Rambert, Gaston, „Préface" la Robert Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, V: *De 1660 à 1789, Le Levant*, Lib. Plon, 1957, pp. I-VI.

Rambert, Gaston, „La France et la politique de l'Espagne au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, oct.-dec. 1959, pp. 269-288.

Rapp, Richard Tilden, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution", *Journal of Economic History*, XXXV, 3, sept. 1975, pp. 499-525.

Rapp, Richard Tilden, *Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1976.

Raychaudhuri, Tapan, *Jan Company in Coromandel, 1605-1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economics*, Verhandelingen van het Koninglijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, vol. 38, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1962.

Reddaway, W.F., „The Scandinavian North", în A.W. Ward *et al.*, ed., *Cambridge Modern History*, IV: *The Thirty Years' War*, Univ. Press, Cambridge, 1906, pp. 560-591.

Redlich, Fritz, „Entrepreneurship in the Initial Stages of Industrialization", *Weltwirtschaftliches Archiv*, LXXV, 1955, pp. 59-106.

Redlich, Fritz, „Contributions in the Thirty Years' War", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, 1959, pp. 247-254.

Reed, Clyde G., „Transactions Costs and Differential Growth in Seventeenth-Century Western Europe", *Journal of Economic History*, XXXIII, 1, mart. 1973, pp. 177-190.

Rees, J.F., „The Phases of British Commercial Policy in the Eighteenth Century", *Economica*, V, nr. 14, iunie 1925, pp. 130-150.

Rees, J.F., „Mercantilism and the Colonies", în J. Holland Rose *et al.*, *Cambridge History of the British Empire*, I, University Press, Cambridge, 1929, pp. 561-602.

Reinhard, Marcel R. & Armengaud, Armand, *Histoire générale de la population mondiale*, Ed. Montchrestien, Paris, 1961.

Renier, G.J., *The Dutch Nation: An Historical Study*, Allen & Unwin, Londra, 1944.

Revah, I.S., „Les marranes", *Revue des études juives*, seria a 3-a, I, (CXVIII), 1959-1960, pp. 29-77.

Rich, E.E., „The First Earl of Shaftsbury's Colonial Policy", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, VII, 1957, pp. 47-70.

Rich, E.E., „Europe and North America", în *New Cambridge Modern History*, V: F.L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 330-368.

Rich, E.E., *Montreal and the Fur Trade*, McGill Univ. Press, Montreal, 1966.

Rich, E.E., „Colonial Settlement and Its Labour Problems", în E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 308-373.

Richet, Denis, „Croissance et blocages en France du XVe au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XXIII, 4 iulie-august 1968, pp. 759-787.

Richet, Denis, „Economic Growth and Its Setbacks in France from the Fifteenth to the Eighteenth Century", în Marc Ferro, ed., *Social Historiaus in Contemporary France*, Harper & Row, New York, 1972, pp. 180-211. (Tradus din *Annales E.S.C.*, 1968.)

Richmond, Vice-Admiral Sir H., *National Policy and Naval Strength and Other Essays*, Longmans, Green & Co., Londra, 1928.

Riemersma, Jelle C., „Government Influence on Company Organization in Holland and England (1550-1650)", *Journal of Economic History*, supliment X, 1950, pp. 31-39.

Riley, P.W.J., „The Union of 1707 as an Episode in English Politics", *English Historical Review*, LXXXIV, nr. 332, iulie 1969, pp. 498-527.

Ringrose, D.R., „European Economic Growth: Comments on the North-Thomas Theory", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVI, 2, mai 1973, pp. 285-292.

Robert, Daniel, „Louis XIV et les protestants", *XVIIe siècle*, nr. 76-77, 1967, pp. 39-52.

Roberts, Michael, *Gustavus Adolphus*, 2 vol., Longmans, Green & Co., Londra, 1953, 1958.

Roberts, Michael, „Cromwell and the Baltic", *English Historical Review*, LXXVI, nr. 300, iulie 1961, pp. 402-446.

Roberts, Michael, „Queen Christina and the General Crisis of the Seventeenth Century", *Past and Present*, nr. 22, iulie 1962, pp. 36-59.

Roberts, Michael, „Charles XI", în *Essays in Swedish History*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1967, pp. 226-268. (Inițial în *History*, 1965.)

Roberts, Michael, „Sweden and the Baltic, 1611-54", în *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed. *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-49/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 385-410.

Roberts, Michael, „Introduction", în M. Roberts, *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 1-19. (a)

Roberts, Michael, „The Swedish Church", în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 132-173. (b)

Roebuck, P., „Absentee Landownership in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: A Neglected Factor in English Agrarian History", *Agricultural History Review*, XXI, 1, 1973, pp. 1-17.

Roehl, Richard, „French Industrialization: A Reconsideration", *Explorations in Economic History*, XIII, 3 iulie, 1976, pp. 233-281.

Roessingh, H.K., „Inland Tobacco: Expansion and Contraction of a Cash Crop in the 17th and 18th Centuries in the Netherlands", *A.A.G. Bijdragen*, nr. 20, 1976, pp. 498-503.

Romano, Ruggiero, „Documenti e prime considerazioni intorno alla «Balance du commerce» della Francia dal 1716 al 1780", *Studi in onore di Armando Sapori*, II, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, pp. 1265-1300.

Romano, Ruggiero, „Une économie coloniale: le Chili au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XV, 2, martie-aprilie, 1960, pp. 259-285.

Romano, Ruggiero, „Tra XVI e XVII secolo, una crisi economica: 1619-1622", *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3, 1962, pp. 480-531.

Romano Ruggiero, „L'Italia nella crisi del secolo XVII", *Studi storici*, IX, 3-4, iulie-dec. 1968, pp. 723-741.

Romano, Ruggiero, „Sens et limites de l'industrie minière en Amerique espagnole du XVIe au XVIIIe siècle", *Journal de la Société des Américanistes*, LIX, 1970, pp. 129-143.

Romano, Ruggiero, „L'Italia nella crisi del secolo XVII", în *Tra due crisi: L'Italia del Rinascimento*, Piccola Bibl. Einaudi, Torino, 1971, pp. 186-206. (Inițial în *Studi storici*, 1968.)

Romano, Ruggiero, „Italy in the Crisis of the Seventeenth Century", în Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 185-198. (Tradus din *Studi storici*, 1968.)

Romero de Solis, Pedro, *La población española en los siglos XVIII y XIX*, Siglo XXI de España, Madrid, 1973.

Roorda D.J., „The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II, J.B. Wolters, Groningen, 1964, pp. 109-132.

Roorda, D.J., „Party and Faction", *Acta Historiae Neerlandica*, II, 1967, pp. 188-221.

Roos, Hans-Edvard, „Origin of Swedish Capitalism", *Economy and History*, XIX, 1, 1976, pp. 49-65.

Rosén, Jerker, „Scandinavia and the Baltic", în *New Cambridge Modern History*. V: F.L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 519-42.

Rosenberg, Hans, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1958.

Roseveare, Henry, *The Treasury: The Evolution of a British Institution*, Columbia Univ. Press, New York, 1969.

Roseveare, Henry, „Government Financial Policy and the Market in Late Seventeenth-Century England", Ottava VIII, Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini", Prato, 8 mai 1976.

Rostworowski, Emanuel, „The Crisis of Sovereignty (1697- 1763)", în A. Gieysztor *et al.*, *History of Poland*, PWN, Varşovia, 1968, pp. 313-337.

Rowen, Herbert H., „The Revolution That Wasn't: The *Coup d'Etat* of 1650 in Holland", *European Studies Review*, IV, 2 oct. 1974, pp. 99-117.

Rubini, Dennis, „Politics and the Battle for the Banks, 1688-1697", *English Historical Review*, LXXXV, nr. 337, oct. 1970, pp. 693-714

Ruiz Martin, Felipe, „La banca en España: hasta 1782", în F. Ruiz Martin *et al.*, *El banco de España*: *Una historia económica*, Banco de España, Madrid, 1970, pp. 1-196.

Rule, John C., „Louis XIV, Roi-Bureaucrate", în John C. Rule, *Louis XIV and the Craft of Kingship*, Ohio State Univ. Press, Columbus, 1969, pp. 3-101.

Rusche, G. şi Otto Kirchheimer, *Punishment and Social Structure*, Columbia Univ. Press, New York, 1939.

Rusinski, Wladyslaw, „Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis 18. Jhd. in Polen und den Nachbarländern", în *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, *Contributions*, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 415-423.

Rusinksi, Wladyslaw, „Strukturwandlungen der bäuerlichen Bevölkerung Polens im 16.-18. Jahrhundert", *Studia Oeconomicae*, VII, 1972, pp. 99-119.

Rusinski, Wladyslaw, „Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa", *Studia Historiae Oeconomicae*, IX, 1974, pp. 27-45.

Rutkowski, Jan, „Le régime agraire en Pologne au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire économique et sociale*, XIV, 4, 1926, pp. 473-505; XV, 1, 1927, pp. 66-103. (a)

Rutkowski, Jan, *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, H. Champion, Paris, 1927. (b)

Ruwet, Joseph, „Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle", *Cahiers d'histoire des prix*, II, 1957, pp. 69-108.

Saalfeld Diedrich, *Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustriellen Zeit*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1960.
Sagnac, Philippe, „Le crédit de l'Etat et les banquiers à la fin du XVIIe et au commencement du XVIIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, X, nr. 4-5, iunie-iulie 1908, pp. 257-272.
Salaman, Redcliffe N., *The history and Social Influence of the Potato*, University Press, Cambridge, 1949.
Salin, Edgar, „European Entrepreneurship", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 4, toamna 1952, pp. 366-377.
Salmon, J.H.M., „Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth-Century France", *Past and Present*, nr. 37, iulie 1967, pp. 21-43.
Samuelsson, Kurt, *From Great Power to Welfare State*, Geo. Allen & Unwin, Londra, 1968.
Sandberg, Lars S., „Monetary Policy and Politics in Mid-Eighteenth Century Sweden: A Comment", *Journal of Economic History*, XXX, 3, sept. 1970, pp. 653-654.
Sayous, André-E., „L'affaire de Law et les Génevois", *Zeitschrift für schweizerische Geschichte*, XVII, 3, 1937, pp. 310-340.
Scammell, G., „Shipowning in the Economy and Politics of Early Modern England", *Historical Journal*, XV, 3, 1972, pp. 385-407.
Scelle, Georges, „The Slave-Trade in the Spanish Colonies of America: the Asiento", *American Journal of International Law*, IV, 3, iulie 1910, pp. 612-661.
Schmoller, Gustav, *The Mercantile System and Its Historical Significance*, MacMillan, New York, 1897. (Retipărită de Augustus M. Kelley Publ., 1967.)
Schöffer, Ivo, „Did Holland's Golden Age Coincide With a Period of Crisis?", *Acta Historiae Neerlandica*, I, 1966, pp. 82-107.
Schöffer, Ivo, *A Short History of the Netherlands*, a 2-a ediţie revăzută, Allert de Lange bv, Amsterdam, 1973.
Schumpeter, Joseph A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Geo. Allen & Unwin, Londra, 1943.
Schwartz, Stuart B., „The Mocambo: Slave Resistance in Colonial Bahia", *Journal of Social History*, III, 4, vara 1970, pp. 313-333.
Schwartz, Stuart B., „Free Labor in a Slave Economy: *The Lavradores de Cana* of Colonial Bahia", în Dauril Alden, ed., *Colonial Roots of Modern Brazil*, Univ. of California Press, Berkeley, 1973, pp. 147-197.
Schwartz, Stuart B., „The Manumission of Slaves in Colonial Brazil: Bahia, 1684-1745", *Hispanic American Historical Review*, LVII, 4, nov. 1974, pp. 603-635.
Scoville, Warren C., „The Huguenots and the Diffusion of Technology", *Journal of Political Economy*, LX, 4, aug. 1952, pp. 294-311; LX, 5, oct. 1952, pp. 392-411.
Scoville, Warren C., *The Persecution of Huguenots and French Economic Development, 1680-1720*, Univ. of California Press, Berkeley, 1960.

Sée, Henri, „Remarques sur le caractère de l'industrie rurale en France et les causes de son extension au XVIIIe siècle", *Revue historique*, CXLII, 1, ian.-feb. 1923, pp. 47-53.

Seeley, J.A., *The Expansion of England*, editat de John Gross, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1971. (Publicată inițial în 1883.)

Sella, Domenico, „The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry", în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 106-126.

Sella, Domenico, „Industrial Production in Seventeenth-Century Italy: A Reappraisal", *Exploration in Entrepreneurial History*, VI, 3, primăvara-vara 1969, pp. 235-253.

Sella, Domenico, „European Industries 1500-1700", în C.M. Cipolla, ed., *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, II, Collins, Glasgow, 1974, pp. 354-412.

Sella, Domenico, „The Two Faces of the Lombard Economy in the Seventeenth Century", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 11-15.

Semo, Enrique, *Historia del capitalismo en México: Los orígenes/ 1521-1763, Ed. Era, Mexico City, 1973.*

Sereni, Emilio, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Laterza, Bari, Italia, 1961.

Sheridan, Richard B., „The Molasses Act and the Market Strategy of the British Sugar Planters", *Journal of Economic History*, XVII, 1, 1957, pp. 62-83.

Sheridan, Richard B., „The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 2, aug. 1965, pp. 292-311.

Sheridan, Richard B., „The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century: A Rejoinder", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXI, 1, apr. 1968, pp. 46-61.

Sheridan, Richard B., „The Plantation Revolution and the Industrial Revolution, 1625-1775", *Caribbean Studies*, IX, 3, oct. 1969, pp. 5-25.

Sideri, S., *Trade and Power: Informal Colonialism in Anglo-Portuguese Relations*, Rotterdam Univ. Press, Rotterdam, 1970.

Silbert, Albert, „Un carrefour de l'Atlantique: Madère (1640-1820)", *Economias e Finanças*, seria a 2-a, XXII, 1954, pp. 389-443.

Simiand, François, *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale*, Lib. Felix Alcan, Paris, 1932. (a)

Simiand, François, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du 16 [e] au 19 [e] siècle*, Ed. Domat-Montchrestien, Paris, 1932. (b)

Simpson, Leslie Boyd, „Mexico's Forgotten Century", *Pacific Historical Review*, XXII, 2, mai 1953, pp. 113-121.

Singh, O.P., *Surat and Its Trade in the Second Half of the 17th Century*, Univ. of Delhi, Delhi, 1977.

Skazkine, S., „Sur la genèse du capitalisme dans l'agriculture de l'Europe occidentale", *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, nr. 37. *Le féodalisme*, mai-iunie 1963, pp. 191-202.

Slicher van Bath, B.H., „Agriculture in the Low Countries (ca. 1600-1800)", *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 4-11 sept. 1955, *Relazioni*, IV: *Storia Moderna*, G.C. Sansoni-Ed., Florenţa, 1955, pp. 169-203.

Slicher van Bath, B.H., „The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto & Windus, Londra, 1960, pp. 130-153.

Slicher van Bath, B.H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, Edw. Arnold., Londra, 1963. (a)

Slicher van Bath, B.H., „Yield Ratios, 810-1820", *A.A.G. Bijdragen*, nr. 10, 1963. (b)

Slicher van Bath, B.H., „Les problèmes fondamentaux de la société préindustrielle en Europe occidentale: Une orientation et un programme", *A.A.G. Bijdragen*, nr. 12, 1965, pp. 3-46. (a)

Slicher van Bath, B.H., „Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts", *A.A.G. Bijdragen*, nr. 13, 1965, pp. 134-148. (b)

Slicher van Bath, B.H., „Eighteenth-Century Agriculture on the Continent of Europe: Evolution or Revolution?", *Agricultural History*, XLIII, 1, ian. 1969, pp. 169-179.

Slicher van Batn, B.H., „Agriculture in the Vital Revolution", în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 42-132.

Sluiter, Engel, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609", *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, mai 1948, pp. 165-196.

Smelser, Neil J., *Social Change in the Industrial Revolution*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1959.

Smit, J.W., „The Netherlands and Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 13-36.

Smit, J.W., „Holland: Commentary", în Frederick Krantz & Paul W. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 61-63.

Smith, C.T., *An Historical Geography of Western Europe Before 1800*, Longmans, Londra, 1967.

Smout, C.T., „The Development and Enterprise of Glasgow, 1556-1707", *Scottish Journal of Political Economy*, VII, 3, 1960, pp. 194-212.

Smout, T.C., *Scottish Trade on the Eve of the Union, 1660-1707*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1963.

Smout, T.C., „Scottish Landowners and Economic Growth,1650-1850", *Scottish Journal of Political Economy*, XI, 1, feb. 1964, pp. 218-234. (a)

Smout, T.C., „The Anglo-Scottish Union of 1707. I: The Economic Background", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 3, apr. 1964, pp. 455-467. (b)

Smout, T.C.& Alexander Fenton, „Scottish Agriculture Before the Improvers - An Exploration", *Agricultural History Review*, XIII, 2, 1965, pp. 73-93.

Sombart, Werner, „Hausindustrie", *Handwörterbuch der Staatwissenschaften*, ediţia a 2-a, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1900, IV, pp. 1138-1169.

Soom, Arnold, „Der Kampf der baltischen Städte gegen das Fremdkapital im 17. Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIX, 4, 1962, pp. 433-458.

Spengler, Joseph, J., „Mercantilist and Physiocratic Growth Theory", în Bert F. Hoselitz, ed., *Theories of Economic Growth*, Free Press, New York, 1960, pp. 3-64.

Sperling, J., „The International Payments Mechanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 3, 1962, pp. 446-468.

Špiesz, Anton, „Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times", *Studia Historica Slovaca*, VI, 1969, pp. 7-62.

Spooner, Frank C., *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680*, Lib. Armand Colin, Paris, 1956.

Spooner, Frank C., „The European Economy, 1609-50", *New Cambridge Modern History*. IV. J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 67-103.

Stark, Werner, „Die Abhängigkeitsverhältnisse der gutsherrlichen Bauern Böhmens im 17. und 18. Jahrhundert", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, CLXIV, 4, iulie 1952, pp. 270-292; 5, sept. 1952, pp. 348-374.

Steengaard, Niels, „The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century", comunicare prezentată la cel de-al XIII-lea Congres international de ştiinţe istorice, Moscova, aug. 16-23, 1970.

Stoianovich, Traian, „Pour un modèle du commerce du Levant: Economie concurrentielle et économie de bazar, 1500-1800", *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*, XII, 2, 1974, pp. 61-120.

Stols, E., „The Southern Netherlands and the Foundation of the Dutch East and West India Companies", *Acta Historiae Neerlandicae*, IX, 1976, pp. 30-47.

Stone, Lawrence, „Social Mobility in England, 1500-1700", *Past and Present*, nr. 33, apr. 1966, pp. 16-55.

Stone, Lawrence, „Literacy & Education in England, 1640-1900", *Past and Present*, nr. 42, feb. 1969, pp. 69-139.

Stone, Lawrence, *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1972.

Stork-Penning, J.C., „The Ordeal of the States-Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandicae*, II, 1967, pp. 107-141.

Stoye, J.W., „The Austrian Habsburgs", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 572-607. (a)

Stoye, J.W., „Armies and Navies. 2. Soldiers and Civilians", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 762-790. (b)

Stradling, R.A., „Seventeenth Century Spain: Decline or Survival?", *European Studies Review*, IX, 2, apr. 1979, pp. 157-194.

Strong, Frank, „The Causes of Cromwell's West Indian Expedition", *American Historical Review*, IV, 2, ian. 1899, pp. 228-245.

Supple, Barry E., „Thoman Mun and the Commercial Crisis, 1623", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XXVII, nr. 75, mai 1954, pp. 91-94.

Supple, Barry E., „Currency and Commerce in the Early Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, X, 1957, pp. 239-255.

Supple, Barry E., *Commercial Crisis and Change in England 1600-42*, University Press, Cambridge, 1959.

Supple, Barry E., „The State and the Industrial Revolution", în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, III: *The Industrial Revolution*, Collins, Glasgow, 1973, pp. 301-357.

Supple, Barry E., „The Nature of Enterprise", în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 394-461.

Sutherland, Lucy S., *The East India Company in Eighteenth Century Politics*, Clarendon Press, Oxford, 1952.

Sutherland, Lucy S., „The City of London in Eighteenth-Century Politics", în Richard Pares & A.J.P. Taylor, ed., *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, Macmillan, Londra, 1956, pp. 49-74.

Swart, K.W., „Holland's Bourgeoisie and the Retarded Industrialization of the Netherlands", în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 44-48.

Sweezy, Paul, „Karl Marx and the Industrial Revolution", în *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, New York, 1972, pp. 127-146. (a) (Inițial în Robert V. Eagle, ed., *Events, Ideology and Economic Theory*, 1968.)

Sweezy, Paul, „Marx and the Proletariat", în *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, New York, 1972, pp. 147-165. (b) (Inițial în Monthly Review, 1967.)

Symcox, Geoffrey, *The Crisis of the French Sea Power 1688-1697. From the Guerre d'Escadre to the Guerre de Course*, Martinus Nijhoff, Haga, 1974.

Szczygielski, Wojciech, „Le rendement de la production agricole en Pologne du XVIe au XVIIe siècle sur le fond européen", *Ergon*, V, supliment la *Kwartalnik historii kultury materialnej*, XIV, 4, 1966, pp. 745-803.

Szczygielski, Wojciech, „Die ökonomishe Aktivität des polnischen Adels im 16.-18. Jahrhundert", *Studia Historiae Economicae*, II, 1967, pp. 83-101.

Ştefănescu, Şt., Mioc, D., & Chirca, H., „L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe- XVIIIe siècles", *Revue roumaine d'histoire*, I, 1, 1962, pp. 39-60.

Takahashi, H.K., „The Transition from Feudalism to Capitalism; A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy", *Science and Society*, XVI, 4, toamna 1952, pp. 313-345.

Tapié, Victor-Lucien, „Les officiers seigneuriaux dans la société française du XVIIe siècle", *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I 1959, pp. 118-140.

Tapié, Victor-Lucien, „Quelques aspects généraux de la politique étrangère de Louis XIV", *XVIIe siècle*, numerele 46-47, trim. I-II 1960, pp. 1-28.

Tapié, Victor-Lucien, *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*, Praeger, New York, 1971.

Tawney, R.H., „A History of Capitalism", recenzie la M.H. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, în *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 3, 1950, pp. 307- 316.

Taylor, A.J.P., *The Course of German History*, Coward-McCann, New York, 1946.

Taylor, George V., „Types of Capitalism in Eighteenth-Century France", *English Historical Review*, LXXIX, nr. 312, iulie 1964, pp. 478-497.

Taylor, Harland, „Trade, Neutrality and the 'English Road', 1630-1648", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXV, 2, mai 1972, pp. 236-260.

Tazbir, Janusz, „Recherches sur la conscience nationale en Pologne au XVIe siècle", *Acta Poloniae Historica*, nr. 14, 1966, pp. 5-22.

Tazbir, Janusz, „The Commonwealth at the Turning Point (1586-1648)", în A. Gieysztor *et al.*, *History of Poland*, PWN, Varșovia, 1968, pp. 208-241. (a)

Tazbir, Janusz, „The Commonwealth in the Years of Crisis (1648-1696)", în A. Gieysztor *et al., History of Poland*, PWN, Varșovia, 1968, pp. 242-312. (b)

Temperley, Harold W.V., „The Age of Walpole and the Pelhams", *Cambridge Modern History. VI: The Eighteenth Century*, University Press, Cambridge, 1909, pp. 40-89. (a)

Temperley, Harold W.V., „The Causes of the War of Jenkins' Ear, 1739", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 3-a, III, 1909, pp. 197-236. (b) (Retipărită în Ian R. Christie, ed., *Essays in Modern History*, 1968.)

Temperley, Harold W.V., „Foreword" la Jean O. McLachlan, *Trade and Peace with Old Spain, 1667-1750*, University Press, Cambridge, 1940, pp. IX-XI.

Teuteberg, H.J., „The General Relationship between Diet and Industrialization", în Elborg & Robert Forster, ed., *European Diet from Pre-Industrial to Modern Times*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1975, pp. 61-109.

Thirsk, Joan, „The Restoration Land Settlement", *Journal of Modern History*, XXVI, 4, dec. 1954, pp. 315-328.

Thirsk, Joan, „Industries in the Countryside", în F.J.Fisher, *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 70-88.

Thirsk, Joan, „Seventeenth-Century Agriculture and Social Change", *Agricultural History Review*, XVIII, 1970, Supliment: Joan Thirsk, ed., *Land, Church and People*, pp. 148-177.

Thirsk, Joan, „New Crops and Their Diffusion: Tobacco-growing in Seventeenth-century England", în C.W. Chalklin & M.A. Havinden, ed., *Rural Change and Urban Growth. 1500-1800*, Longmans, Londra, 1974, pp. 76-103.

Thirsk, Joan, *The Restoration*, Longmans, Londra, 1976.

Thomas, P.J., *Mercantilism and the East India Trade*, Frank Cass, Londra, 1963.

Thomas, Robert Paul, „The Sugar Colonies of the Old Empire: Profit or Loss for Great Britain?", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXI, 1, apr. 1968, pp. 30-45.

Thompson, E.P., „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", *Past and Present*, nr. 38, dec. 1967, pp. 56-97.

Thompson, E.P., *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, Pantheon, New York, 1975.

Thompson, F.M.L., „The Social Distribution of Landed Property since the Sixteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 3, dec. 1966, pp. 505-517.

Thomson, Mark A., „The War of the Austrian Succession", în *New Cambridge Modern History*, VII, J.O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-1763*, University Press, Cambridge, 1966, pp. 416-439.

Tilly, Charles, „Reflections on the History of European State-Making", în Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western*

Europe, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 3-83.

Tomkiewicz, Wladyslaw, „Varsovie au XVIIe siécle", *Acta Poloniae Historica*, nr. 15, 1967, pp. 39-64.

Tonnesson, Kàre D., „Les pays scandinaves", în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 303-313 (şi Discussion, II, pp. 719-721).

Topolska, Maria Barbara, „Peculiarities of the Economic Structure of Eastern White Russia in the Sixteenth-Eighteenth Centuries", *Studia Historiae Oeconomicae*, VI, 1971, pp. 37-49.

Topolski, Jerzy, „Les tendances de l'évolution agraire de l'Europe Centrale et Orientale aux XVIe-XVIIIe siècles", *Rivista di storia dell'agricoltura*, VII, 2, iunie 1967, pp. 107-119.

Topolski, Jerzy, „L'économie rurale dans les biens de l'archévêché de Gniezno depuis le 16e jusqu'au 18e siècle", *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, nr. 63-64, trim. I şi II, 1970, pp. 86-98.

Topolski, Jerzy, „La reféodalisation dans l'économie des grands domaines en Europe centrale et orientale (XVIe-XVIIIe ss.)", *Studia Historiae Oeconomicae*, VI, 1971, pp. 51-63.

Topolski, Jerzy, „Economic Decline in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", în Peter M. Earle, *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 127-142. (a) (Tradus din *Acta Poloniae Historica*, 1962.)

Topolski, Jerzy, „The Manorial Serf Economy in Central and Eastern Europe, in the 16th and 17th Centuries", *Agricultural History*, XLVIII, 3, iulie 1974, pp. 341-352. (b)

Topolski, Jerzy, „Commerce des denrées agricoles et croissance économique de la zone baltique aux XVIe et XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XXIX, 2, mart.-apr. 1974, pp. 425-436. (c)

Torr, Dona, „The English Revolution, I", *Labour Monthly*, XXIII, 2, feb. 1941, pp. 90-92.

Tremel, Ferdinand, „Die österreichische Wirtschaft zwischen 1620 und 1740", *Österreich in Geschichte und Literatur*, 1961, V, pp. 166-181.

Treue, Wilhelm, „Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", în Bruno Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte. II: Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus*, ediţia a 8-a, Union Verlag, Stuttgart, 1955, pp. 366-436.

Treue, Wilhelm, „Das Verthältnis von Fürst, Staat und Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIV, 1, 1957, pp. 26-56.

Treue, Wilhelm, *Wirtschaft, Gesellschaft und Technik in Deutschland von 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1974.

Trevelyan, George Macauley, „The Revolution as a Movement for Democratic Unification", în Gerald M. Straka, ed., *The Revolution of 1688: Whig Triumph or Palace Revolution?*, D.C. Heath, Boston, 1963, pp. 43-49. (Inițial în *The English Revolution, 1688-1689*, 1938.)

Trevor-Roper, Hugh R., „The General Crisis of the 17th Century", *Past and Present*, nr. 16, nov. 1959, pp. 31-66.

Trevor-Roper, Hugh R., „Scotland and the Puritan Revolution", în H.E. Bell & R.L. Ollard, ed., *Historical Essays 1600-1750 presented to David Ogg*, Adam & Charles Black, Londra, 1964, pp. 78-130.

Trevor-Roper, Hugh R., „The Union of Britain in the 17th Century", în *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Facultad de Filosofía y Letras, Barcelona, 1967, II, pp. 703-715.

Tucher, G.S.L., „English Pre-Industrial Population Trends", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 2, dec. 1963, pp. 205-218.

Unger, Richard W., *Dutch Shipbuilding Before 1800*, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1978.

Unger, W.S., „Trade through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, dec. 1959, pp. 206-221.

Unwin, George, *Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Clarendon Press, Oxford, 1904.

Usher, Abbott Payson, *The History of the Grain Trade in France, 1400-1710*, Harvard Economic Studies, vol. IX, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1913.

Usher, Abbott Payson, „The Growth of English Shipping, 1572-1922", *Quarterly Journal of Economics*, XLII, 3, mai 1928, pp. 465-478.

Usher, Abbott Payson, „Machines and Mechanisms", în C. Singer *et al.*, *A History of Technology*. III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1959, pp. 324-346.

Utterström, Gustav, „An Outline of Some Population Changes in Sweden ca. 1660-1750 and a Discussion of Some Current Issues", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 536-548.

Vandenbroeke, Chr., „Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th Century", *Acta Historiae Neerlandica*, V, 1971, pp. 15-39.

Van der Wee, H., „Introduction – The Agricultural Development of the Low Countries as Revealed by the Tithe and Rent Statistics, 1250-1800", în H. van der Wee & E. van Cauwenberghe, ed., *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven Univ. Press, Leuven, 1978, pp. 1-23.

Van der Woude, A.M., „Discussion", în *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, IV: J.E.C.

Eversley, ed., *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 232-234.
Van der Woude, A.M., „The A.A.G. Bijdragen and the Study of Dutch Rural History“, *Journal of European Economic History*, IV, 1, primăvara 1975, pp. 215-241.
Van der Woude, A.M. & Mentink, G.J., „La population de Rotterdam au XVIIe et au XVIIIe siècles“, *Population*, XXI, 6 nov.-dec. 1966, pp. 1165-1190.
Van Dijk, H & Roorda, D.J., „Social Mobility under the Regents of the Republic“, *Acta Historiae Neerlandicae*, IX, 1976 pp. 76-102.
Van Dillen, J.G., „Stukken betreffende den Amsterdamschen graanhandel omstreeks het jaar 1681“, *Economisch-Historisch Jaarboek*, III, 1917, pp. 70-106.
Van Dillen, J.G., „Eenige stukken aangaande den Amsterdamschen graanhandel in de tweede helfte der zeventiende eeuw“, *Economisch-HistorischJaarboek*, IX, 1923, pp. 221-230.
Van Dillen, J.G., „Amsterdam, marché mondial des métaux précieux au XVIIe et au XVIIIe siècle“, *Revue historique*, anul 51, CLII, 2, iul-aug. 1926, pp. 194-201.
Van Dillen, J.G., „Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and its Economic Background“, în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II, J.B. Wolters, Groningen, 1964, pp. 133-147.
Van Dillen, J.G., „Economic Fluctuations and Trade in the Netherlands, 1650-1750“, în Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 199-211. (a) (Tradus din *Van rijkdom en regenten: handboek tot de economische en sociale geschiedenis van nederland tijdens de republiek*, 1970.)
Van Dillen, J.G., „La banque de changes et les banquiers privés à Amsterdam aux XVIIe et XVIIIe siècle“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, V, 1974, pp. 177-185. (b)
Van Hoboken, W.J., „The Dutch West India Company: The Political Background of its Rise and Decline“, în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto & Windus, Londra, 1960, pp. 41-61.
Van Houtte, Jean A., „Declin et survivance d'Anvers (1550-1700)“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 703-726.
Van Klaveren, Jacob, *General Economic History, 100-1760*, Gerhard Kierckens, München, 1969. (a)
Van Klaveren, Jacob, „Fiscalism, Mercantilism and Corruption“, în D.C. Coleman, ed., *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969, pp. 140-161. (b) (Tradus din *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1960.)
Van Veen, Joh., *Dredge, Drain, Reclaim*, Martinus Nijhoff, Haga, 1950.

Várkonyi, Ágnes R., „Histori l Personality, Crisis and Progress in 17th Century Hungary", *Etudes historiques*, 1970, publicate cu ocazia celui de-al VIII-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice de către Comisia naţională a istoricilor unguri, Akademiai Kiado, Budapesta, 1970, pp. 295-299.

Veenendaal, A.J., „The War of the Spanish Succession in Europe", în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1715/25*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 410-445.

Ventura, Angelo, „Considerazioni sull'agricoltura veneta e sulla accumulazione originaria del capitale nei secoli XVI e XVII", *Studi storici*, IX, 3-4, iul.-dec. 1968, pp. 674-722.

Verlinden, Charles, „Schiavitù ed economia nel mezzogiorno agli inizi dell'età moderna", *Annali del mezzogiorno*, III, 1963, pp. 11-38.

Verlinden, Charles, „Amsterdam", în Amintore Fanfani, red., *Città mercanti doctrine nell'economia europea dal IV al XVIII secolo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1964, pp. 321-340.

Verlinden, Charles, „Les conditions de l'introduction et de l'abolition du régime féodal dans les deux Amériques", în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 341-348.

Verlinden, Charles, „Dal Mediterraneo all'Atlantico", în *Contributi per la storia economica*, Istituto Internazionale di Storia Economica", F. Datini, Prato, 1975, pp. 27-51.

Viana, Luis Filho, „O trabalho do engenho e a reacçao do Indio-Estabelecimento de escravatura africans", în *Congresso do Mundo Portugues*, X, Publicaçoes Lisboa, Lisabona, 1940, pp. 11-29.

Vicens Vives, Jaime, *Approaches to the History of Spain*, ediţia a 2-a, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.

Vignols, Léon, „L'ancien concept monopole et la contrebande universelle, I. Le «commerce interlope» français, à la mer du sud, aux debuts du XVIIIe siècle, type de ce contrebande. Et textes inédites sur ce sujet", *Revue d'histoire économique et sociale*, XIII, 3, 1925, pp. 239-299.

Vigo, Giovanni, „Real Wages of the Working Class in Italy: Building Workers'Wages (14th to 18th Century)", *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 378-399.

Vilar, Pierre M., „Problems of the Formation of Capitalism", *Past and Present*, nr.10, nov. 1956, pp. 15-38.

Vilar, Pierre M., „Remarques sur l'histoire des prix", *Annales E.S.C.*, XVI, 1, ian.-feb. 1961, pp. 110-115.

Vilar, Pierre M., *Le 'Manuel de la Companya Nova' de Gibraltar, 1709-1723*, Affaires et Gens d'Affaires, XXVI, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962. (a)

Vilar, Pierre M., *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 3 vol., S.E.V.P.E.N., Paris, 1962. (b)

Vilar, Pierre M., *Or et monnaie dans l'histoire, 1450-1920*, Flammarion, Paris, 1974.

Villani, Pasquale, *Feudalità, riforme, capitalismo agrario*, Ed. Laterza, Bari, 1968.

Villani, Pasquale, „Note sullo sviluppo economico-sociale del Regno di Napoli nel settecento", *Rassegna economica*, XXXVI, 1, 1972, pp. 29-55.

Villari, Rosario, „Baronaggio e finanza a Napoli alla vigilia della rivoluzione del 1647-48", *Studi storici*, III, 2, apr.-iunie 1962, pp. 259-306.

Villari, Rosario, „Note sulla rifeudalizzazione del Regno di Napoli alla vigilia della rivoluzione di Masaniello", *Studi storici*, IV, 4, oct.-dec. 1963, pp. 637-668; VI, 2, apr.-iunie 1965, pp. 295-328. Continuat sub titlul „Cogiura aristocratica e rivoluzione popolare", *Studi storici*, VII, 1, ian.-mart. 1967, pp. 37-112.

Villari, Rosario, „Rivolte e coscienza rivoluzionaria nel secolo XVII", *Studi storici*, XII, 2, apr.-iunie 1971, pp. 235-264.

Viner, Jacob, „Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", în D.C. Coleman, ed., *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969, pp. 61-91. (Inițial în *World Politics*, 1948.)

Visconti, Alessandro, *L'Italia nell'epoca della controriforma dal 1576 al 1773*, vol. VI din *Storia d'Italia*, Arnoldo Mondadori Ed., Milano, 1958.

Vivanti, Corrado, „La storia politica e sociale: Dall'avvento delle signorie all'Italia spagnola", în R. Romano & C. Vivanti, coordonatori, *Storia d'Italia*, II, partea I, pp. 277-427, Einaudi, Torino, 1974.

Vlachovic, Jozef, „Produktion und Handel mit ungarischen Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts", în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlaù Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 600-627.

Von Braun, Joachim Freiherr, „Die ostdeutsche Wirtschaft in ihrer vorindustriellen Entwicklung", în Göttinger Arbeitskreis, *Das östliche Deutschland: Ein Handbuch*, Holzner Verlag, Würzburg, 1959, pp. 603-639.

Von Hippel, M., „Le régime féodal en Allemagne au XVIIIe siècle et sa dissolution", în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 289-301.

Waddell, David A.G., „Queen Anne's Government and the 'Slave Trade", *Caribbean Quarterly*, VI, 1, 1960, pp. 7-10.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974. În traducere românească: *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, Editura Meridiane, 1991.

Walton, Gary M. „Sources of Productivity Change in American Colonial Shipping, 1675-1775", *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 1, apr. 1967, pp. 67-78.

Walton, Gary M., „A Measure of Productivity Change in Colonial Shipping", *Economic History Review*, seria a 2-a, XX. 2 aug. 1968, pp. 268-282. (a)

Walton, Gary M. „New Evidence on Colonial Commerce", *Journal of Economic History*, XXVIII, 3, sept. 1968, pp. 363-389. (b)

Walzer, Michael, „Puritanism as a Revolutionary Ideology", *History and Theory*, III, 1964, pp. 75-90.

Wangermann, Ernest, *The Austrian Achievement, 1700-1800*, Harcourt, Brace & Jovanovich, New York, 1973.

Wansink, N., „Holland and Six Allies: The Republic of the Seven United Provinces", în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV: *Metropolis, Dominion and Province*, Nijhoff, Haga, 1971, pp. 133-155.

Ward, A. W., „The War of the Spanish Succession, (2) The Peace of Utrecht and the Supplementary Pacifications", în *Cambridge Modern History*, V: *The Age of Louis XIV*, University Press, Cambridge, 1908, pp. 437-459.

Ward, J.R., „The Profitability of Sugar Planting in the British West Indies, 1650-1834", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXXI, 2, mai 1978, pp. 197-209.

Warden, Alexander J., *The Linen Trade Ancient and Modern*, Longmans, Green & Co., Londra, 1864. (Retipărită la Augustus Kelley, New York, 1968.)

Wätjen, Hermann, „Zur statistik der Höllandischen Heringsfischerei im 17. and 18. Jahrhundert", *Hansische Geschichtsblatter*, XVI, 1910, pp. 129-185.

Weber, Max, *General Economic History*, Free Press, Glencoe, Illinois, 1950.

Weinryb, Bernard D., *The Jews of Poland*, Jewish Publ. Society of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1973.

Weis, Eberhard, „Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschlands und Frankreichs vom 13. bis Zum Ausgang des 18. Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVII, 1; 1970, pp. 1-14.

Weise, Heinz, „Der Rinderhandel in nordwesteuropäischen Küstengebiet om 15. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts", în H. Wiese & J. Bölts, *Rinderhandel unde Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengeibiet 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1966, pp. 1-129.

Weise, Heinz, „Die Fleischversogung der nordwesteuropäischen Grosstädte unter besonderer Berücksichtigung des interterritorialen Rinderhandels", *Third International Conference of Economic History*, München 1965; Mouton, Paris & Haga, 1974, V, pp. 453-458.

Weisser, Michael, „The Decline of Toledo Revisited: The Case of Toledo", *Journal of European Economic History*, II, 3, iarna 1973, pp. 614-640.
Westergaard, Waldemar, *The Danish West Indies under Company Rule (1671-1754)*, Macmillan, New York, 1917.
Wiles, Richard C., „The Theory of Wages in Later English Mercantilism", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXI, 1, apr. 1968, pp. 113-126.
Williamson, J. A., „The Colonies after the Restoration, 1660-1713", în *The Cambridge History of the British Empire*, I.J. Holland Rose *et al.*, ed., *The Old Empire from the Beginnings to 1763*, University Press, Cambridge, 1929, pp. 239-267.
Wilson, Charles Henry, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, University Press, Cambridge, 1941.
Wilson, Charles Henry, „Treasure and Trade Balances: The Mercantilist Problem", *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 2, 1949, pp. 152-161.
Wilson, Charles Henry, „Treasure and Trade Balances: Further Evidence", *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 2, 1951, pp. 231-242.
Wilson, Charles Henry, „The Economic Decline of the Netherlands", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, Edw. Arnold, Londra, 1954, pp. 254-269. (Inițial în *Economic History Review*, 1939.)
Wilson, Charles Henry, *Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars*, Longmans, Green & Co., Londra, 1957. (a)
Wilson, Charles Henry, „The Growth of Overseas Commerce and European Manufacture", în *New Cambridge Modern History*, VII: J. O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-63*, University Press, Cambridge, 1957, pp. 27-49. (b)
Wilson, Charles Henry, „Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIII, 2, dec. 1960, pp. 209-221. (a)
Wilson, Charles Henry, „Duch Investment in Eighteenth Century England. A Note on Yardsticks", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, apr. 1960, pp. 434-439. (b)
Wilson, Charles Henry, *England's Apprenticeship, 1603-1763*, Longmans, Londra, 1965.
Wilson, Charles Henry, „Trade, Society and the State", în E. E. Rich & C. H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 487-575.
Wilson, Charles Henry, *The Dutch Republic and the Civilisation of the Seventeenth Century*, World University Library, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1968.
Wilson, Charles Henry, „The Other Face of Mercantilism", în D.C. Coleman, *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969, pp.

118-139. (a) (Inițial în *Transactions of the Royal. Historical Society*, 1959.)

Wilson, Charles Henry, „Taxation and the Decline of Empires, an Unfashionable Theme", în *Economic History and the Historian*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1969, pp. 114-127. (b) (Inițial în *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1963.)

Wilson, Charles Henry, *Queen Elisabeth and the Revolt of the Netherlands*, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.

Wilson, Charles Henry, „Transport as a Factor in the History of Economic Development", *Journal of European Economic History*, II, 2, toamna 1973, pp. 320-337.

Wilson, Charles Henry, „The Historical Study of Economic Growth and Decline in Early Modern History", în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 1-41. (a)

Wilson, Charles Henry, „The British Isles", în Charles Wilson & Geoffrey Parker, ed., *An Introduction to the Sources of European Economic History, 1500-1800*, vol. I: *Western Europe*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1977, pp. 115-154. (b)

Wittman, T., „Apuntes sobre los métodos de investigación de la decadencia castellana (siglos XVI-XVII)", în *Nouvelles études historiques*, publicat cu ocazia celui de-al XII-lea Congres international de științe istorice prin Comisia națională a istoricilor unguri, I, Akademiai Kiado, Budapesta, 1965, pp. 243-250.

Wolanski, Marian, *Zwiazki handlowe Slaska z Rzeczapospolita w XVII Wieku*, Wydawnictwa, Wroolawskiego Towarzystwa Naukowego, nr. 77, 1971. Rezumat în germană, pp. 303-339: „Die Handelbeziehungen Schlesiens mit dem Königreich Polen im XVII. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Stadt Wroclaw".

Wolanski, Marian, „Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert", în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 120-138.

Wolf, Siegmund A., „Das Entstehen von Wüstungen durch Bauernlegen", *Zeitschrift für Wirtschaftsgesehichte*, V, 2, 1957, pp. 319-324.

Wolfe, Martin, „French Views on Wealth and Taxes from the Middle Ages to the Old Regime", *Journal of Economic History*, XXVI, 4, dec. 1966, pp. 466-483.

Woolf, Stuart J., „Economic Problems of the Nobility in the Early Modern Period: The Example of the Piedmont", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 2, dec. 1964, pp. 267-283.

Woolf, Stuart J., „The Aristocracy in the Transition: A Continental Comparison", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXIII, 3, dec. 1970, pp. 520-531.

Wright, William E., *Serf, Seigneur and Sovereign: Agrarian Reform in Eighteenth Century Bohemia*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1966.

Wrigley, E.A., „Family Limitation in Pre-Industrial England", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 1, apr. 1966, pp. 82-109.

Wrigley, E.A., „A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy, 1650-1750", *Past and Present*, nr. 37, iulie 1967, pp. 44-70.

Wyczanski, Andrzej, „Le niveau de la récolte des céréales en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle", în *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, *Contributions*, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 585-590.

Wyczanski, Andrzej, „La campagne polonaise dans le cadre des transformations du marché des XVIe-XVIIe siècles. L'économie de la Starostie de Korczyn, 1500-1600", *Studia Historiae Oeconomicae*, II, 1967, pp. 57-81.

Wyrobisz, Andrzej, „Mining in Medieval and Modern Poland", *Journal of European Economic History*, V, 3, iarna 1976, pp. 757-762.

Yates, Frances A., *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1975.

Yernaux, Jean, *La métallurgie liégeoise et son expansion au XVIIe siècle*, Georges Thone, Liège, 1939.

Zagorin, Perez, „The Social Interpretation of the French Revolution", *Journal of Economic History*, XIX, 3, sept. 1959, pp. 376-401.

Závala, Silvio, „The Evolving Labor System", în John Francis Bannon, ed., *Indian Labor in the Spanish Indies*, D.C. Heath, Boston, 1966, pp. 76-81. (Inițial în *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*, 1943.)

Zhukov, E.M., „The Periodization of World History", în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, I: *Méthodologie, histoire des prix avant 1750*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, Suedia, 1960, pp. 74-88.

Zientara, Benedykt, „Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert", în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 270-285.

Zimanyi, Vera, „Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe-XVIIIe s.)", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIX, 1973, pp. 305-333.

Zollner, Erich, *Geschichte Österreichs*, ediția a 4-a, R. Oldenbourg Verlag, München, 1970.

Zytkowicz, Leonid, „An Investigation into Agricultural Production in Masovia in the First Half of the Seventeenth Century", *Acta Poloniae Historica*, nr. 18, 1968, pp. 99-118.

Zytkowicz, Leonid, „Grain Yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the 16th to 18th Centuries", *Acta Poloniae Historica*, nr. 24, 1971, pp. 51-72.

Zytkowicz, Leonid, „The Peasant's Farm and the Landlord's Farm in Poland from the 16th to the Middle of the 18th Century", *Journal of European Economic History*, I, 1, 1972, pp. 135-154.
Zytkowicz, Leonid, recenzie la A. Piatkowski, *Agricultural Estates Belonging to the Town of Elblag in the XVIIth and XVIIIth Centuries*, în *Journal of European Economic History*, III, 1, primăvara 1974, pp. 249-251.
"'Failed Transition': Concluding Participants' Discussions", în Frederich Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 81-84.
"Holland: Participants' Discussions," în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 64-66.
L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental, II: *Discussion des rapports:* Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Editions du C.N.R.S., Paris, 1971.
„Seventeenth-Century Revolutions", o dezbatere, *Past and Present*, nr. 13, 1958, pp. 63-72.
"Summary of the Discussion: Population Change in Relation to the Economy", *Third International Conference of Economic History*, München 1965, IV: *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 227-235.
Zur Ostdeutschen Agrargeschichte: Ein Kolloquium, vol. XVI din Ostdeutsche Beiträge: Aus dem Göttinger Arbeitskreis, Holzner-Verlag, Würzburg, 1960.

CUPRINS

Redactor : GHEORGHE BALA
Tehnoredactor : KLARA GALIUC

Bun de tipar: 18 II 1992
Apărut 1993; coli de tipar 11

Culegerea s-a făcut pe calculator de
Editura şi Atelierele Tipografice
Metropol S.R.L. 1992

Imprimat la Societatea comercială
„HELICON" Banat S.A.
Calea Aradului Nr. 1
TIMIŞOARA
România

Biblioteca de artă

531

Arte și civilizații

sistemul mondial modern

După cum spune Labrousse, „secolul al XVIII-lea [în Franța] gândește burghez". Acest lucru era valabil nu numai pentru Franța. Deși aspectele de suprafață ale ideologiei unei lumi apuse mai domneau încă în întreaga economie mondială europeană, tot mai multe grupuri de oameni tindeau să acționeze de la început până la sfârșit în manieră burgheză sau proletară, urmărindu-și propriile interese și apărându-și propriile avantaje într-un sistem capitalist... Nu apăruseră încă nici cultura burgheză, nici cea proletară; dar practicile burgheze și proletare începuseră deja să constituie cadrul esențial de limitare a acțiunii sociale.

IMMANUEL WALLERSTEIN